Розділ перший

Своєю спеціальністю Пилип обрав археологію. Це дуже гарна спеціальність. Археологи розкопують урочища, старі селища і здобувають звідти пам’ятки старовини: золоті, срібні й діамантові окраси, стальні й бронзові мечі; ці мечі такі гострі, що аби тільки на лезо волосинка впала, то переріжеться надвоє, немов перегорить.

Пилипові ніколи не щастило знайти ні діаманта, ні бронзового меча, навіть срібної сережки. Найбільше щастило йому з простими речами. Раз викопав сорок білих черепочків з красивими візерунками — якийсь хлопець колись назбирав, сховав та й забув. Ці черепочки він потім цілий тиждень "міняв у дівчат на всякі потрібні речі. Вдруге Пилип вигріб купу вирубаних з каменю гостряків, половину горщика і кам’яну ступку, невеличку, без товкача.

Всі ці знахідки дуже сподобались як Пилипові, так і Хомі — його приятелеві; та й іншим хлопцям теж. Особливо сподобалася ота половина горщика. Черепок на ній був у палець завтовшки, ще й прикрашений візерунком, видавленим лозовим ретязком. За таку знахідку вчений-археолог, може, дав би й сто карбованців. Хлопцям було байдуже до таких можливостей. Горщик вони розтовкли на черепки, а потім почали змагатися, хто далі кине; найдалі докинув Тимофій: так він же здоровий, як лут, і мріє стати трактористом.

Ступки вони розбити не могли, то принесли додому й там розсадили великим дровоколом; як стукнули — тільки іскри та дрібні скалки посипалися. Ступці тій було, певно, з шістдесят тисяч років, і кожен музей виставив би її на видне місце. А Пилипові вона була ні до чого. З цього видно, який був з нього археолог. Дикий. Колись таких людей варварами називали.

За археологічні начиння Пилипові правили великий ніж,— дома його, коли він ще служив матері в кухні, називали колодієм,— і крильце. Належало воно зозулястій курці. Зозуляста курка перескочила до сусідів у двір, а там малий Іван як не опереже її батогом, так і перебив шию надвоє. Було Іванові від матері, дарма що він кричав на весь куток: "А чого вона до нас лізе і лізе!" Крильце від зозулястої Пилипові ось для чого потрібне: як знайде археологічний експонат, то зразу присяде біля нього, долонею обгребе обережно землю, потім обмете крильцем, а наостанку прихилить голову аж до експоната, здмухне з нього залишки пороху, а тоді вже й жбурне, куди схоче. З цього видно, що був Пилип уже варвар культурний.

Був пречудесний літній ранок. Пилип вирушив на розкопки і біля ковбані, налитої дощем, знайшов свого приятеля Хому. Хома, зовсім посинілий, лежав на піску і грівся проти сонечка. Пилип теж покупався, поки не посинів, як пуп, а як ліг біля Хоми, то сказав:

— Сьогодні не я буду, коли не знайду діаманта, як у Катерини в персні.

— Або аж двох,— закохано давлячись на приятеля, промовив Хома.— Два діаманти! Це б вони сяяли на увесь світ!..

Не змовляючись, приятелі рушили в степ, тільки не на могилу, а на старе селище Букрин. Працювали там з цілу годину і, нічого не знайшовши, повернулися до ковбані.

І тут сталася подія з певного погляду знаменна. Коли приятелі дійшли до калюжі, з-під ніг у Пилипа вискочила жаба й шубовснула у воду. Це була звичайна довгонога зелена жаба. З таких жаб французи роблять печеню й консерви. Хомин батько, що в свій час дійшов був аж до самої Ельби, мав справу з такими консервами: пригощали його французи, визволені з німецьких концтаборів.

Розповідь про це чув і Пилип. Тож і сказав він, дивлячись на кола у воді:

— Французи їдять їх, ще й похваляються, що смачно.

— Ого, та ще й як смачно! — вигукнув Хома.— Куди там голубенятам!

Пилип, не одводячи очей від води, тихо мовив:

— А я ще ніколи не їв жабенят. Все їв — і свинину, і телятину, і курятину, а цього не їв.

— Я теж,— палко підтримав друга Хома.— Он тих жаб скільки у нас, а які вони на смак, так і не знаю.

Пилип обернувся до Хоми і ще тихіше сказав:

— А коли б покуштувати, га? Ото було б!

Хома облизався:

— Еге ж!

Так почалася ця історія.

Була саме та літня пора, коли після теплих дощів пішли у ріст не тільки картопля і буряки, а й лобода та щириця. Вони мов з води йшли. Щириця й лобода завдавали великого клопоту Пилиповій бабі, котру звали бабою Теклею. Баба Текля з ранку до вечора поралася на городі, а коли й залишала роботу, то хіба тільки щоб погомоніти з сусідкою.

Хиткий Пилип підглядів якраз той момент, коли баба Текля заговорилася з Люсиною матір’ю, і шепнув приятелеві:

— Хай вони трохи порозмовляють, а ми тим часом мерщій до кабиці!

Кабицею на Полтавщині називають літню надвірну піч. Пилипова кабиця була змурована з цегли; мала вона дві конфорки і виведений з половинок цегли верх; в цей верх так тягло, що аж іскри сипалися. Стояла кабиця під осокором. Біля неї були дбайливо складені ще зранку нарубані Пилипом дрова. Тут же на кілках вигрівалися проти сонечка горщики й глечики; сковорідка, обернена денцем вгору, лежала на саморобному столику, збитому з широких вербових дощок; на сковорідці знайшло собі притулок горнятко з сіллю, бабина кухонна ложка, виделка й ніж. Але масло треба було шукати в погребі, а погреб баба замикала, щоб туди не лазили коти й Пилип, бо шкодили, спиваючи з глечиків вершки.

Але сьогодні, як на щастя, погріб був лише примкнутий; ключ стирчав із замка; баба говорила з Люсиною матір’ю; Хома стояв на сторожі біля кабиці. Пилип вийняв дужку замка з пробойця, намацав щабель і задки спустився в погріб. В погребі стояли горнятка з сметаною і глечики з молоком. Між двома великими глечиками примостився один кухлик. Глечики були зациганені, чорні; кухлик же був гарний, коричневий, з зеленими квітками на боках. Пилип підняв цей кухлик, притулив його вінцями до рота і посопів хвилин зо дві; а як це зробив, відкраяв кусок масла і вискочив на гору так, мов ніколи й не спускався у погріб.

Масло вони поклали на сковорідку і, як воно розтопилося, почали опускати у веселе кипляче шумовиння маленькі шматочки рожевого м’яса, що принесли з собою від ковбані після того, як там за французьким звичаєм добре пополювали.

— От коли б сюди ще цибульки! — ловлячи ніздрями ніжні пахощі, що йшли з сковорідки, замріяно мовив Хома.

— Еге ж, еге ж,— зразу погодився Пилип. Він заскочив у хату, знайшов у старій салатовці сніпочок молоденької цибульки, вмить її покришив і сипнув на сковорідку.

Хома осміхнувся, і ця усмішка полізла йому аж до вух:

— От пахтить!

— Та ще ж як ловко! — палко підтримав його Пилип.

— Бач, ці жаби, як голубенята,— образно висловився Хома.

— Куди там голубенятам,— заперечив Пилип,— мов смажені перепеленята.

Пилип ніколи не їв смажених перепеленят; це не мало значення, адже ж і жабенят він ще не їв, а тільки збирався покуштувати.

Поки приятелі так говорили, знявся вітрець; він потяг з двору на город; баба Текля принюхалася, вдарила руками об поли, а потім скрикнула:

— Ох лишенько, коли б ото не Пилип!

Ще здалеку побачила вона кабицю в дії, струмок диму з її верху, двох хлопців біля неї і сковорідку на жару.

— Так і є! — баба Текля знову вдарила руками об поли і скрикнула, тільки не так, як попереду, а отак: — Боже ж мій, господи! Чуло ж моє серце, що Пилип так не буде: щось та утне!

Вже біля кабиці, побачивши на сковорідці печеню, баба Текля втретє вдарила об поли:

— Матіночко моя, та це ви, анцихристи, всіх голубенят перевели!

Вона охкала, ойкала, а Пилип, позираючи спідлоба, казав:

— І зовсім не всіх, а тільки п’ятеро. П’ятеро наших, а п’ятеро он Хоминих...

Подія не набрала дальшого розвитку, бо баба Текля була лагідна. Їй незабаром стало шкода Пилипа. Та й Хому. Бач, виголодніли як, сердешні. Вона ще трохи погримала на них, потім винесла з хати хліба, тарілки, понакладала із сковорідки хлопцям печені, та й собі трохи — двійко чи трійко, і як їла — хвалила?

— Гарні голубенята. Сказано — птиця: м’ясо ніжне і кісточок Отих ще немає.

Хлопці теж уминали, аж за вухами лящало.

А от батькові Пилиповому, що працював шофером на базі, не все сподобалося. Нагодившись у двір між двома рейсами, і довідавшись про історію з голубенятами, він мерщій метнувся у голубник. Пилип, поки це робилося, стояв, опустивши низько голову, і вже дослухався до мурашок, котрі почали ворушитися у нього за спиною. Хома теж стояв невеселий. Яка вже тут радість!

Пилипів батько спустився в голубника і якось розгублено і непевно промовив до баби Теклі:

— Ні, мамо, наші голубенята всі цілі. Двадцять одно, хоч самі полічіть.

Баба Текля спочатку спантеличено мовчала, потім знову вдарила у поли:

— Та це ж вони, видно, накрали десь, бесури! Ой матінко моя, ой лишенько...

Цей здогад блискавкою одсвітився у батькових великих чорних і дуже красивих очах. Увесь Пилипів рід по батьковій лінії славився вродою. Мужчини, як і жіноча половина роду, мали чорні брови, чорні очі, лице чисте, погляд ясний, мову співучу, голоси сильні. І може, найсильніший голос мав Пилип, бо коли після школи попадав батькові в руки, то кричав так, що й на Хоминому кутку було чути. А кричав він завжди одне й те ж: "Ой таточку, голубчику, більше не буду!"

І тепер справа почала наближатися до того ж самого кінця. Батько згріб Пилипа в руки і, зиркаючи на нього так, що в Пилипа і душа в п’ятки ввігналась, спитав:

— Кажи, у кого покрав?

Пилип зіскулився, став маленьким,— але все одно дух протесту ще не був приборканий у ньому, і він промовив так само блискаючи своїми чорними красивими очима:

— Украв! Еге, чого там украв! Я нічого не крав...

— Брешеш, сучий сину,— одповів шофер і, як держав Пилипа: за плечі, так і підняв його вгору на рівень своїх очей. Тоді вп’явся Пилипові у вічі своїми очима. Бідолашний Пилип завис, як курча в пазурах шуліки. Та не здається — сльози котяться, а сам каже:

— А чого ви такі! Як що, так зразу і "брешеш"! А я й не брешу!

— Не брешеш?! — вкрай здивувався шофер.— А це ж що таке? — Він поставив Пилипа на землю і показав пальцем на сковорідку.

Пилип відповів:

— Я не хотів нікому розказувати, а коли ви кажете, то розкажу. Всю правду!

І розказав.

Краще б він був її не розказував!

Бо Пилипові, його батькові і Хомі що?! Вони ж люди без старих пересудів. А баба Текля прийшла у новий світ з старого світу з великим вантажем. Як почула вона Пилипові зізнання, то їй одразу стало млосно, почала хреститися, примовляти:

— Свят, свят! О боже мій, о господи! — і як стояла, так і сіла на табуретку. Тоді до свого сина, а Пилипового батька: — Ой синочку, як же ж мені негарно. Ой, водиці...

Той кинувся до колодязя по воду, а Пилип, глянувши на Хому, рушив від кабиці. Спочатку вони йшли тихенько, майже навшпиньках, але чим далі від місця події, тим швидше, а як уже видибали з двору на вулицю, то чкурнули так, що тільки пилок заклубочився услід за ними.

Біля ковбані вони побачили зажуреного Тимофія. Він сидів, поклавши голову на підібрані коліна, і сумно дивився на комашину, що тягла гусінь і не могла перевалитися через тонюсіньку травинку. У Тимофія було своє горе. Батькову бритвочку "Мефісто" він сьогодні подарував сусідському Володьці, бо був щедрий і любив дарувати; сусідський Володька, хоч і здоровий уже, замість олівця, застругав собі пальця; в справу втрутилися спочатку Володьчина мати, потім Тимофіїв батько. І Тимофій, стежачи за мурашкою, переживав тепер ці недавні, ще свіжі події.

Хлопці присіли біля нього, і Пилип поцікавився:

— Знову комусь щось подарував?

— Еге,— зітхнув Тимофій.— Володьці батькову бритвочку "Мефісто"...

В цей час за спиною у них зашелестіли кущі, з кущів вийшов Куприк. Куприк все життя мріяв стати матросом, але що був маленького зросту, то вдавався до всіх хитрощів, щоб підрости. Він хапав себе руками за голову і намагався підтягти своє тіло вгору. А це додумався ось до чого. Куприкові батьки зарізали свиню; зайве м’ясо, як водиться, вирішили розпродати сусідам і, щоб було чим важити, позичили в Олиної матері пружинні терези — безмін. Безмін дуже сподобався Куприкові; він прикріпив його до скоби, вбитої в сволок, накинув на гачок безміна петельочку, ухопився зубами за петельку і почав підтягатися вгору і вниз. Це він робив для того, щоб видовжилося тіло. Пружина, однак, не витримала експерименту, розтяглася. На сцену наскочив Куприків батько.

Тепер Куприк ішов, раз у раз обсмикуючи труси, щоб вони не так щільно приставали до тіла і не терлися об шовкову Куприкову шкіру.

— Ось і Куприк! — обізвався бадьоро Пилип.— Сідай з нами.

Куприк охоче б присів біля приятелів, але завагався і відповів тихо:

— Нічого, я й постою.

Сиділи, хто міг, стояли, хто не міг. Мовчали, і кожен думав своє. Найцікавіші думки були в Пилипа. "Ох же ж і дурний я, що на голубенят звернув,— мовчазно вигукнув він.— Якби сказав, що це дикі куріп’ята, тоді б нічого й не було б. Ех, коли б же мені був той розум, що тепер!"

Пилип поділився своїми думками з Хомою. Хома скрикнув:

— Або дикі перепеленята! — І сам захопився перспективами, які відкривалися перед ними. Адже ще були дикі горобенята, дикі каченята, пташенята горлиць, галченята...

— Вдруге так і скажемо: це дикі горобенята або каченята...

Хома розійшовся і збирався згадати ще чимало пташенят різних порід, але не встиг. Бо саме в цей час примчав Женька з слідами мокрого материного віника на спині і, ще не добігаючи до приятелів, закричав:

— Ура! Новина, хлопці! Григорій Савич збирає екскурсію. Чесне слово! Я сам чув. Стоять біля хвіртки з моїм батьком, говорять: "Як отак вони без діла ганяють собак на вулиці, то краще їх спорядити у далеку мандрівку; хай світу побачать, а то зовсім зледащіють". А тоді кажуть: "До чого дійшло, що он Пилип з Хомою уже жабенят смажити почали..."

Переповівши це, Женька обернувся до. приятелів і спитав жагуче:

— Це правда, хлопці, еге?! А яке воно: таке м’ясо, як м’ясо?

І був дуже вдоволений, почувши, що гарне, як мед!

Але це для хлопців уже не було новиною. Не смажені жабенята, а далека мандрівка захопила їхню уяву, і Куприк спитав у Женьки дуже нетерпляче і водночас з солодкою надією:

— А коли? Швидко? Може, сьогодні уже й рушимо?

— От цього я й не знаю,— сказав Женька спочатку розважливо, потім гаряче додав: — Мабуть, швидко, бо сильно батько за тих собак, що ми ганяємо, говорили.

Женьці теж хотілося, щоб похід відбувся якомога швидше, бо і в нього була причина. Десять хвилин тому, коли мати сказала: "Женько, однеси пійло теляті", він бовкнув у відповідь: "Усе Женько та Женько! Самі однесіть!" І хотів з двору, а мати його за руку... Добре, що Женьчина мати управлялася віником, а не тринчиком, як Куприків батько...

По всьому цьому настала пауза, і, як вона скінчилася, Пилип сказав:

— Ну, що ж, все це треба розузнати.

Він схопився на ноги, глибше засунув у кишеню крильце зозулястої курки, поправив біля пояса свого археологічного ножа і рушив до школи. За ним — Хома, за Хомою — Женька і Тимофій.

Розділ другий

"У кожного своє лихо",— казав Шевченко. Було своє лихо і в молодого вчителя Григорія Савича.

Григорій Савич любив читати книги, ходити в кіно, в театр, а ще кохався в самодіяльності й найохочіше виступав на сцені в ролі Мартина Борулі з п’єси Тобілевича "Мартин Боруля".

Він дістав астрономічну трубу, сам дивився вночі на місяць і зорі і учням показував; поважав столярську й слюсарську справи і у вільний час ремонтував з старшими учнями парти, стільці, віконні рами. Частенько зазирав до колгоспних вагів, вправлявся там з парубками на жим. І так далеко пішов у цих вправах, що однією рукою піднімав над головою двопудову гирю.

Спав він літо й зиму з відчиненим вікном; щодня, при всякій погоді, виходив до колодязя, вмивався і обливався по пояс холодною водою.

Був гострий на язик і з хлопцями своїх класів не був запанібрата, так що не один з них умивався жарким потом, пріючи з крейдою біля класної дошки. Не потурав він також і дівчатам. Коли на уроці заходив у клас,, то хлопці і дівчата сиділи так, неначе їх і не було, а надто як брав у руки журнал і починав гуляти очима по стовпчику прізвищ.

Ще під Новий рік квартирна хазяйка Соломонида Онисофорівна натякнула Григорію Савичу, що він надто довго парубкує, що й шукати жінки далеко не треба, бо вона живе з ним під однією стріхою, зітхає по ньому і звати її не так, як інших дівчат у колгоспі: Мариною, Катрею, Оксаною, а Ієреміадою.

Такого імені немає в жодному покажчику жіночих імен. Соломонида Онисофорівна сама його вигадала — звучне ж яке! А вона кохалася в усьому звучному, як в музиці. Справжнє ім’я Соломониди Онисофорівни було Соломія Онисівна — ім’я буденне, сіреньке. А бачите, що вона з нього зробила!

На її переконання ім’я Ієреміада достойно поповнювало колекцію звучних імен. Що ж до дівчини, котра носила це ім’я, то про неї можна сказати таке: вона була вродлива, мала дев’ятнадцять років, училася в Харківському технікумі кулінарної справи і була закохана, як сама казала, в одного студента. Студента звали Коля.

Учитель Григорій Савич теж був закоханий. В Ієреміаду. І носив у серці рану від неподіленого кохання. Вночі він зітхав, довго перекидався; від цього холодне повітря з одчиненого вікна забивалося йому під ковдру; щоб не задубіти, Григорій Савич закутувався. І зігрівався. Від тепла йому набігали дрімки на очі, він засинав і спав до ранку молодим і міцним сном.

Григорій Савич слухав і не слухав патякання квартирної хазяйки. Але як почали вже лічити дні, коли Ієреміада повернеться з Харкова, все змінилося. Сердечна рана Григорія Савича защеміла, він зажурився. І все

частіше можна було помітити, як рубанок, котрим він так вміло орудував, застигав нерухомо на кленовому верстаку.

Одного разу Григорій Савич сказав собі: "Піду гляну на план цього місяця, що там мені належить зробити?" Цей план Григорій Савич опрацював ще напровесні. Тоді з’явилися перші блакитні проліски і сон-трава — квіти близького щастя. Їм поети присвячують вірші, а підлітки-дівчата збирають їх у букети. Григорій Савич віршів не вмів писати і першому проліску присвятив свій план літньої подорожі з учнями. Тепер він і ухопився за цей план.

Отже й виходило: в той день, як Ієреміада ступить своїми легкими ногами на поріг батьківської хати, Григорій Савич з хлопцями вже буде далеко.

Отоді й підслухав Женька, стоячи біля хвіртки, розмову Григорія Савича з своїм батьком.

Про все, що діялося в широкому світі, Оля нічого й не знала, бо до калюжі збігала раніше, ніж хлопці.

Мордочка в Олі була товстенька, щоки завжди червоні, очі блискотіли і сипали іскри. Дівчата до неї липли. У Олі було півшафи томів Майна Ріда, Юрія Смолича, Джека Лондона, Миколи Трублаїні. Портрет Миколи Трублаїні висів у Олі над ліжком.

Канатоходцем Оля стала випадково: натягла низенько між двома вербами вірьовку сушити білизну, тоді чомусь злізла на цю вірьовку, пройшлася в один бік, пройшлася в другий, вимахуючи над головою віником, немов віялом.

Це побачила Олина сестра. Звали її Галькою, бо була ще мала. Галька, підождавши, поки Оля пішла полоскати білизну, теж узяла віника, вилізла на вірьовку, упала носом на землю. Ніс її, маленький,

гостренький, від зіткнення з землею вгруз кудись. На крик прибігла Оля, побачила пригоду, ухопилася пальцями за ту кнопочку, що виднілася зверху, і витягла Гальчиного носа назад, на білий світ.

За це мати Олю налаяла; Оля втекла на леваду. Сиділа там і гірко плакала. Від несправедливості. В справедливих випадках Оля не нарікала ні на кого, просто втирала сльози і голосно рюмсала. А тепер і рюмсала, і доказувала матері, яка її не чула: "А хіба я винувата?! Вона сама винувата, бо я й не бачила, як вона злізла. А то, бач, які! Зразу: куди ти дивилася, чого не догляділа! А як її доглядиш, коли вона така вредна. Ось я їй дам! Знатиме вона в мене..."

Оля, може, й далі доказувала б, та увагу її привернув тупіт на стежці, що бігла вздовж левади. Вона обернулася на тупіт, побачила хлопців, потім почула, як Куприк гукнув:

Ура, Олько! Підемо на екскурсію!

Оля враз витерла сльози і спитала4.

— А яка екскурсія? Куди? Хто поведе?

— Біжімо з нами, дізнаєшся!

Григорія Савича хлопці і Оля знайшли, як і сподівалися, в шкільній майстерні, де він і старші учні морочилися з класною дошкою. Дошка ця ходила на гвинті, і з нею все було гаразд до останнього іспиту. А після останнього іспиту Хома й Люся висунули дошку на середину класу, обернули її так, що вона стала паралельно до підлоги, тоді посідали на неї — Хома з одного боку, Люся — з другого — і почали гойдатися. То Хома вгору підлетить, то Люся. Кінчилося все це так: хоч Хома був важчий за тонесеньку Люсю, але все-таки Люся переважила його, і він до відказу піднявся вгору. Тоді гвинт, відломивши трохи дошки, вискочив з гнізда, і Хома приземлився на три точки. Першою точкою був

ніс, другою — лоб, третього — губи. Від цього верхня губа у нього побільшала, стала якоюсь особливо сизою, соковитою, і хлопці, дивлячись на неї, запитували і самі ж відповідали: "Габдул, чого губи надув? — Светра пропалив.— А дірка ж велика? — Самий комір лишився".

Ось тепер і морочився Григорій Савич з цією дошкою, лагодив її і думав: "А чи могла б Ієреміада мене полюбити? Якби полюбила, то ми поженилися б, були б чоловіком і жінкою. А то — холостяк. Живеш і не знаєш, що з собою робити. Добрі люди, як ідуть в гості, то в парі, як ідуть з гостей, то теж у парі. Як співати захочеться, то теж є з ким. А холостому не те. Їсти сідаєш — сам; у кіно йдеш — сам; з кіна ідеш — сам... Правда, є ще учні, так яка з них користь? Ось, скажімо, Хома. Великий аж до неба... Ну, де таки видано з класної дошки гойдалку зробити?" І тільки подумав це, як щириця й. дурман, що росли біля сарая, зашелестіли, і на порозі став сам Хома. Учитель підвів очі і не повірив собі: ні гулі на лобі, ні виразки на коліні у гостя це було. Спитав:

— Чи це ти, Хомо?

— Я,— відповів той,— а що таке?

— Та нічого. Лагоджу оце дошку, подумав про тебе, аж і ти тут.

Хома скоса глянув на дошку, пізнав свою роботу, часто-часто закліпав віями і став такий маленький, що аж шкода було дивитися. Григорій Савич, не одриваючись від роботи і не дивлячись на Хому, питав далі:

— То чого це завітав? Діло яке є?

— Еге ж,— зраділо відповів Хома і враз повищав, підняв вії, глянув, і очі у нього стали великі, гарні й допитливі, з тривогою, захованою на самому дні. Оцю тривогу й помітив Григорій Савич.

— То кажи, яке в тебе діло?

— Діло таке,— почав Хома.— Тільки я не сам: он і Пилип, і Куприк, і Женька, і Тимофій, і Олька...

— Оля,— поправив Григорій Савич.

— ...і Оля,— без затримки виправився Хома.— І всі. Коли ми на екскурсію підемо?

Григорій Савич одклав викрутку, витер руки об фартух, вийшов із майстерні. Під стіною жовтої акації стояли вряд хлопці й Оля, всі пильно дивилися на Григорія Савича, всі одним замахом поскидали кепки, у кого вони були, і одним диханням сказали:

— Здрастуйте, Григорію Савичу!

Григорій Савич одповів на привітання, пильно оглянув гостей. Очі у всіх були ясні, чесні, тільки на дні кожної пари можна було помітити, як і в Хоми, темні цяточки, за котрими ховалися пригоди з жабами, бритвами, канатами, безмінами...

Григорій Савич почухав потилицю і протяг солоденьким голосом:

— Ти диви, як закортіло на екскурсію! Чого це раптом? Ану, Пилипе, кажи. Що цьому за причина: розчарування у делікатних стравах чи палке поривання до істини?

Пилип виструнчився, як на уроці геометрії, відповів, заховавши свою зрадливу цяточку десь глибоко-глибоко:

— Мене вабить в екскурсію палке поривання до істини!

— Здорово,— відповів Григорій Савич і тим самим тоном спитав: — А може, ти ясніше скажеш, чого ти сподіваєшся від екскурсії?

Пилип ласо облизався і промовив мрійно, обминувши в’їдливий тон Григорія Савича:

— Е, так це ж ми з Хомою хочемо на Діамантовому березі знайти діамант такий, як у нашої Катрі на персні — сім карбованців двадцять копійок заплатила в магазині, у Білій Криниці. І ще знайти золотий скіфський меч! І золоту скіфську підкову!

— Два золоті скіфські мечі і дві золоті скіфські підкови,— піднесено вихопився Хома.— Всі археологи без такого здобутку не повертаються додому.

— Умгу,— протяг Григорій Савич і в одну мить яструбом накинувся на Куприка:

— А тебе що вабить?

Куприк вже забув фразу, котру так ловко склав учитель, ставлячи запитання Пилипові, і тому відповів сам, як міг:

— Мене вабить, це як треба все знати й бачити, наприклад, ріки, моря, океани, де є які лайнери, сейнери, флотилії, траулери й Гаурізанкар. Бо як виросту, то стану матросом далекої плавби, а коли нічого не знаєш, то як ним станеш?

Григорій Савич зміряв очима Куприка і всміхнувся:

— За безмін з батьком уже була розмова?

— Хай хоч і була, але все одно матросом стану,— уперто стояв на своєму Куприк.

Не ждучи, поки Григорій Савич повернеться до неї, Оля сказала:

— То я все в книжках мандрувала з героями Джека Лондона та Юрія Смолича, а тепер і самій хочеться.— І, вся зарум’янившись, потяглась до учителя: — А ми куди підемо? На південь, північ, захід чи схід? Я люблю, як на південь, бо ж там сонце і Чорне море. А про море Лєрмонтов написав так: "И море Черное шумит, не умолкая..." Як же ж гарно! От. очі заплющу і бачу море, і. чую його...

— А я не люблю моря,— перебив її майбутній тракторист Тимофій.— І солоне, і як закачає! А що шумить, то, подумаєш, яке щастя. Он у Білій Криниці по неділях такі базари бувають... Один дядько гав ловив, то у нього порося вкрали!

Григорій Савич поморщився і далі накірчив без всякого попередження Женьку:

— А тебе яка сила змушує шукати порятунку в експедиції?

Женька набурмосився і тільки й зумів:

— А чого вони... Все Женька та Женька...

— Це ти про матір? — спитав Григорій Савич.

— Еге. Як що, так зразу й віником... Дуже мені теля оте потрібне. Краще вже податися на екскурсію! — І пожвавішав: — От коли б із собою ще прапор узяти, сурму, барабан... Та всі в нових галстуках. А панами білі-білі! Труси на всіх голубі. Раз-два! Раз-два! Лівою! Лівою!

"Ну, цей теж на своєму коні",— підсумував Григорій Савич.

— Скільки ж вас? Раз, два, три, чотири, п’ять. Оля шоста. Мало. Сьогодні, здається, ще був конфлікт дома у Люсі. Це вже семеро. Я восьмий...

— А у вас хіба теж був конфлікт? — безневинно спитав Пилип і навіть оком не кліпнув. Всі на селі говорили, що учитель уникає зустрічатися з Ієреміадою. Ієреміада ж ось-ось приїде. Пилип змикитив це і вліпив учителеві не в брову, а в око. І стояв смирний, мов ягнятко.

Всі хлопці тихо чмихнули і зразу ж поховали від учителя очі. Крім Олі, Оля на Пилипа розсердилася, щоки від цього у неї відразу почервоніли по самі вуха, очі засвітилися іскрами гніву, і вона сказала Пилипові обурено й щиро:

— Як же ж тобі і не совісно! Дуже потрібна Григорію Савичу твоя Ієреміада. Бач, який ти, Пилипе, чотирьохокий. Двоє очей до вчителя, а двоє — від нього...

Григорій Савич погладив очима Олю по голові й сказав, не ворухнувши бровою:

— А чого ж, і в мене конфлікт, Пилипе. Я в бригадира Івана Микитовича просив дати нам на час мандрівки рябу кобилу і воза, а він погодився дати тільки осла Явтуха і Білана, вовкодава. Та й то скупився. А без Білана і Явтуха яка ж це екскурсія?

— Еге ж,— вихопився Пилип.— Без Білана не можна. А то вночі як наскочить вовк...

— Або ж два вовки! — блиснув очима Хома.— Що тоді робити? Білан, хоч би то був найстрашніший вовк — р-р-р-а-а-з! І немає його. Він і ведмедя подужа.

— Чуєте,— спитав пристрасно у Григорія Савича Куприн, майбутній морський вовк,— а хто кого подужає: акула морську змію чи морська змія акулу?

З усього цього видно, як Ієреміада цікавила хлопців. Тільки Оля обурено думала: "Чого вона мучить Григорія Савича? Коси пообрізувала; розкудлилася, як відьма. І все регоче, на все село чути: хи-хи-хи, ха-ха-ха! А сама гидка: як витріщить баньки, то всі собаки на вулиці брешуть... Тьху!"

Такі події почали розгортатися в селі Новопшеничному. Життя втягло в свій коловорот учителя Григория Савича, хлопців — Пилипа, Хому, Куприка, Женьку, Тимофія, потім ще вродливу, тільки дуже опецькувату Олю і її подругу Люсю, оту саму, що допомагала Хомі управитися з класною дошкою.

У Люсі конфлікту сьогодні не було. То вони з старшою сестрою грали в театр. Старша сестра товстим голосом говорила за Терпелиху з п’єси Котляревського "Наталка Полтавка", а Люся тоненьким голосом — за Наталку. Розігралися добре. А здаля здавалося, неначе мати докоряє Люсі.

В цей час і залунали в школі піднесені голоси. Дзвінко кричав Пилип, бутів Тимофій, намагався всіх перекричати Женька. І Оля була біля них.

— Чуєш? — спитала Люся у старшої сестри.

— Чую,— відповіла та.— А що?

— Як вони там, то хіба ж я можу всидіти дома?

Працюючи над маршрутом подорожі, Григорій Савич знайшов на карті такий район України, де в одному місці зійшлися три зони: Степ, Лісостеп і Полісся. Якось воно так сталося, що смуга Степу,

видовжуючись і закручуючись, забралась по карті високо на північ, перетявши увесь масив Лісостепу. Така ж сама віднога Полісся, корячися не знати яким законам, спустилася глибоко на південь, перерізала ту смугу Степу з заходу і поповзла на схід до Дніпра, щоб знову злитися з рідним Поліссям.

Але цього мало! Багато мільйонів років тому на просторі від Азовського моря до Полісся підносилися височенні гори. Ці гори згодом вивітрились, від них залишилася тільки кам’яна підошва, яку вчені назвали Українським кристалічним щитом. В багатьох місцях цей Щит поховано глибоко під наносами. Іноді ж він вибивається на поверхню, докорінно міняючи краєвид місцевості. Ґрунт стає кам’яним, випинаються дужі горби, скелі, плин степових річок перетинають гранітні гряди, круті береги все вище й вище лізуть вгору…

Один з таких виходів Кристалічного щита припав саме на ту точку, де зустрілися три зони. Утворилась гірська країна з бескетами, ущелинами, проваллями — неначе маленький Кавказ в самому центрі української землі.

Григорій Савич хвилювався, не шкодував фарб на розповідь і думав, що ці картини захоплять і його слухачів.

Насправді ж було інакше. Розповідь слухав тільки Хома, широко розплющивши свої великі, повні зачарування очі. Пилип, хоч і дивився просто в лице Григорію Савичу, проте займався тим, що одкручував ґудзик від штанів у Хоми; Куприк водив соломинкою за вухом у Олі; Тимофій не спускав очей з горобця, який стрибав за десять кроків на стежці.

Помітивши це, Григорій Савич гірко зітхнув: мабуть, убога в нього мова, бідний запас знань. З таким багажем Ушинським не станеш.

Саме в цей час біля гурту з’явилася Люся.

— Ось, гляньте, і Люська вже тут,— перший вигукнув Пилип. І додав: — Ех, запізнилася. Ти б почула, як Григорій Савич про маршрут гарно розповідав. Всі три зони — Степ, Лісостеп і Полісся зійшлися в одній точці, зверху на них ліг Український кристалічний щит. І ось туди ми рушимо в експедицію. Підеш з нами, еге?

Пилипів постріл вбив одразу двох зайців. Першим зайцем була Люся.

— Ой,— скрикнула вона. І, тремтячи з радості, повернулась до Григорія Савича: — Пилип правду каже?

— Правду,— відповів Григорій Савич.— Може, й ти з нами?

— Та хіба ж можна дома залишитися, коли тут і Пилип, і Куприк, і Хома, ще й Оля!

Другим зайцем, котрого з одного пострілу вбив Пилип, був Григорій Савич, бо Пилип тільки ж удавав, що не слухає, а насправді слухав! Слухав жадібно, все чув і, запам’ятав: по очах видно! Григорію Савичу одлягло від серця. Коли він змусив такого хлопця, як Пилип, слухати, то, виходить, не такий він уже безталанний педагог!

Вголос Григорій Савич сказав так:

— Отож і збирайтеся в похід.

Розділ третій

В поході Явтух чвалав за загоном, мирно пощипуючи травицю. На спині він ніс два копійки з продуктами, палатками, посудом і ще відкритий довгастий кошик; сюди мандрівники скидали все придатне для палива.

Люся перев’язала праве вухо Явтухові червоною стрічкою, а хлопці причепили йому до хвоста жменю торішніх реп’яшків. Стрічка так і залишилася до вечора, а реп’яхи Явтух збив, мазнувши хвостом по щоці Тимофія, коли той, одставши від товариства, загавився. Щока в Тимофія почервоніла, реп’яшки покотилися на землю, а Явтух, мов нічого не сталося, чмихнув і, ворушачи верхньою губою, потягся до шпоришу.

Але цю подію не можна вважати за пригоду, і про неї ми б не згадали, коли б Явтух згодом не викинув нового фокуса.

Експедиція отаборилася, і юні мандрівники розпочали готуватися до вечері. Явтух, збувшися своєї поклажі, спочатку ліг на траву, покачався донесхочу, а тоді підвівся і рушив попасом по стежці над пшеницями.

— Хай підживиться,— сказав Хома і взявся за ножа, бо йому випало чистити картоплю. Взагалі всі роботи були розподілені між учасниками походу. Тут не було ні матерів, ні бабусь, ні старших сестер, так що й розводити вогонь, і чистити картоплю, і носити воду мусили самі мандрівники.

Отож всі поринули в роботу. Все йшло злагоджено й швидко, бо хлопці й дівчата були голодні. Тимофій з нетерплячки аж взявся гризти свіжу вербову цурку, котру Пилип ще вдень підібрав на дорозі. Верба, з якої зроблено цурку, була молода, сік мала свіжий; він був трохи гіркуватий, зате приємний. Навтішавшися, Тимофій сказав Куприкові:

— Ох і гарна ж!

— Еге? — недовірливо спитав Куприк і собі простяг руку: — Дай і я покуштую.

І тільки він взяв у рота скіпочку з тієї самої цурки, як погляд його упав на стежку, і він побачив таку картину.

Хитрий Явтух, спостерігши, що всі члени експедиції заклопотані своїми справами, завернув із стежки, де йому належало пастися, і опинився в пшениці. Пшениця була зелена, густа, лоскотала Явтухові у носі і весело хрумкотіла у нього на зубах.

Світило і гріло передвечірнє сонечко, повівав ніжний, пестливий вітрець, десь били перепели, кигикали степові чайки, бутів трактор і мекало забуте серед степу козеня.

Бредучи по пшениці, Явтух замріявся: "От наїмся досхочу, потім нап’юся і як приляжу отам у долинці, то до ранку пролежу". Захопивши жмут зілля у рот, він стис щелепи, придавив зелені стебла зубами, відчуваючи, як теплий солодкий сік розтікається по язику. І тільки він так зробив, як біля нього щось, шелеснуло. Явтух, мов прокинувшись із забуття, кинув оком у той бік.

Коло нього стояв Білан, отой здоровенний вовкодав, біля якого Явтух завжди почував себе спокійно й безпечно. Ця близькість приємно зворушила Явтуха, і він, нашвидку проковтнувши снопок зелені, кивнув по-приятельському Біланові головою; водночас одганяючи настирливу муху.

Але Білан наче й не помітив цього. Він неквапливо наблизився до Явтуха, всунув у рот його вухо (оте, що з червоною Люсиною стрічечкою), злегка стис зуби і мотнув головою, виштовхуючи Явтуха з пшениці на стежку. Явтух спочатку злякався, але, відчувши, що зуби не кусаються, почав дивуватися, а потім обурюватися. Коли б він умів говорити, то неодмінно гукнув би сердито: "Чого ти прив’яз, чого тобі треба? Одчепися, кажу тобі!" Але Явтух розмовляти не вмів, він тільки крутнув головою, намагаючись визволити з полону своє вухо. Білан вуха не випустив, а, навпаки, сильніше стис його зубами. Зуби у Білана були великі, гострі, і Явтух, відчувши це, заспокоївся. Тоді Білан почав збивати його з пшениці на стежку. Отак і рушили: попереду осел, а трохи збоку Білан, виводячи з шкоди свого чотириногого приятеля.

Цю картину і спостеріг Куприк. Спочатку сам дивився, потім не стримався, гукнув:

— Гляньте, що Білан з Явтухом виробляє!

І всі, одірвавшися від роботи, глянули, куди показав Куприк.

Це був той момент, коли Білан і Явтух з приданих до експедиції чотириногих перетворилися на зрозумілих і близьких членів колективу. Бо Пилип сказав:

— Ви тільки гляньте на Білана! Ох же й розумний!

— Еге ж,— підтакнув і Хома.— Він усе розуміє! — і піднесено закінчив, спрямовуючи тепер свою репліку до Явтуха.— Гляньте який. Виходити з шкоди виходить, а жмут пшениці на ходу вхопив!

Коли Явтух знову утвердився на стежці, а Білан повернувся до гурту, Куприк наблизився до нього і за всіх сказав:

— Молодець, Білане! — і підніс йому на долоні свіжоздохле мишеня, яке накрив панамкою годину тому край дороги і яке беріг у кишені невідомо для чого.

Білан крутнув хвостом, вдячно глянув на Куприка і, взявши делікатно мишеня в зуби, проковтнув його, як школяр шоколадну цукерку.

Ця пригода стала темою для розмови. Тим часом заклекотіла каша, покотилася слинка, всі дружно попідсувалися до тарілок. Тільки Женька ніяк де міг справитися з денним записом у журналі.

Він морщив лоба, брався рукою за вухо, мов на диктанті в класі, кусав губи, нарешті, зважився і записав:

"Щоб і в нас було, як у них".

Та й поставив крапку.

Запис цей він прочитав уголос, і, почувши його, Хома скрикнув:

— Ні, щоб вдвічі краще, ніж у них!

— Ух же ж й здорово в тебе вийшло! — гукнув Пилип.— Коротко і ясно.

— І зовсім не ясно,— протягла своїм тоненьким голоском Люся.— Що це воно значить: "Щоб і в нас було, як у них"?

Хто ж вона, ця Люся?

Спробуємо намалювати її портрет.

Довгонога, перерізана в стані тоненьким пояском, мов оса. Плаття на ній було червоне в білий горошок, з прямокутним вирізом для шиї. Ніс облізлий, хоч і не так, як у Пилипа та Хоми. Ноги загорілі, аж коричневі. Ходила вона боса, сандалії ж носила в рюкзаку на той випадок, коли доведеться зайти у якесь село. Щодо очей, то вони в Люсі були карі. Руки мала тонюсінькі, чіпкі. Рук цих хлопці боялися ще з третього класу, бо Люся хоч кулаками битися і не вміла, як Женька, так зате вміла дряпатися. Не один хлопець потім, уже дома, коли його запитували: "Хто це тебе розписав?", брався брехати: "Та це я біг між кущами, то недоглядів, а хмілина й протяглася по лобі й по щоці".

Побачивши, що Женька засуває журнал у рюкзак, Люся сказала:

— Ховаєш, щоб соромно не було, еге?

Женька наїжачився, недобре подивився на Люсю:

— Ти краще помовч... А то...

— А то що буде? — задерикувато спитала Люся і передражнила: — "Щоб і в нас було, як у них!"

Коли спалахнула ця спірка, то хоч біля Женьки став Пилип, так зате не зрушив з місця Хома: бо хоч Люська і вредна, так і не дурна ж... Тут треба подумати... Пилип не помітив цього. Він поправив за поясом свого ножа-колодія, розгладив у кишені крильце, що належало колись зозулястій, і стишено проказав:

— Ти думаєш, екскурсія сто років триватиме і біля нас завжди буде Григорій Савич? На великій перерві в класі Григорія Савича не буде. То так надаємо, що знатимеш!

— А хто ж ото надає, чи не ти? — Люся зневажливо зиркнула на Пилина, на його ніж-колодій і пхикнула:

— Теж мені археолог! Ступку розсадив, а їй шістдесят тисяч років, і горщик з кам’яної доби...— Говорячи це, Люся все одступала за спину Григорія Савича, а як уже відступила, то висунула язика і показала Пилипові.

Пилип прищулив вуха, став гострий, як бритва, і, крикнувши "Люсько, уб’ю", рушив у обхід, Григорія Савича. Григорій Савич перехопив його.

— Стривай, Пилипе! Вже й день минув, а археологічних розкопок ти ще й не починав. А діамант? А золоті скіфські мечі?

— Еге, не починав,— з гіркотою відповів Пилип.— Хіба за отакою,— він показав на Люсю,— щось зробиш? Все дражниться...

— Хай собі бавиться, якщо маленька, — мирно, з співчуттям, спрямованим на користь Пилипа, промовив Григорій Савич.— А ти своє роби.

Настала маленька пауза. За цей час Пилип заспокоївся трохи і, звертаючись до Григорія Савича, спитав з прихованою надією:

— А хіба тут Кристалічний щит вже почався? — Він озирнувся навколо і вп’явся очима в лапи молодої кукурудзи, що бігли кудись за обрій. Рівнота... Але ж хіба не може статись, що серед цього зеленого простору випнеться могутній гранітний кряж, битий морозами, розмитий заливами, і під тим кряжем, як під щитом,— споконвічні печери, що безмовно зберігають свої таємниці...

Від цього видовища очі у Пилипа засяяли.

— Ні, до Кристалічного щита нам ще далеко,— почав опускати Пилипа на землю Григорій Савич.— Але ж старі селища й городища можна скрізь знайти.

— Еге, знайдеш,— розчаровано сказав Пилип і повів рукою навколо: — Бачите, сама кукурудза та ондечки пшениця. Бачите? В кукурудзи одна зелень, в пшениці друга — ніжніша й Вороніжа. А коли б жито, то воно сизіше,— так тут. його не видно. А ячмінь інакший: як придивитися, то неначе аж голубіє. А льон темний-претемний, поки зелений, а як зацвіте!.. От красиво, Григорію Савичу...

Пилип знову залетів у високості поезії, як повернувся на землю, то сказав:

— А могил немає. Ні однієї...

За могилою, кукурудзою й льоном Пилип зовсім забув про Люсю.

Скориставшися з цього, Григорій Савич перевів очі на Женьку й Хому, котрі схилилися над експедиційним журналом.

— Ну що, виправили?

— То тільки Хома хоче виправити, бо передався до Люськи,— відповів Женька.— А хлопці кажуть, що й так добре.

— Та непогано,— зробив крок до них Григорій Савич. Він узяв з Женьчиних рук журнал, глянув на запис і, повернувшися до Хоми, спитав: — А ти що б міг сюди додати?

Хома насупився, сказав ображено, як і Пилип допіру:

— Еге, а чого вона така, все наперед вискакує. Ми й самі могли б. Бо наша кукурудза не така, як у колгоспі "Червона калина". В колгоспі "Червона калина".— Хома простяг руку в бік безмежного лану кукурудзи,— бачте, як її пропололи та розпушили, а підгодували! То вона й росте, мов з води йде. А у нас вовки виють! Ось як записати треба, а не так, як Женька: "Щоб і в нас було, як у них".

Женька, не прислухаючись до Хоми і не спускаючи з Люсі очей, прорік:

— Дивись, Люсько, будеш заядна — знатимеш!

Люся витримала Женьчин погляд, пересмикнула плечима, виловила по цьому одне слово, і це слово було:

— Пхи!

Розділ четвертий

І коли ставили палатки, і після цього Пилип та Хома все ще були сердиті на Люсю за те, що вона вискакує, що завжди хоче бути попереду, та ще й уредна,— з-за спини Григорія Савича язика показує.

— Коли б я був Григорієм Савичем,— казав Пилип,— нізащо не взяв би її на екскурсію. Де хлопці, і вона теж туди: "Здрастуйте, ми ваші родичі". А тонка яка! Ноги, як палички, а руки, пхе! Хіба такі руки бувають? І плечі вузенькі. Та я її однією рукою брязнув би на землю!

— А я і одним пальцем,— докинув Хома.— Як комар. А бачиш, ніс обліз; там тепер червоненька шкіра з-під лушпиння визирає. І, глянь,— як було три крапочки ластовиння, так і зараз!

— А ще каже,— не вгавав Пилип,— в драматичні актриси піде. А як вона піде отака? Та хто на неї дивитися буде? Та хто її отаку слухатиме?

Пилип повернув голову, зневажливо зиркнув на Люсю. Люся саме підвелася, стояла в своєму червоному платтячку, височенька, чорнява, з живорадісними карими очима, що аж сипали іскри. Сонце хлюпало полум’я просто на Люсине волосся, і воно палало золотом. Пилип цього нічого не побачив, побачив тільки облізлий ніс, три крапочки на молодій шкірі і процідив крізь зуби:

— Ну, ось прийде черга, побачимо, як вона вартувати буде! Зразу запискотить: "Ой боязко, ой страшно, ой спати хочеться, і ноги болять!"

— Еге ж,— підтримав приятеля Хома.— Діла з них, як з маку молока.

Хлопці вилили злість, що набралася в них проти чарівної дівчинки Люсі, і — заспокоїлися. Це ж давно відомо: хочеш заспокоїтися, то добре поплач чи добре вилайся. Злість, як і біль, з сльозами втікає або з словами сходить.

Одначе не встигли хлопці як слід заспокоїтися, аж нова напасть. Почали кидати жеребок, кому з ким вартувати. І, мов на зло, Пилипові випало вартувати з Люсею.

— Я з нею не хочу,— наїжачився Пилип.— Я з Хомою хочу.

Григорій Савич пильно поглянув на Пилипа, очі примружив:

— Чи не занадто ти сьогодні розбалакався, хлопче? Ще побурчиш день-два, то непомітно й дідом станеш. Люся не гірша за тебе, а що тобі не випало з Хомою, так на те жеребок. Тож заспокойся і лягай собі спати.

Пилип зітхнув, заліз слідом за Хомою в палатку, намацав свій рюкзак, заплющив очі і раптом підійнявся вгору до самого сонця, потім почав спускатися, спускатися і отак спускався, поки не заснув. Коли Хома, вмостившися біля приятеля, торкнув його за плече і промовив: "Чуєш, Пилипе?", то у відповідь йому долетіло лише розмірене Пилипове сопіння. А втім, у самого Хоми враз злиплися очі, і він на дрімливих гойдалках погнався за Пилипом і швидко наздогнав його на щасливих берегах сонного моря.

О дванадцятій годині Куприк присів над Пилипом. Оля — над Люсею, і обоє разом сказали:

— Вставайте!

Люся ніяк не могла підвести голови і благала Олю:

— Ой, я ще трішечки, трішечки, трішечки...

Пилип схопився одразу, труснув головою, натяг кепку, піджачок, котрий наготовив ще звечора, і вискочив з палатки.

Ех же ж і ніч була в цьому Лісостепу — темна-претемна! Над мороком зводилися небеса; їх прикрашали зірки, безмежно, високі, таємничі й незрозумілі. Морок чужого степу, холодні, таємничі зірки сипнули Пилипові за спину жменю дрібненьких снігових порошинок. Але швидко Пилип заспокоївся. Після холодних і чужих зірок на небі він побачив за п’ять кроків від палатки зовсім не таємничого Явтуха, закутаного пітьмою, а ще через секунду розглядів і білана; він лежав на горбочку, поклавши кошлату голову на витягнені ноги. Близькість Білана заспокоїла Пилипа, і він, щоб набратися ще більшої бадьорості, підійшов до вовкодава і погладив його. Білан підняв голову, зиркнув на Пилипа, лизнув його гарячим язиком в руку.

Тим часом вийшла Люся, скулилася і прописк отіла:

— Ох же ж і свіжо як!

Пилип не відповів. І коли вона, постоявши трохи біля палатки, рушила в правий бік, Пилип завернув наліво. Отак вони пішли кожен в свій бік і за палаткою зустрілися, ну, й розминулися. Люся йшла як звичайно, а Пилип не звичайно, а глибокодумно, бо не дивився ні на дівчину, ні на землю, а дивився на небо, рахував, скільки там зірок. Побачивши таке, Люся посміхнулася, а Пилипні. Він. лице своє зробив просто кам’яним. Вдруге обійшовши палатки, вони знову зустрілися; цього разу Люся не посміхнулася, а писнула тоненько-тоненько, ніби душила в собі сміх. Пилип здригнувся від обурення, проте нічого не сказав. Коли зустрілися втретє, Люся враз скрикнула тихенько-тихенько і таким тоненьким голосом, як ниточка:

— Ой Пилипе!

Пилип спинився, озирнувся на неї:

— Чого тобі: "Пилипе"?

— Мені самій страшно ходити. Я не хочу сама, вдвох хочу.

— Ач чого захотіла. Як страшно, то нехай ще страшніше буде.— Пилип говорив грізно. Але Люся, здається, зовсім не зважила на це і тихо сказала:

— Пилипе, а ти читав "Героя нашого часу" Лєрмонтова? От гарна книга, правда? Пам’ятаєш, як Азамат сестру проміняв на коня, а коня звали Карагез?

Пилип прочитав цю книжку три рази, і тільки Люся нагадала йому про неї, він з Пилипа-нелюда одразу став Пилипом-ентузіастом. Він аж облизався і з ходу почав розповідати знамениту сцену, де Печорін приторговував сестру в Азамата. Отак вони пройшли і раз по колу, і вдруге, і втретє. І за цей час страшний Пилип усе зайве витрусив із своєї душі. Закінчивши одну сцену, хапався за другу, проказуючи:

— А ти, Люсько, пам’ятаєш, як Грушницький плів брехні на Печоріна, а Печорін курив у присінках і слухав?

Хоч Люся й пам’ятала, але Пилип все одно брався захоплено переказувати й цю сцену.

Коли він трохи вгамувався, а ніч і чергування ще тривали, Люся несподівано сказала Пилипові:

— Ось давай, наче артисти, трохи пограємо. Я буду говорити за княжну Мері, а ти за Печоріна.

Пилип, хоч цього Люся все одно не могла побачити, вирячив очі. А Люся таким голосом, який буває в артисток, що виступають по радіо, проказала слова княжни Мері:

"Ви небезпечна людина. Краще вже потрапити в лісі під ніж розбишаці, ніж вам на язичок... Я вас прошу без жартів, коли вам схочеться говорити про мене погано — візьміть краще ножа і заріжте мене..."

Пилип все ще дивився на Люсю, не розуміючи, що вимагаються від нього.

— Який ти, Пилипе, недогадливий! — скрикнула Люся вже своїм голосом.— Тобі треба сказати: "Хіба я схожий на розбишаку?"

— Так це ж не спектакль,— ніяково протяг Пилип.

— Ах, який ти! — Люся схопила його за руку, шарпнула злегка і почала знову: — "Адже, правда, я була дуже люб’язна сьогодні?"

Та через те, що Печорін в книзі на це нічого не відповів Мері, то й Пилип не знав, що казати. Люся навчала його.

— А ти одверни́ся трохи, прикрий долонею рота і непомітно позіхни.

Вони спинились біля палатки, і Люся сказала Пилипові-Печоріну:

— "Ви мене не поважаєте, залиште мене..."

І Пилип залишив її. Але тільки він сховався за палаткою, княжна Мері зразу обернулася на Люсю, і ця Люся жалісно запискотіла:

— Ой Пилипе, не ходи далеко, мені ж страшно!

Отак кружляючи, вони добре натоптáлися. Ноги Пилипа стали важкі, неслухняні, і він кілька разів спіткнувся.

— Давай ще посидимо,— сказав він Люсі,— бо в тебе ноги, певно, болять.— Вони сіли біля багаття.

Люся почала збирати залишки палива і складати на пригасле вогнище. Але вогонь так міцно заховався в попіл, що навіть сіно не загорялося. Тоді Люся лягла лицем вниз, розгребла попіл і почала дмухати у викопану в попелі печерку, поклавши туди кілька стеблинок сухої трави. Спалахнув і побіг по тих стеблинках вогник, швидко перебрався до нової порції палива, і незабаром яскраві язики весело замигтіли у пітьмі. Взявши з кошика кілька картоплин, Люся загорнула їх у жар.

Поки вона це робила, Пилип сидів і спочатку думав про Мері й Печоріна, потім задивився на зірки. Несподівано одна зірочка покотилась по небі. "А коли це не зірка, а супутник?" — подумав Пилип і хотів придивитися краще, та не встиг: зірка вже погасла. Тоді Пилип сказав про себе: "Як підросту, піду в небесні авіатори. І Хому підіб’ю. На Місяці які археологічні розкопки можна робити!" Пилип механічно поклав руку на пояс і пустив її вздовж по ньому, аж доки вона не дійшла до археологічного ножа-колодія; помацавши його, Пилип таким самим способом застромив другу руку в кишеню, погладив там ніжно крильце із зозулястої курки і подумав: "Коли б і Люську забрати туди". Але, зиркнувши на неї, він зразу ж вирішив — діла з того не буде: Люся тонка, як очеретина. Який же з неї археолог, тим більше на Місяці! Як очеретина!

Останні слова Пилин промовив уголос.

Люся підвела голову і здивовано глянула на Пилипа. "Дивися, заснув",— мало не вигукнула вона. І подумала: "Коли задаватися з Хомою, то хіба ж такий! А це, бач, чергував чи не чергував, а вже й спить!" Але Люся була не злопам’ятна, вона вже давно не сердилася на Пилипа. І дівчинка почала думати про те, що Пилип з самісінького ранку був на ногах, пройшов стільки дороги, і все під сонцем, у спеку. Іншого разу вона й не розбудила б його, але ж сьогодні спати йому не можна.

Люся простягла руку, поклала її на плече Пилипові:

— Чуєш, уже й картопля готова. Будеш їсти?

Пилип скинувся, глянув на Люсю. За чергування він таки справді добре зголоднів.

— Кажеш, картоплю? Давай! — радо сказав.

І почав чистити гарячу картоплю, перекидаючи її з однієї долоні на другу, хукаючи на неї, щоб швидше охолола. Люся тим часом взялася розплітати і знову заплітати коси. Їй теж хотілося попробувати печеної картоплі, але Люся чомусь подумала, що вона не така голодна, як Пилип, перетерпить. Пилип заходився орудувати щелепами, та, з'ївши дві картоплини, схаменувся і з ляком скрикнув, підвівши очі на Люсю:

— Ой! А ти ж сама чого не їси?

— Ого, не їси! — весело відповіла Люся.— Я аж три картоплини з'їла. А ці тобі залишила.

Хоч Пилип і вчився вже он скільки в школі, але логіки й психології ще не вивчав. Тому й не спитав себе: "А коли ж вона встигла поїсти, що я й не бачив? Може, я заснув, а вона, поки я спав, і поїла?" Далі Пилип, обливаючись холодним потом, мусив би застигнути на хвилину і з переляком спитати себе:

"Що ж це, виходить, я заснув на вахті?! Та це ж ганьба!" Але Пилип про щось подібне не подумав; він і в думці не припускав, що така напасть, як сон, може трапитися з ним. От коли б з Люською, то інша річ. Люська — дівчина, а всі дівчата тільки на язик жваві, а коли' до діла, то зразу: "Ой, мені страшно, Пилипе!" Пилип з'їв і третю, найбільшу картоплину. Відразу на серці йому стало легше, веселіше.

— А правда ж, Люсько, найкраща картопля — печена! — похвалився він.

— Еге ж,— погодилася Люся, кінчивши заплітати косу.— Аж солодка.

Розділ п’ятий

Про Костя і Сашка всі в радгоспі "Зелене Полісся" говорили: "Оце юні натуралісти так юні натуралісти!" Чому ж про них так говорили? Та тому, що вони з ранку до вечора товклися на експериментальній ділянці. Навіть агроном Хрисанф Іванович був переконаний, що має справу з бездоганними натуралістами.

А насправді було й не зовсім так. Звичайно, хлопці любили порпатися в саду і на городі, але не тільки грядки й щепи були тією принадою, котра тримала їх на ділянці. Цією принадою був ще й курінь. Вони почували себе у ньому робінзонами на зеленому острові. Крім того, могли гратися в які завгодно ігри, і ніхто не стримував їх і не заважав їм.

Кость любив орудувати лопатою, сапкою, пилкою, обпилювачем, розбризкувачем. А Сашко якось на цей бік городньо-садової діяльності звертав мало уваги. Його більше приваблювала теорія питання. Ставши біля Костя, коли той поливав грядки, Сашко казав:

— Ти не отам поливай, а отутечки. Бач, отой кущик вже й жовтіє...

Кость сприймав пораду, поливав кущик і ділився з другом думками:

— Це він і пожовк тому, що, мабуть, ми вчора мало полили його...

Теоретик Сашко відповідав:

Ні, це не тому, а тому, що цьому огірковому кущику бракує калію. Скільки не поливай, а огірок від того зелений не стане.

— А-а, я й забув,— дивувався Кость. І швидко вирішував: — То я цей недогляд виправлю за одну мить! — Він одставляв поливайку, біг до куреня, розгортав паперовий мішок. А Сашко а цей час радив:

— Тільки більше однієї ложки на відро не бери!

Жив з ними на експериментальній ділянці ще вовкодав Білан. Що й цього вовкодава названо Біланом — не дивно. Хлопцям так — аби був білий, то зразу й назвуть Біланом.

Сашків і Костів Білан одрізнявся від експедиційного Білана дуже істотно. По-перше, він був набагато молодший від того Білана, через що здавався тоншим і вищим. І білішим. Чим собака старіший, тим шерсть на ньому все жовтішає і жовтішає, а, чим молодший, тим вона біліша й ніжніша.

Був цей Білан веселий, жартівливий і дуже товариський. Піймає в степу зайченя чи ховрашка, не їсть сам, а хлопцям принесе. Покладе біля ніг, ляже осторонь і чекає своєї пайки. Зайченят хлопці дуже любили, тому Біланові залишалися від них тільки лапки і вуха. Зате з ховрашків хлопці лише шкурки здирали, а м’ясо віддавали Біланові. Певне, саме за це він був їм щиро вдячний.

Четвертою в цьому товаристві була Люба.

Люба приїжджала на гнідому конику і привозила хлопцям чогось споживного з радгоспної кухні: то пирогів з картоплею, то якоїсь такої каші, котрої хлопці до цього й не куштували.

За що ж їх так пригощали? За що їм така шана? А за те, що на експериментальній ділянці огірки поспіли на два тижні раніше, ніж на

радгоспних плантаціях, бо хлопці не шкодували ні сили, ні води, ні добрив. Все робили, як агроном Хрисанф Іванович казав. Зате ж як сипнули огірки, так Люба ледь встигала вивозити їх. Сьогодні нарве три кошики, а завтра вже готові інші три кошики, а кошики такі, що в кожен по троє-четверо відер влазить!

Звичайно, хлопці допомагали Любі. Працювати їм з нею було гарно насамперед тому, що вона була моторна, і упоравшись з першим відром, розгиналася і казала:

— Ти, Сашко, як теоретик, танцювати не вмієш, давай я тебе навчу.

Або:

— А знаєте, хлопці, що два хлопці завжди дурніші, ніж одна дівчина...

— Е, яка хитра,— відповідав на це теоретик Сашко.— Це ти тут на язик така розумна, а в класі біля дошки — не дуже!

— І біля дошки, і в класі, і де завгодно,— говорила з викликом Люба, — я вас розіб’ю, як сама схочу. Ось я вам зараз доведу, що одна дівчина більша ударниця, ніж вас двоє. Заходьте на грядку!

У Люби були якісь незвичайні пальці, і не тільки на правій, а й на лівій руці. Вони не рухалися, а літали, наче метелики, і угнатися за ними не було ніякої змоги. Поки хлопці зривали по одному огірку, вона у відро вкидала двома руками п’ять.

Бачачи свою неминучу поразку, теоретик Сашко казав:

— Е, коли так швидко пальцями ворушити, то звісно...

Та ось Люба поїхала і повернеться аж ввечері. Полоття хлопці закінчили ще вчора, поливати вдень нічого не можна, бо ж усе погорить... А день літній, як рік! Треба не тільки прожити його, а заповнити подіями по вінця.

Що ж робити? Е, не турбуйтеся, хлопці придумають.

Підвівшись від грядки і розігнувши спину, Сашко промовив:

— А знаєш що? Давай у Петрів байрак рушимо. Це ж коли ми туди ходили?!

У Костя, до якого було звернене це запитання, заблискотіли очі:

— Давай!

І ось Кость та Сашко дорвалися до Петрового байрака.

Світ тут був одмінний від того., в якому вони зросли і де почували себе, як риба у воді. Тут можна натрапити на лісову пташку, на вужа, навіть на гадюку, тут можна побродити по струмочку, побачити сліди лисиці й вовка...

Хлоп’ячий інстинкт привів їх прямісінько до кислиці. Спинившись під деревом, приятелі довго придивлялися, потім Кость солодко посміхнувся і показав Сашкові пальцем вгору. Там, метрів за три-чотири від землі, зеленів маленький круглий плід, боязко сховавшись серед кругленьких листочків.

Біля дикої яблуні хлопці затрималися не менше як на півгодини, а коли одійшли від неї, то рухалися вже не так моторно і легко. Сашко перевалювався з ноги на ногу, а Кость, торкаючи зуби цупким замазюреним пальцем, дивувався:

— І від чого ця оскома береться?

Приятелі якийсь час брели гущавиною, потім почали забирати вгору по крутому укосу. Напівсутінок нарешті зостався за спиною, крізь зелень густих кущів, що одгороджували байрак від степу, вже золотилися промені сонця. І раптом Кость, що вирушив у мандрівку в самих лише трусах, відчув на своєму плечі гарячий струмінь повітря, що прорвалося крізь той зелений мур. Дотик цього чарівного струмочка до охололого тіла приємно вразив мандрівника. Кость осміхнувся, ще раз підставив під струмінь плече і похвалився Сашкові:

— Ох же ж і війнуло: як з печі!

Підставивши лице під теплий струмок, Сашко й собі посміхнувся, потім уважно оглянув листяну стіну, а тоді, як все побачив, опустив униз одну гілляку і сказав Костеві:

— Ану, тепер спробуй.

Кость спробував і, не піймавши тілом знайомого гарячого подиху, спитав:

— Ти заткнув у кущі дірку, еге?

— Еге,— відповів Сашко.— Ось, бачиш, вона? — Він ткнув між листя пальцем, підвівши гіллячку вгору.— Бач, степовик провертів, як свердельцем. Аж листки позакручувалися...

Хлопці чималенько простояли біля пробоїни у зеленому мурі, то підставляючи своє тіло під теплий подув, то затуляючи дірку. Нарешті їм це набридло, вони напролом полізли через зарості и спинилися вже на виході з байрака під дубовим гайком.

Сашко ліг під дубом, але так, щоб не тільки гілки було видно, а й небесні простори.

Кость приліг біля Сашка. І так, відпочиваючи, вони дивилися в бездонне степове небо, по якому час від часу пропливали легкі білі хмари фантастичних обрисів.

Невідомо, чи довго б отак милувалися небом приятелі, коли б не раптовий крик. Десь високо-високо ячав кібець. Йому відповіло з півдесятка інших кіб’ячих голосів, що линули з того самого дерева, під яким вмостились Кость і Сашко.

За одну мить хлопці схопилися на ноги.

— Це, мабуть, кібчиха,— сказав Сашко, високо задерши голову.— Бач, як тоненько кікіка.

— Еге,— погодився Кость.— Кібець не так кікіка: товще.

Кость теж задер голову і, так тримаючи її, почав обходити навколо стовбура, намагаючись розглядіти у верховітті кіб’яче гніздо.

Дуб був височенний. Ріс він не окремо, а в гурті, і тому був стрункий. Нижнє гілля повідмирало, і стовбур починав зеленіти лише з другої половини. Росли тут гілки під гострими кутами, як на тополі, бо так їм було ближче до сонця! Через це вершина дерева була густо закрита листям. І все ж, покружлявши навколо дуба кілька хвилин, Кость радо вигукнув:

— Та воно ж ондечки, аж на самому вершечку!

— Бач, сухих гілок скільки,— глибокодумно зауважив Сашко.— Як пузо подереш, то буде тобі!

— Ет, я обережненько,— весело вигукнув Кость. Він підійшов до дуба, витяг угору обидві руки, укріпився ними на нерівностях кори і швидким рухом підтяг вгору ноги, розчепірені, мов рогач.

Вигнавшися на перші п’ять метрів, Кость перепочив трохи, оглянув живіт — чи не подряпав, зиркнув на коліна; на животі не сочилося, а на коліні сочилася кров.

— Ач яка тонка шкіра, вже й пошмуглялася,— сказав невдоволено Кость.

Відпочивши, поліз вище. Внизу великого вітру не було, вгорі ж все розвихрилося. Кость розквіт від блаженства і почав приказувати в такт поривам вітру:

Хиті, хиті, а коники в житі.

Та нікому завернути самому Микиті...

Ще кілька енергійних ривків усім тілом вгору, і несподівано над ним і під ним захиталося, заголубіло. Хиталися вершечки сусідніх дерев, з якими він був врівень, голубіло збурене вітрами небо.

Гніздо було в розвилці. Але Кость знав, що дуб дерево міцне, та й кібець виніс гніздо не на справжній вершечок, а трохи нижче, під захист верхніх гілок.

У гнізді було четверо кіб’ят.

Від такого багатства у Костя запаморочилося в голові...

А втім, не думайте, що Кость був дикун. Кость справно день у день ходив у школу, слухав учительок та вчителів і добре знав, що кібця не можна драти, бо він вірний помічник хлібороба.

Це наповчання у школі Кость напам’ять знав. Але ж тут, у байраці, школи не було! Не було учителів і вчительок, а радгоспний агроном Хрисанф Іванович покотив на Шкаврове. Хто ж тут, побачивши Костів намір, візьме його за руку і скаже: "Схаменися, Костю! Що ти робиш?" Нікого тут поблизу не було, отож і взяти за руку Костя було нікому, і крику наробити не; було кому. І він, гарненько вмостившись, щоб не знесло вітром, підняв руку і почав простягати її до гнізда.

Як не заворушаться тут кіб’ята, як не заячать, як не запискотять, та всі враз! Дзьоби розтуляють, до Костевої руки пориваються. Бідолашні пташенята, безнаглядні і безпритульні! Хто ж вас і приголубить, як не Кость — відомий гуманіст і оборонець покривджених...

Кость простяг руку, обережно взяв одне пташеня, розігнався засунути його за пазуху і тільки тут побачив, що пазухи в нього нема. І сорочки нема, а є тільки подряпане пузо. Ця обставина збила з пантелику Костя. Куди ж ховати таку багату здобич, як пазухи нема? Задумався на мить Кость і радо скрикнув: "А в кепку, ура!" Але й кепки на Костеві не було. Не до тих хлопців належав Кость, щоб морочитися з головними уборами!

Кіб’ят, таким чином, сховати було нікуди. Хіба що в труси? Кость почав вивчати й цю можливість, але прийшов до думки, що труси дуже ненадійна схованка для кіб’ят.

А пташеня, зміркувавши тим часом, що потрапило не до тата й мами, а до Костя, враз змінило настрій. Кричати перестало, зате почало кусатися, дряпатися і разів зо два так дзьобнуло Костя, що він аж засичав, а тоді швиденько поклав кіб’я у гніздо і почав обсмоктувати

виразку. "Глянь, як кусається, кляте!" — розсердився він. І мало не заплакав. Куди ж його діти? Як з ним спуститися на землю?

І в нього народилася така думка. Візьме пташеня у зуби за шкірки, як кішка кошеня, і — вниз. Це буде кіб'я його, Костеве. А що ж Сашкові? Нічого? Але Кость не міг так учинити, щоб у нього було кіб'я, а в Сашка — ні. Тоді хіба так зробити: віддати здобич Сашкові? А собі? А собі нічого. Але і з цією думкою Кость не міг примиритися.

Від напливу сильних почуттів, що супроводили ці міркування, у Костя аж сльози на очах виступили. Повагавшися трохи, він сказав сам собі: "Щоб справедливим бути, не треба кіб'яти ні йому, ні мені!"

Кость розчулився і, звертаючись до гнізда, де принишкли пташенята, мовив: "Прощавайте і живіть спокійно. Кость не з тих хлопців, що комусь завдають кривди. Нам ще в четвертому класі Ганна Іванівна казала, що кібець — помічник хлібороба, бо пожирає силу мишей і всяких коників, які завдають шкоди на городі, і в полі". З цією промовою й спустився Кость на землю.

— А де ж кіб'ята? — неспокійно спитав Сашко, жадібно позираючи Костеві на те місце, де мала бути у нього пазуха.

І Кость сказав йому:

— Чуєш, Сашко, я передумав. Ще в четвертому класі Ганна Іванівна розказувала про кібців, які вони корисні, як їдять мишей, коників і всяку погань. А там аж четверо кіб'ят. Як виростуть, так — ого! Хай начуваються польові шкідники! І взяти було нікуди: ні майки, ні кепки.

— Ех, якби сорочка! В сорочку їх брати найкраще,— сказав Сашко.— У майці вони під руками вилазять і за спиною теж. А як у сорочці, то нікуди їм нема ходу.— Сашко аж зітхнув від переживання.— Чого ми не догадалися взяти хоч одну сорочку на двох! — Він ще раз зітхнув і

закінчив: — Оце коли б нас побачила Ганна Іванівна, сказала б: "Молодці, хлопці, ніякої шкоди природі не роблять!"

В курінь вони повернулися мовчазні. Спочатку лежали, відпочивали, потім Кость сказав:

— А тепер і радіо послухати не зашкодить.

Радіо у них було саморобне, детекторне, в школі зладнали. "Апарат" стояв у курені на табуреточці. Приятелі посідали коло нього, і Кость почав тикати головкою в кристал. Сашко дивився за цими практичними Костевими вправами і теоретично коли-не-коли додавав:

— Та ти не туди штрикай. Ось отут, осьдечки шукай,— і показував соломинкою, куди треба штрикати.

Кость націлився туди, рука сприснула, кінчик голки потрапив у зовсім іншу точку кристала: радіо враз дзвінко, весело заговорило, і Сашко скрикнув:

— А що, чи не я казав, де треба шукати!

Кость промовчав, бо радіо в цей час почало розповідати Про неймовірні речі, а саме: про експедицію новошпеничанських хлопців та дівчат, про Явтуха й Білана, які супроводили ту експедицію...

Слухаючи все це, хлопці й роти пороззявляли. Коли передача закінчилася, Кость вигукнув:

— Оце експедиція так експедиція! Всім експедиціям експедиція.

— Хотів би я глянути на їхнього Білана,— обізвався й Сашко.— Який він: чи такий, як у нас, чи не такий?

На це Кость з ентузіазмом відповів:

— Куди там нашому! Хіба наш в експедиції бував? Наш в експедиції ще не бував!

— Ну, то буде,— зовсім несподівано і для Костя, і для себе сказав Сашко й докинув: — Чого це їм можна ходити в експедицію, а нам так не можна?! Ми теж підемо! — Сашко спрямував погляд кудись в неосяжні обрії, ніби стежачи за рухом новопшепичанських хлопців.— Підемо назустріч їм. Через річку Рудку, на Білу Криницю...

Ця Сашкова думка запалила Костя. Яка то буде радість побачили Пилипа й Хому, подивитися, як зустрінуться обидва Білани — новопшеничанський експедиційний і їхній експериментальний. У новопшеничан ще й дівчата є — Оля і Люся. Тільки куди їм до Люби! Люба така, що кращої й на світі немає!

Це, звичайно, була правда. Але ж у тих був ще й Явтух!!!

Кость почухав потилицю, далі поклав пальця на губу; довго отак сидів і враз щасливо осміхнувся.

— Хай у них буде Явтух, а ми придумаємо таке... таке...— Очі у нього заблискотіли, він підсунувся до Костя, торкнув його за коліно.— Пам’ятаєш, Хрисанф Іванович розказував про капітана Скотта й Амундсена, як вони Південний полюс відкривали. Той — так, а Амундсен — з собаками...

Кость підвів на Сашка очі. Спочатку ці очі нічого не розуміли, згодом в них блиснув здогад.

— Це щоб і ми на собаках?!

Ось що сталося наприкінці такого звичайного в хлоп’ячому житті дня.

Розділ шостий

З самого ранку Пилип і Хома заклалися, хто більше назбирає індустріальних виробів — Пилип болтів і гвинтів чи Хома гайок, шайб і подібного металу з дірочками посередині.

У хлопців путніх кишень не було, бо штани лежали в рюкзаках, чекаючи парадних випадків, а в трусах хоч і були невеличкі кишеньки, та ніхто ж їхніх потужностей не розраховував на індустріальні вироби, хіба що на носовички або, в крайньому разі, на рожеві мишенята й іржаві вухналі.

Хома знайшов мотузочок, зробив з одного боку петельку, а з другого зав’язав вузлик. Вийшло путо для коней. Коли знайде гайку, то наниже її, як намистину, на путо, путо застебне і — через плече!

Пилип зробив інакше. Він за допомогою швайки приладнав до пояса чотирнадцять петель. Як засуне з півдесятка-десяток гвинтів у петельки, то вже на ньому буде не пояс, а патронташ.

Рушили в дорогу, і Пилип та Хома з головою поринули в змагання.

Куприк чимчикував поруч Женьки. Обидва по черзі дмухали на гороб’ячу пір’їнку, щоб вона геть одлетіла. А вона не одлітала, все лізла в носа.

Тимофієві було ліньки щось думати і щось робити. Він брів посеред дороги, вибираючи місця, де найбільше нагрітої сонцем пилюки.

Оля й Люся шукали квітів понад пшеницею і пискотіли.

Явтух ув’язався за Тимофієм й ліниво плентався, бо мав відчуття повного задоволення, як і Тимофій.

Білан ішов за лівою ногою Григорія Савича і думав про світ. Світ великий, за день і півстепу не оббігаєш. І цей великий світ доля обертає ні на що, бо йди за ногою Григорія Савича і стеж за дурним Явтухом!

У Григорія Савича були свої думки: скільки клопотів з цією експедицією, з Женькою, Тимофієм! Женька вродився неслухняний, Тимофій ще гірший. Він мало чим цікавився і хоч любив дарувати, так добрий був не за своє. Люсю, Григорій Савич любив, бо була спритна і ніколи ні на кого не скаржилася. Оля зворушувала його своєю несокрушимістю. Лице у неї було пшеничне, щоки рум’яні. Коли Оля довго тряслася на грузовику, щоки від цього у неї починали боліти. Як же їм не боліти, коли то пампушки, а не щоки! Григорій Савич посміхнувся і ще раз глянув на товстенькі Олині роки.

А потім знову думав про те, як всіх цих хлопців і дівчаток навчати, як прищеплювати їм кращі людські почуття і погляди. Як цього навчитися? З досвіду він знав, що це дуже тяжке завдання. Всі учителі беруться за нього, а чи дають зусилля, прикладені ними, потрібні наслідки? Хіба ми не бачимо раз у раз, як з школи виходять бузувіри, лихі люди, злостиві й ледачі? В інституті Григорій Савич думав, що з хлопців легко робити людей, треба тільки з повним серцем взятися до діла. А от спробував, і виходить — не легко!

За тими думками він частенько і про Ієреміаду забував. Та ненадовго.

Згадував її Григорій Савич завжди дуже гарно. Розгортаються якісь кущі, і з них прозирає обличчя. Це обличчя — Ієреміади. На ній біде плаття, блакитна косинка. Косинка поволі стає прозорою, серпанковою, і серпанок цей уже не косинка, а марево. Марево це тремтить, гускне. За ним ховається лице Ієреміади, потім знову з’являється!

Григорій Савич сумко хилив голову. "Не піде вона за мене. Вона — красуня. Як іде по вулиці — всі обертаються. А я — що? Звичайний собі учитель, такий убогий духом, що навіть дітям ради не дам. Де вже мені думати про неї. Краще забути".

Це так думав Григорій Савич. А що ж думала Ієреміада?

Додому на літні канікули Ієреміада примчала тоді, як Григорія Савича й слід прохолов. Коли вона це побачила, то серце її ураз стислося, що аж сльози з нього закапали. "Я так поспішала до нього, а він — не діждався, втік, повірив у якогось студента Колю, котрого і на світі немає! Навіщо мені той студент Коля, коли я люблю тільки Григорія Савича? А коли й розповідала про нього, то тільки тому, що боялася: догадається Григорій Савич, що я не когось люблю, а його. А я не можу так. Від сорому згорю. Хіба ж може дівчина перша сказати хлопцеві: "Я люблю тебе"? Ні! Ніколи вона цього не зможе. Бідолашні жінки, ми повинні завжди вигадувати, щоб ніхто не догадався, що за тією вигадкою сховано".

Ієреміада спочатку трохи поплакала, потім її за серце вхопила злість. "Та й ти добрий,— накинулася вона в думці на Григорія Савича.— Інший вже давно догадався б. А ти віриш дурним байкам про студента Колю, тьху на тебе! Коли ти такий, то зовсім не буду тебе любити, не потрібний ти мені".

Ієреміада витерла сльози, умилася, глянула в дзеркало — чи дуже заплакані очі, і сказала собі: "Минулого року влітку топтав за мною стежку тракторист Олег Кучерявий. Тоді я його прогнала, а тепер проганяти не буду. З ним у кіно ходитиму, у клуб, на танці. Хай тоді поскаче Григорій Савич!"

Увечері справді прийшов Олег Кучерявий з хлопцями й дівчатами. Пішли в кіно. Потім танцювали в медсестри Каті. У Каті була своя радіола і сила-силенна пластинок до танців. На другий день кіно не

було, ходили так гуляти. На четвертий день, як Ієреміада зовсім знемогла за Григорієм Савичем, Олег Кучерявий сказав:

— А знаєш що? Давай поїдемо у наш райцентр. Там сьогодні самодіяльна вистава. Це ж тільки тридцять кілометрів. На своєму мотоциклі я домчу тебе за мить.

Ієреміада вже вмирала з туги і, щоб зовсім не вмерти, сказала:

— То мчи! — і очі заплющила, бо знесиліла від страждання.

Олег Кучерявий подумав, що вона так збезсиліла від почуття до нього, дуже запишався і сказав собі: "Два або три рази покатаю її на своєму мотоциклі, а тоді й сказати можу: "Я тебе вже два роки кохаю. Ходімо в загс запишемося. На цей випадок я наскладав п’ятсот карбованців, і ми їх на весіллі прогуляємо’ всі до копійки. Чого за цим жалкувати, коли весілля буває лише раз на віку!"

Олег Кучерявий пішов у садок, нарізав троянд, гладіолусів, гайлардій і всяких інших квітів. Гладіолуси він прикріпив з обох боків коляски; гайлардії розсипав там, де стоятимуть ноги Ієреміади. Троянди ж поставив у глечик. Цей глечик він купив у Києві на Хрещатику, в фарфоровому магазині — там все продається фарфорове... І глечик був фарфоровий. Троянди пахтіли; зеленів скрізь по вулиці спориш, і цвірінькали на тинах горобці.

Коли Ієреміада побачила заквітчаний мотоцикл, то сплеснула руками:

— Що це? Для кого?

— Це все для тебе,— відповів Олег.— Для тебе, сонце душі моєї.— Ці слова Олег Кучерявий сказав тому, що любив читати стародавнього

перського поета Омара Хаяма, а на Сході люблять яскраву барвистість у виразах.

Люди визирали з вікон, милували очима квіти й казали: "Як він любить її! А вона ж кохає учителя. Бач, і в нас у селі драма наспіла".

Ці слова треба було почути Григорію Савичу, так де ж, як він хтозна-куди забрався! Учитель ішов за своєю експедицією, і цього разу погляд його весело гуляв на Пилипові й Хомі. Пилип знайшов шість старих гвинтів, загублених шоферами, і позатикав їх у петельки, прикріплені до пояса. Петельки од ваги порозтягалися, пообвисали, залізо дзенькало і било Пилипа по стегнах. Обвішаний цим залізяччям, з ножем за поясом, з курячим крильцем, що визирало з кишені, Пилип був смішний, але невтомний і неугавний. Він бадьоро йшов попереду загону і жваво розмовляв з Хомою. Учитель вслухався. Пилип розповідав про те, як мати наварила варення, а сестра Клава вночі над'їла. Щоб замести сліди, вона вимазала тим варенням сонного Пилипа. Мати набила його. І от тепер він хвалився:

— Б'ють, а воно й не болить! У мене шкура мов залізна. Та ще коли за правду б'ють.

— Яка ж це правда? — здивувався Хома.— Не ти ж поїв, а Клавдія.

— Так це я тепер знаю, що не я,— сказав Пилип.— А тоді — всі в один голос: "Раз у Пилипа ніс і щока у варенні, значить, вік винний". А коли всі так кажуть, то і я подумав: "Це ж таки, мабуть, правда". Та ще й лаю себе: "Ач який, хоч сонний, а лукавий. То вже коли заробив, хай б'ють".— Пилип помовчав трохи потім похитав головою.— От коли ні за що б'ють, тоді хіба ж так болить!

Коли Григорій Савич учився в інституті, йому й на думку не спадало, що в наш час хтось може вчити дітей за допомогою віника чи мокрого рушника. Украв у батька бритвочку, зіпсував чужий безмін, надпив

молоко, спустившися потай у погріб,— начувайся! І б’ють. Б’ють не чужі люди, а батько або мати, котрі душу готові покласти за дитину свою. А діти? Спочатку плачуть, потім забувають. Побачивши матір, яка тільки вчора його побила, Пилип півкілометра біжить їй назустріч. Як був малий, обнімав коліна, а тепер на радощах поспішає розказати, що і в хаті прибрав, і теля напоїв, і вже картоплі начистив. І так дружно йдуть, так розмовляють, неначе ця мати ніколи не гримала на Пилипа і віник її не гуляв у нього на спині!

Григорій Савич може й ще думав би на цю тему, коли б за спиною не почулися шалені постріли й гуркіт. По дорозі, залишаючи за собою шлейф куряви, мчав мотоцикл. Григорій Савич обернувся і, хоч було далеко, пізнав свого суперника — тракториста Олега Кучерявого. Поруч нього в білому вбранні сиділа дівчина; біля неї гаряче яскравіли букети квітів. "Хто б це з ним? — подумав Григорій Савич.— Куди це він їде з Такого екзотичною супутницею?"

Хлопці й дівчата теж спинилися, щоб пропустити мотоцикл. Люся дивилася якусь мить, потім плеснула долонями й скрикнула:

— Ти, Олько, глянь тільки: то ж з ним Ієреміада!

З Ієреміадою було таке.

Їдучи в мотоциклі, вона думала: "Ні, Олег гарний. То правда, що я люблю Григорія Савітча, але Олег теж славний". Їй полегшало. Рана за Григорієм Савичем стала не так боліти. І від того, що рана стихла, лице в дівчини пожвавішало, повеселіло, і вона привітно розмовляла з Олегом.

Але все це тривало доти, поки вона не побачила край дороги Григорія Савича. Він стояв високий, стрункий, з красиво піднятою головою, вирізьбленим бронзовим профілем. Ієреміаді забило дихання,

весь світ потьмянів, одсунувся на задній план, перед очима стояв липщ Григорій Савич.

Мотоцикл спинився. Учитель зняв бриля, сказав:

— Здрастуй, Ієреміадо, з приїздом. Як поживаєш, що новенького привезла з Харкова?

Потім привітався з Олегом.

Ієреміада вискочила з коляски, простягла до Григорія Савича обидві руки. І, як віталася, казала:

— Що ж там у мене може бути нового, все по-старому.— І скрикнула: — А ти ж чого не дочекався, поки я приїду, і поспішив утекти?!

— Це не моя провина,— відповів Григорій Савич.— Це ось вони винні. — Біля Григорія Савича стояли попереду хлопці, а з боків Оля й Люся. Він і показав на них очима.

Хлопців Ієреміада не пам’ятала. А дівчаток одразу пізнала, бо це ж були її близькі сусідки. Вона закивала їм головою:

— Здрастуйте, дівчатка! — і, наглядівши Олю, швиденько простягла праву руку, легенько вщипнула нею Олю за щоку, потім так само несподівано пригорнула, поцілувала, і поцілунок гримнув так, наче з пістолета вистрілили. А далі пригорнула і поцілувала Люсю, бо все пригортала б і цілувала, що близенько стоїть до Григорія Савича. Тулила обох до себе, гладила і дивувалася: — Як же ж ви й повиростали! Куди ви женетеся, куди поспішаєте?

Вона голубила поглядом Люсю, гладила Олину щоку, а сама так і линула до Григорія Савича, мовчазно запитувала: "Невже ти сліпий, невже ти нічого не бачиш?!"

Григорій Савич не був ні глухий, ці німий. Він добре бачив і Ієреміаду, і прибрану квітами коляску мотоцикла, і фарфоровий глечик, і красиві гладіолуси. І закрився, став непроникливий. А зовні не змінився, стояв так само молодо, стрункo, жартував. І ніхто, збоку стежачи, не міг би сказати, що діялося у нього всередині. А там діялось таке: "Пропав ти, парубче, навіки, викинь з грудей своє серце і почуття, вони вже тобі ні до чого".

А втім, була на світі одна людина, котра краще за всіх зрозуміла зміст того, що відбувалося тут, біля шляху.

В світі є два начала. Начало добре — це учитель Григорій Савич. І начало зле — це Ієреміада. Ієреміада у Харкові крутить голову студентові Колі; не встигла приїхати додому, вже он змусила Олега заквітчати себе трояндами і гайлардіями. А тепер Оля,— бо це ж ми про неї говоримо,— відчула, що ця дівчина з таким хижим ім’ям накинула оком на Григорія Савича. Накинула і хоче його закрутити, заморочити йому голову, як Олегові.

Оля жила в світі простих людей з їх мораллю і поглядами. Кожна людина повинна бути правдивою. В біді треба допомагати. Хлопці зобов’язані ходити в штанях, дівчатка — в спідницях. Окрасою дівчинки є скромність, працьовитість, чорні брови й карі очі, а також коса. Краще, коли коса до пояса і в косі барвисті кісники. Колись кісники дівчата носили батистові. Тепер таких мало роблять, більше з капрону. Оля дуже любила білі капронові кісники й банти. Любила допомагати матері, бавитися з меншою сестрою Галькою і читати книжки про незвичайні пригоди.

Оце був Олин світ.

А світ Ієреміади, здавалося дівчинці, був цілком інший. Дома Ієреміада ходила в штанях, вузеньких, красиво загладжених, коси пообрізала, змінила на модну зачіску. І ці штани, і ця кудлата зачіска

були для Олі нестерпні. Вони ламали весь світ її уявлень. Тепер ота витрішкувата, патлата, негарна, лиха Ієреміада замахнулася на Григорія Савича. Якби вона лаялася, скреготала зубами, Оля знала б, як їй дати відсіч. Але ж вона цього не робила. Навпаки. Губи в Ієреміади були теплі, ніжні, пахтіло від неї гарними духами, все на ній було біле, ясне. І очі зблизька такі сині-сині; синява ця була густа, як у волошок. Ієреміада обняла Олю за плечі, і, поки мужчини порпалися біля мотоцикла, вони пішли помаленьку вперед, посідали на горбочку. Ієреміада спитала у Олі:

— У тебе ноги не болять від дороги?

— А чого ж їм боліти? Так гарно йти.

— І з рюкзаком не важко?

— Він у мене легенький. Бачиш, мама його з своєї старої спідниці пошила.

Оля відповідала докладно, розумно, кожною жилкою відчуваючи і оте тепло, і оті пахощі, і красу волошкових очей. І все ж була насторожі. В душі у неї були крильця, як-от у квочки. Побачить небезпеку, підведе крильця і закриє ними маленьких нерозумних курчат. Оля теж підвела свої крильця, слухала Ієреміаду й думала: "Чого це вона мене так випитує? Навіщо їй знати, коли ми будемо в Білій Криниці? І скільки там будемо відпочивати, і в яке кіно підемо, і в якій школі притулок знайдемо? Чи не збирається вона в неділю наздогнати нас у Білій Криниці, щоб там, як коршак, упасти на голову Григорію Савичу?"

Від однієї цієї думки Оля закипіла відразою. Хай Ієреміада морочить голову студентові Колі, трактористові Олегу Кучерявому. А з Григорієм Савичем не вийде! Оля не допустить цього!

Розділ сьомий

На привалі сталася важлива подія. Треба було розвести вогонь. Палива за дорогу назбирали мало, а тут метрів за двісті мандрівники побачили сухий терник.

Минулого року пастухи підпалили його; половина куща ожила, а друга — ні, засохла.

Туди й кинулися чергові — Люся й Пилип.

Серед своїх товаришів Пилип вважався найкращим спринтером. Це слово походить від англійського спринт — біг; хлопці англійської мови не знали, а, знаючи українське слово спритний, переробили той спортсменський термін по-своєму — "спритнер". Так і казали: "Ото спритнер так спритнер!"

Найбільше це слово прикладалося до Пилипа.

Був він легкий, довгоногий, підібраний; серце Пилип мав, як добрий мотор. І тому, коли гайнув він до того тернина, то за ним тільки вітер свиснув.

Люся теж побігла. Вона теж була довгонога, легенька; але ж не хлопець — а дівчина! Дівчата і кидати якось не вміють, мов у них не туди руки стоять; а що вже бігати, то тут нічого й казати!

Такої думки був не тільки Пилип, а й Хома, та не тільки Хома, а й усі хлопці.

Але сьогодні було не так. Хоч як швидко мчав Пилип, Люся не відставала од нього анітрохи. Спочатку Пилип, заклопотаний думкою про паливо, не звертав на те уваги, потім — прислухався, озирнувся. Люся не тільки не одставала, а просто-таки напосідала на Пилипа. Це здивувало Пилипа і, якщо хочете, обурило, бо своєю славою "спритнера" він не бажав ділитися.

Він натис на якийсь там важіль свого мотора, повітря перед ним роздалося; Пилип підлетів спочатку вгору, потім поплив по землі; біг, не діткаючись ногами до трави, впиваючись насолодою від своєї легкості. Він одірвався від Люсі і, омиваючись радісними хвилями степового повітря, уже беззлобно подумав про Люсю: "Знатиме!"

Люся, проте, не зважила на це і наздогнала прославленого "спритнера". Він чув, як вона дихала у нього за спиною, і на одну мить йому навіть здалося, що її нога ступила йому в гарячий слід.

"Ти глянь, яка вона!" — здивувався Пилип і знову, взявшись за важіль, кинув своє тіло вперед, в обійми блакитного степового океану. То він усе грався, а тепер приступив на всю силу. "Хай посопе Люська, хай не думає про себе багато".

Але Люся не сопіла, а дихала легко і не десь там далеко, а за плечима у Пилипа.

Тут і дорога кінчалася, бо вже до терника добігли.

Пилип спинився, обернувся до Люсі. І в цей момент, вперше в житті, помітив, що все у Люсі незвичайне: і червоне платтячко з прямокутним вирізом для шиї, і тонкі руки, і довгі ноги, і очі — карі, великі й дуже гарні.

Від цього серце у Пилипа якось по-особливому, дуже неспокійно закалаталося, аж лоб заряснів від поту. Щоб приховати все це від Люсі, він поспішив вийняти з-за пояса свого, археологічного ножа, який тепер став ножем для тернорубання, змахнув ним, підтяв під корінь першу від краю суху тернину і свого вказівного пальця, з якого рясно бризнула кров. Пилип засичав, взяв пальця в рота. Від болю очі у нього стали винуваті, на них набігла волога.

— Ох ти ж лишенько моє! — скрикнула Люся.— Пальця покалічив! — Вона якийсь час дивилася на Пилипа і його палець, потім підібрала ножа-колодія, зрізала стеблину деревію з найгустішим віялом листя, позривала те листя, перем’яла його добре в долонях.

— Давай пальця.

Коли він простяг їй свого обсмоктаного і закривавленого пальця, Люся наклала на рану зілля, а тоді нагнулася, взяла поділ свого червоненького в білу крапочку плаття, розрізала ножем рубчик, одвела руку, смикнула, і в пальцях у неї заяскріла довга червона стрічка, що мить тому була подолом її плаття.

Отією червоною стрічкою Люся обв’язала Пилипові пальця, І вже сама почала рубати терен, а Пилип однією рукою рвав суху траву і збирав дрібний хмиз на розпал.

Палець ще болів, але про нього Пилип думав менше, ніж про Люсю, і все твердив про себе: "Ти диви, яка вона, все знає. Ї як кров спинити, і плаття не пожаліла".

Останній вчинок найбільше вразив Пилипа. Чи зміг би він, коли б Хома потрапив у халепу, отак взяти й одшматувати кусок своєї сорочки? Може, й не одшматував би, матері побоявся, а Люська, бач, і матері не боїться, а мати ж у неї яка гостра!

До цього дня Пилип знав Люсю цілий ряд довгих років, і ніколи вона не здавалася йому не такою, як інші дівчата. Тепер же у поглядах на Люсю в Пилипа сталася глибока зміна. Раніше була одна Люся, а тепер є вже інша Люся; і про цю Люсю Пилип почав думати з гордістю і з тривогою, особливо, коли довго но бачив її. Як і раніше, він ішов у парі з Хомою, але все частіше й частіше у нього зринало бажання зійти з дороги, зірвати пучок фіалкових степових сокирок, піднести їх Люсі й сказати: "На, засуши й оцю квітку, бач, яка вона гарна".

Але цього він не робив, наче якась невидима рука стримувала його, і він тільки сумно дивився на дівчинку, її червоне платтячко в білу крапиночку ще й з надірваним збоку подолом.

Пилип хотів розказати про все Хомі, але відчув, що Хомі не треба нічого розказувати. То дорослі парубки говорять про дівчат, так дорослі ж закохуються; такі ж хлопці, як Пилип чи Хома, можуть тільки дружити з дівчатами, та й та дружба така — як не смикне за коси, то ніжку підставить. Але чого не робив Пилип свідомо, те несвідомо робили його очі, його вигуки, розмови. Здається, він і на хвилину не спускав очей з Люсі, намагався знайти її і радо говорив Хомі:

— А онде Люська, бач, у вибалок сховалася, квіти шукає.

Або:

— А ти подивись, які в неї тонкі та довгі ноги! Бігає здорово! — і починав ще раз і ще раз розповідати, як тоді не міг одірватися від неї. Чи просто вигукував, побачивши, як Люся вилазила десь з придорожньої канави:

— А он і Люська!

Хома спочатку пропускав мимо вух Пилипові розмови про Люсю, потім уважніше прислухався і одного разу сказав приятелеві:

— Ти думаєш Люська чого така витривала? — І, не чекаючи, що скаже Пилип, сам повів мову: — Тому, що в неї довгі ноги. Думаєш, чого в артилеристи та матроси беруть високих хлопців, довгоногих? Бо такі хлопці — витривалі хлопці.

Пилип слухав приятеля. Йому приємно було слухати таке про Люсю, однак, коли Хома скінчив, він заперечив:

— Так то ж хлопці, а Люся — дівчина. Та й чого витривалими можуть бути тільки матроси? Мій батько і дід у піхоті були, а хіба ж такі витривалі!

— А мій батько в артилерії всю війну провоював,— одмовив Хома.— Бо теж витривалий був.

Непомітно розмова зайшла про батьків.

— Одного разу, коли наступали на Варшаву, мій батько не спав п’ять днів і ночей. І нічого не їв. І не пив також,— заявив Пилип.

— А мій, як штурмували Карпати, так аж десять днів і десять ночей нічого не пив і не їв,— не залишився в боргу Хома.— І по спав.

Останню фразу Хома мовив похапцем; надто вже очевидною була фантастичність намальованої ним картини. Це відчув і Пилип.

— Знаєш,— сказав він,— є таке зілля дев’ясил, значить — дев’ять сил. Так мій батько, як ішов на війну, накопав коренів девесилу. "Пригодяться",— сказав. І, бач, пригодилися.

— І мій теж...— зібрався був щось докинути Хома й не докінчив. Обидва розмовці наткнулися саме на Люсю. Люся підкопувала під корінь якусь квітку і не могла підкопати.

Коли Пилип побачив так близько Люсю, серце його знову дуже сильно стислося і якось защеміло, не знати тільки від чого — чи з болю, чи з радощів. Не подумавши й хвилини, він сказав зовсім несподівано для всіх трьох:

— Давай я тобі допоможу.

Не ждучи відповіді, він вийняв свого прославленого археологічного ножа, який тепер став ножем гербаріальпим, і поволі, підважуючи ним знизу, вийняв із землі рослину.

Люся почала оббивати коріння об траву. Хома рушив вперед, готуючись продовжувати перервану розмову, а Пилип стояв посередині, по знаючи, що робити — іти слідом за Хомою чи залишитися біля Люсі.

Виручив Хома. Обернувшись до приятеля, він гукнув:

— Он глянь, яка археологічна гірка!

— Еге, еге,— зиркнув у той бік Пилип, і обидва приятелі поспішили до гірки.

Тут колись, видно, було таборище трактористів; на те місце, де стояв палуба-вагончик, трактористи підсипали землі, щоб у дощ вода не затікала, ще й навколо рівчаком обкопали.

— А що, коли тут стояли, не трактористи, а печеніги? — сказав, стримуючи хвилювання, Хома.— Це ж тут можна такого знайти...

— Не печеніги, а скіфи,— відповів Пилип, суворо зводячи брови.— Скіфи найбільше залишили пам’яток про себе...— Пилип ще щось хотів сказати, але той механізм, котрий керував його вченими розмовами, враз загальмував плин думки, і з Пилипових вуст вихопилися зовсім інші слова, виголошені пристрасно й палко:

— А знаєш що, Хомо? Як знайдемо діамант або золотий скіфський меч, то подаруємо їй: "Ось візьми, Люсю, цей золотий меч. Це — для тебе!"

— Або два мечі,— підтримав друга Хома.— Два мечі і один діамант.

На два діаманти Хома поскупився з чого видно, що й він інколи заощаджував дорогоцінні камені.

Про золоті скіфські мечі й діаманти Пилип мріяв уже давно. Тільки є велика різниця між Пилипом колишнім і Пилипом теперішнім. Колишній Пилип палав бажанням знайти їх для себе, надивитись досхочу, дати Хомі потримати, а потім уже й розтрощити або проміняти на ґудзики. Нинішній Пилип неначе десь дівся і на своє місце підставив Люсю. Не для себе трудився він, а для неї; заплющить очі й бачить: стоїть Люся, в одній руці у неї — золотий меч, в другій — діамант...

По цьому обидва приятелі взялися до праці. В прокопаних траншеях вони знайшли чотири старі гайки, три шайби, монету на п’ятнадцять копійок і якогось жука. Жук, коли на нього Пилип і Хома дивилися так — був зелений, коли ж виставляли проти сонця, зелень бралася бронзовими відблисками, і Пилип, задивившись на це чудо, прошепотів таємниче:

— Це його зроблено з чистої міді, а позеленів — від часу. Все мідне від часу зеленіє. Сховаємо жука і з нього почнемо нашу колекцію дорогоцінних металів.

Так жук став дорогоцінністю. Але не забудьмо, що в таких хлопців і білий черепочок ціниться часом на вагу золота.

Розділ восьмий

Кожен чоловік має душу; Женька, незважаючи на свій вік, був чоловіком. Отже, Женька мав душу.

Сьогодні Женьчина душа купалася в розкошах, бо, бач, яке сталося чудо природи. Взагалі буває так, що зона Степу переходить у зону Лісостепу, а тут сталося навпаки: зона Лісостепу перейшла в Степ. Буває й таке на світі!

Це повідомлення Женька зустрів піднесено, бо любив усе незвичайне: демонстрації, піонерські вогнища, театральні вистави, затемнення сонця, польоти супутників у світові простори і цукерки, загорнені у барвисті клаптики паперу. А Степ після зони Лісостепу на широті Києва — це теж щось незвичайне — диво природи! Скільки ж то знову буде сонця, скільки простору! От біля Асканії-Нова така рівнота, що коли хлопці б’ють по м’ячу, то він котиться аж до Азовського моря. І Жменька, який розмовляв на цю тему з Куприком, сказав:

— Серед Степу футбольні ворота треба будувати в п’ять разів вищі й ширші, ніж в Лісостепу, бо м’яч як вихопиться за ворота — спробуй наздогнати його!

— Не допоможе,— хитнув головою Куприк.— Там же скрізь марева, наче в пустині. Дивишся і бачиш на обрії і моря, й острови, і пальми, й коралові рифи. А на тих пальмах мавпи. Зривають кокосові горіхи, перекидаються ними. А внизу по піску повзають краби-горіхоїди. І такі вредні. На ту пальму, де немає горіхів, не лізе, а тільки на ту, де є. Коли кинеш футбольного м’яча, мавпи подумають, що то кокосовий горіх, і схоплять. А відбити м’яча назад — і не думай. Ти читав про Мауглі?

Женька не читав про Мауглі, але зараз йому й читати не хотілося. Він філософствував і, бредучи вздовж моря кукурудзи й пшениць, підставляв голову й плечі під сонце — все намагався визначити, на скільки градусів воно гарячіше тут; в зоні Степу, ніж у Лісостепу.

— Мабуть, що,— казав він Куприкові,— градусів на десять. Бо там сонце хіба пекло? Там воно тільки бавилося, а тут, бач, як бере? Як, виставиш руку, то так припече, аж шкварчить!

Куприк виставив руку, подержав її проти сонця:

— А от і не шкварчить. Пече тільки, та й то не дуже.

А Женька ж любив усе незвичайне, яскраве, барвисте. Сказати "пече сонце", так це все одно, що нічого не сказати; коли ж сказати "пече аж шкварчить", то від цього все всередині оживе й затанцює. Відповідь Куприкова не сподобалася Женьці.

— Не дуже, не дуже! А от і дуже, та ще й як! — Женька починав закипати неприязно до Куприка. Чого він такий? І мати ж у нього така! Низенька, і ніс у неї кирпатий, і волосся на голові, як копиця. А в мене мати не така. Ні в чиєї матері немає таких красивих очей, як у моєї. Он у Хоми мати вже стара, в Ольки — битлива, в Люськи — лайлива. А в мене молода. І на роботі всі її люблять, бо добра...

До цього моменту думки Женьки йшли у правильному напрямі. Далі почали збочувати з путівця. "На роботі добра. Тільки до мене недобра. Як що — зразу за рушник або за віник. Віником учистить — не болить. А рушником — дошкуляє, особливо полотняним..."

Женька якийсь час думає про полотняний рушник, потім понуро каже собі: "Правда, і я добрий. Як що, так одразу: "Сама зроби!" А треба, тільки вона озветься, схопитися на ноги, гукнути весело: "Єсть! Зараз, мамо, зроблю!" — і одна нога тут, друга — там. Як Куприк. Тільки ж Куприк хоче стати воєнним матросом. А в матросів — дисципліна... Отож добре тому Куприкові".

Але все ж згадка про полотняний рушник зіпсувала Женьці настрій. То він про Куприка подумав гарно, а тепер почав знову думати з неприязню:

"Ну, нічого, хоч і спритний він, зате дрібний який! А я не дрібний, а високий, коли б схотів у морські матроси, одразу боцманом став би. Закурив би люльку і показав би Куприкові, де раки зимують. Підвісився на безмін, а не витягся й на сантиметр! Тільки пружину розтяг. Ось я його зараз провчу отут, у Степу. Бач, яка тут рівнота. Ні однієї балочки. У Лісостепу косогори так і виповзають із вибалків, на одному —

соняшники, на другому — пшеничка, там — буряки, а як де, то й села... І хати в селах Лісостепу красиві. Два дахи мають. Один, великий, оперізує покрівлю знизу, а другий, куценький, на самому гребені примостився. Вугли позшивані лозинням, а зверху кілочки стирчать, щоб горобцям було де сідати. А в Степу цього нема. Тут хати повкривані все червоного черепицею і не такою, як у нас, а якоюсь кругленькою, начеб цвітошники вздовж порозпилювані. А то й шифером. І шифер тут не такий, як у пас. Як закуриться, то ціле літо стоїть зациганений, а в нас — не встиг закуритися, дощик як припустить, то одразу й одмиє..."

Женька рішуче захищав свій рідний Лісостеп, водночас думаючи, яку б приключку знайти і збити пиху Куприкові, щоб не задавався, не вигукував: "Єсть, зараз зроблю". Щоб знав!

І тут трапилася серед дороги лисинка. Лобода й шпориш поодсувалися набік, зоставивши чисту землю з два метри у радіусі. Як побачив Женька цю лисинку, так і зрадів: отут він провчить Куприка, бо через цю лисинку Куприк нізащо в світі не перескочить, а Женька перескочить. І Женька сказав уголос:

— А давай заб’ємося: ти не перескочиш, а я перескочу!

Куприк критичним поглядом оцінив простір, котрий йому треба було перескочити, і відповів:

— Це ти не перескочиш. А я перескочу. Ти, бач, який здоровий та важкий, а я легенький, як пір’їнка.

Краще було б Куприкові не говорити цього! Женька не любив заперечень. Він зразу скипав і, не тямлячи, що робить, кричав: "Ти сам!" Але був хитрий.

Скажи йому: "Женько, ти ледачий" — і він спалахне, мов сірник: "Ти сам!" Скажи йому: "Женько, ти ого який товстий!" — і він в ту ж мить

кинеться в контратаку. А як хто казав: "Ти, Женько, стрункий, як тополя" або: "А в тебе, Женько, голова на в’язах!", то Женька-враз розквітав. Бо любив бути стрункім, легким, розумним.

Цю Женьчину ваду хлопці знали і дражнили його скільки хотіли. Але сьогодні Куприк був у доброму настрої, та й думки його були зосереджені біля чуда природи — тієї точки, де в одному місці сходяться Степ, Лісостеп, Полісся ще й поверх лягає Кристалічний щит. Отож таку відповідь склав він Женьці не для того, щоб подивитися, як Женька казиться, а тому, що виходив з реальної оцінки речей. Звичайно, він одразу ж зрозумів свою помилку, але було пізно. Чорт уже осідлав Женьку. Він скипів і, пристрасно, гостро й люто зиркаючи на Куприка, скрикнув:

— Це я не перескочу, а тіг перескочиш? Ану давай! Ану показуй, який ти хоробрий! Ач який на словах! Ти на ділі спробуй!

Супротивників ураз оточили хлопці, підійшов Білан. Навіть Явтух спинився і, видовживши верхню губу, застромив її Тимофієві в кишеню. Тимофій, хоч і був щедрий, любив дарувати, але любив він дарувати чуже, своє ж добро ховав і ділився ним неохоче. Мати напекла Тимофієві на дорогу коржиків. Коржиками Тимофій нікого не частував, нишком набивав ними кишені і нишком жував їх у дорозі. Явтух, видно, рознюхав, бо впевнено устромив губу в кишеню, підібрав під неї один коржик, другий, третій і все це виклав на зуби, а зуби вже робили своє. Тимофій нічого не помічав.

Він захоплено стежив за перебігом подій, що от-от мали розпочатися. Уже Пилип і Хома викреслили археологічним ножем лінії підняття в повітря й опускання на землю, вже Хома одвів Куприка й Женьку на п’ятнадцять кроків для розгону; уже й Люся сказала Олі: "У степу більше сонця, тому й сокирки тут барвистіші: бачиш, яка це?!"; уже й Григорій Савич наблизився і з зацікавленням почав позирати на Женьку і Куприка. Женька був увесь червоний. Куприк не був червоний, тільки щоки порожевіли.

Хома почав рахувати: "Раз, два, три. Біжи!"

І як він це сказав, Женька й Куприк одразу зірвалися з місця, неначе ноги вломили, і кинулись хто назустріч своїй фортуні, а хто назустріч своїй недолі. Біля риски, викресленої археологічним Пилиповим ножем, Куприк присів, потім випружинився, одірвався від землі і полетів: спочатку вгору, потім вже згори і, окресливши красиву траєкторію, опустився на землю. Фортуна сьогодні була за Куприка. Присів він за лінією приземлення в густі хащі дорожнього шпоришу, і де він присів, там піднявся легенький пилок. Женька не так все робив. Його дужі ноги нездатні були пружинити. Вони, як два парові молоти, гупнули біля лінії відземлення, і де вони гупнули, утворилися дві ями-вибої. Вся Женьчина сила пішла на те, щоб ум’яти ґрунт, а коли далі він почав одриватися від землі, сила тяжіння легко перемогла Женьчине поривання вперед, і він гепнув обома своїми паровими молотами за півметра до лінії фінішу.

— Неважно, не біда,— активно скрикнув Хома, помітивши блискавиці й джерела сліз у Женьчиних очах.— Стрибайте до трьох разів. Ну, пішли на розгін.

Хлопці стрибнули вдруге, точно повторивши попередню картину. І втретє. З такими ж наслідками.

На бідолашного Женьку Жаль було дивитися. Сльози виповнили не тільки всю глибину його очей, а вилилися назовні і розіслалися товстим шаром по всій поверхні білка й зіниць. Проте хлопцям не жаль було Женьки: ніколи їм таким ділом займатися, бо всі вони разом кинулися до Куприка — вітати.

Хома почав обмацувати його литки й м’язи на стегнах, а Пилип — біцепси. Руки в Куприка були хоч і жилаві, а тоненькі, та й ноги теж! Де бралася Куприкова сила, так вони й не дізналися.

Однак не всі кинулися до Куприка. Була на світі одна людина, у котрої серце, як у матері, боліло за кожного: і за Хому, і за Куприка, і за Женьку. Як же ж стиснулося воно, коли та людина побачила, що всі кинулися до Куприка, а Женька з своєю недолею залишився сам. Цією людиною була Оля. Товсті щоки її аж почервоніли з жалю, вона підійшла до Женьки і сказала:

— Тобі просто не пощастило! Коли б ти дуже схотів, то куди йому проти тебе!

Олині слова впали бальзамом на пекучі Женьчині рани. І Женька мовив зневажливо, адресуючи свою зневагу Куприкові:

— Атож. Це я умисне, щоб потішити його. Я коли б схотів, вдвічі далі стрибнув би.

— Авжеж,— проспівала Оля і враз, шарпнувши Женьку за руку, прихилила до себе: — Глянь, що Явтух з Тимофієвою кишенею виробляє! Бач, бач! Там же коржики!

Тим часом і сам Тимофій помітив свою біду. Він накинувся на Явтуха, стусонув його кулаком межи очі. Явтух швиденько вихопив свою губу з Тимофієвої кишені, три чи чотири коржики від такого швидкого поруху змінили свою траєкторна і потрапили на придорожній шпориш. Там на них і спинилося вісім, пар очей. Перша, найспритніша пара, була Люсина, потім Пилипова, далі Хомина. Сумно хитав головою Григорій Савич.

Женька порснув, мов камінь із пращі:

— Так оце таке твоє слово?! А хто тоді, як жували Хомині вергуни, жалівся на матір, що нічого не спекла на дорогу? Ти ненажерливий такий! Нам шкода його, сунемо йому, що в кого є, а він все жере та жере, мовчить і не каже, що збрехав!

Женька аж тіпався від обурення. Та і всі обурилися, крім Явтуха й Білана. Стежачи за виразом Біланових очей, можна було припустити, що й він не одмовився б покуштувати Тимофієвого печива. Але Григорій Савич не давав на це дозволу. Явтух був не такий делікатний. Скоса позираючи на Тимофіїв кулак, він почав потихеньку топтатися, і хоч топтався начебто на одному місці, однак якось так ставало, що відстань між коржиками і його верхньою губою все меншала й меншала. Тимофій стояв, опустивши голову, і в одне вухо впускав, а вдруге випускав слова Григорія Савича про егоїзм, чистоту товариських взаємин, щиру дружбу.

Поволі Тимофій почав червоніти, але червонів він не від слів Григорія Савича, а від того, що Явтухова губа вже впритул наблизилася до коржиків, розкиданих на траві. Оля, котра завжди боліла серцем за потерпілого, хотіла була поболіти й за Тимофія, але відчула, що не може.

— Так ви ж гляньте, він і не слухає, що Григорій Савич каже! — скрикнула вона.— Ах ти ж безсовісний! — І Олине серце одштовхнулося від Тимофія. Вона, мало не плачучи, сказала йому:

— З такими безсовісними очима тобі треба не на екскурсію ходити, а спекулювати на базарі! Дивитися на нього гидко! — Оля враз не знать чого заплакала. Сльози котилися з її очей, бігли по засмаглих товстеньких щоках, і де пробігали, там залишалася ясна смужечка.

Коли Люся побачила Олині сльози, то почервоніла, налилася злістю і накинулася на Тимофія:

— Ти поганий Плюшкін! І очей у тебе не двоє, а четверо: двоє дивляться, щоб людей в оману вводити, а двоє в кишенях чужих пасуться. Який ти товариш? Хіба на тебе покластися можна? Тьху. І бачити не хочу тебе! Ходім, Олю!

Люся обняла за плечі Олю, витерла їй заплакані очі й мокрі щоки і повела її вперед.

Як вони пішли, а Григорій Савич одвернувся на мить, Пилип, підсунувши Тимофієві під самого носа кулака, загрозливо прошепотів:

— Ну, начувайся!

З усіх аргументів цей Пилипів аргумент виявився найбільш переконливим. Тимофій забігав очима, позадкував і сказав з таким розрахунком, щоб почув Григорій Савич:

— А чого він з кулаками!

Пилип опустив руку. І коли Григорій Савич обернувся, то не побачив ні Пилипового кулака, ні взагалі нічого такого, що могло б привернути його увагу. Пилип мирно розмовляв з Хомою, начебто й не він секунду тому тицяв свого кулака під самісінький ніс Тимофієві.

Помалу всі заспокоїлися, тільки Григорій Савич заспокоїтися не міг. Який же він учитель, коли на його слова Тимофій і вухом не повів? Це ж поразка, поразка учителя в двобої з учнем! І що його робити в таких випадках? Де набратися майстерності, уміння розв’язувати подібні трудні вузли? Як повелися б зараз Ян Коменський, Песталоцці, Ушинський?

Григорій Савич відчув себе таким безсилим, нещасним, що навіть подумав: "І навіщо було братися за таку відповідальну роботу, як педагогічна. З усіх спеціальностей — це найтяжча. Бо нема нічого складнішого в житті, ніж душа людини. Колись була така думка, що душа дитини — грудка м’якого воску, ліпи з неї що хочеш. То, виходить, душа Тимофієва теж з воску? Ну ні! — запротестував Григорій Савич.— У всякому разі, не м’який віск, і ліпити з нього, видно, не мені випадає.— Григорій Савич почав зітхати, потім подумав: — От закінчу з цією

екскурсією, подам заяву, щоб звільнили з школи, піду на курси трактористів..."

Але такі думки не довго трималися в голові у Григорія Савича. Незабаром він почав картати себе: "Ех, ти, вже й носа повісив. Вчися перемагати труднощі!.."

А що ж Тимофій? Навколо нього піднялася колотнеча, його лаяли, а він відчував лише одне: пекучий Жаль за коржиками. А оті лайки — безсовісний, Плюшкін, чотирьохокий, що з них? На зуб покладеш чи в кишеню сховаєш? Лайка — не бійка: в боку не болить. І оце все. Більш нічого не поворухнулося ні в душі, ні в сумлінні у Тимофія.

Незабаром сталася ще одна важлива подія. Вибравши хвилину, коли Хома забалакався з Олею, Пилип наздогнав Люсю. І вони пішли вдвох. Завжди було так: тільки Пилип підскочить до Люсі, то вона — говорила з ним чи ні,— вже одривається, поспішає кудись у вибалочок або на гірку по квіти і залишає Пилипа самого. А тепер не залишила. Ішла обіч нього в своєму червоненькому платтячку, тоненька, худенька, з трохи облізлим носом, а Пилипові здавалося, що це пливе польова царівна.

Пилипові стало дуже гарно, і він сказав дівчинці:

— Люсю, давай заспіваємо вальс "Київські каштани".— І, не ждучи, поки Люся скаже "давай", перший завів. Голос його красивим струмком потік по всіх вигинах мелодії композитора Майбороди. Люся почекала трохи і теж підхопила. До них приєдналися Оля, Куприк і жайворонок. Жайворонок висів над головами, немов прив’язаний на невидиму ниточку. Дивлячись на нього, Пилип думав: "Я б теж міг бути жайворонком. Теж висів би серед неба і співав би ще краще. Тільки ти співаєш так, невідомо кому, а я знав би, кому співати. Я — співав би їй..." — І, думаючи таке й подібне, Пилип повернувся до Люсі, глянув на неї, побачив її милий облуплений носик і знову натхненно полетів угору і там сказав жайворонкові: "Я їй співав би, Люсі. Заспівав би так, що увесь світ

почув і кожен, спинившись, спитав би: "Хто то співає?" — Пилип! — "Кого ж він прославляє?" — Люсю! — "Молодець той Пилип. Чий же він, звідки?" — Та з самого Новопшеничного, чували? — "А, чували, чували..."

Але, крім Пилипа, на світі ще живе метелик. Мав він білі крильця, обведені з країв золотом і прикрашені рубінами посередині. Метелик пив нектар з біленької непоказної квітки. Рудий польовий горобець, охочий до всяких дорогоцінностей, сказав собі ласо: "Ось поповню свою колекцію ще цим молодцем",— і вихопився з-за куща. Але промахнувся. Зойкнувши розпачливо, бідолашний метелик кинувся вгору, потім кудись вбік, потім ще. В цей момент Пилип готувався взяти чергову ноту. Білого метелика він спочатку не помітив, а коли помітив, було вже пізно: метелик побивався у нього в широко відкритому роті. Пилип урвав пісню, закліпав очима, замолов язиком.

— Що з тобою? — злякано спитала Люся.

— Мені щось у рота влетіло!

Пилип з силою видихнув повітря і викинув назовні бідолашну здобич.

— Ой, та це ж метелик! — зраділа Люся.— Та який гарний!

Але Пилип не підтримав Люсиного захоплення. Він хекав, як хекають трактористи в степу, держачи між зубами гарячу картоплину. У роті в нього, там, де торкнувся своїми лапками метелик, пекло мов вогнем. Потім з язика топ вогонь перекинувся на піднебіння, звідти поповз до горлянки і до губів. Горлянка й губи теж запалали.

"Це вже я помру,— ухопився Пилип за кінчик страшної думки.— Той метелик був отруєний цикутою, котрою стародавні греки труїли своїх філософів. Вони помирали, і я помру". Весь світ буде жити, жайворонки співатимуть в небі, експедиції мандруватимуть по землі, але вже без нього. І Пилипові стало так шкода себе, що аж сльози закапали з очей. А

як згадав про Люсю, що й вона сама блукатиме по світу, то полилися ще щедріше.

Він був такий нещасний, що коли Оля повними переляку й тривоги очима запитала у нього, що сталося, Пилип тільки й спромігся сказати:

— Я помираю. І це смерть від цикути!

Про старогрецького філософа Сократа і про його смерть від цикути Оля, як і Пилип, чула від Григорія Савича. І зразу вжахнулась. Перелякався Куприк, сполотнів вразливий Женька.

Явтух на подію не реагував.

Можна було б змалювати зворушливу картину, як ішов Пилип по маршруту експедиції і хекав, широко розкривши рота; можна було б описати і сумний вираз на обличчях Пилипових товаришів, особливо Хоми. Він мало не плакав, так боліло йому від гірких Пилипових страждань. Не переживав тільки жайворонок, бо не був дурний і не хапав у дзьоба тих метеликів, котрі пили нектар на плантації, засіяній гірким перцем.

Та хіба Пилипові було легше від того?

Розділ дев’ятий

Ночувала експедиція на межі Степу і Лісостепу. Це Пилип одразу визначив, бо в один бік, скільки сягало око, бігли плантації пшениці й кукурудзи, а в другий — хоч і бігли, так не скільки сягало око, бо десь посередині з балки виповзав косогір. Він був увесь кучерявий від садків; в садках уже були й яблука з наперсток завбільшки і такі смачні, що як побачиш, то слина сама котиться. Так оце був Лісостеп, а ото, де око сягало по океанах пшениці й кукурудзи до самого Чорного моря,— то Степ.

З Степу пашіло, немов з гарячої печі. Білан роззявив рота і, поклавши язика, між ікла, хекав і крутив хвостом. А далі все сталося само собою. По перестаючи крутити хвостом, він спинився проти Пилипе, став навпаки і поцілував Пилила, в язик своїм язиком.

— Ух ти ж, який же й гарячий! — захоплено вигукнув Пилип.— Як жар!

Тоді Куприк, висунувши язика, теж наблизився до Білана.

— Ану й мене лизни!

З того нічого не вийшло. В справу втрутилася Люся.

— Ах ти ж безсовісний! — закричала вона.— Так оце ти так дбаєш про санітарію, та гігієну? Ану, зразу ж заховай язика. Чуєш?

Пилип, а за ним Куприк поховали язики і, боязко зиркнувши в бік Григорія Савича, перейшли в контрнаступ.

Пилип сказав, захоплено дивлячись на свою польову королівну:

— Та це ми, Люсю, так.

Куприк відповів зовсім інакше:

— А чого це ти, Люсько, розкричалася? Ти вже краще мовчи, бо це тобі експедиція, а не клас...

— Ой лишенько, фата моргана! — цей тихий зойк вихопився в Олі.

І всі обернулися на той зойк. Над Степом тремтіла далека юга, а за нею з моря хвиль підіймалися три красуні сосни. За ними в темних

берегах шпильчастого Лісу розливалося озеро. Вода в ньому була блакитна, але юга, котра гуляла над нею, робила її легкою, прозорою.

Всі позавмирали. І ще більше позавмирали, коли на березі озера з’явилися корови й воли і побрели у воду; за ними з імли виникли два хлопці в трусах. Один з хлопців виліз на пеньочок і, коли величезний круторогий віл пройшов біля нього, вискоч и з йому на хребет, осідлав, як коня, і отак вже рушив у воду. Другий хлопець зробив інакше. Він забрів за коровами у воду, учепився останній корові за хвіст лівою рукою, правою цьвохнув лозиною.

— Це ж так колись печеніги через ріки перепливали! — скрикнув Пилип.

Хома стояв біля Пилипа і аж танцював від цього, видовища. І сталося так, що в голові в нього запаморочилося, тож замість хлопців-безштаньків він побачив незліченні армії печенігів, і по на волах, а на конях. Коні всі були ковані золотими підковами; в руках у воїнів блискотіли золоті мечі. Лоб у Хоми вкрився потом, і він сказав Пилипові:

— Ти глянь, глянь... З давньої епохи вони в’їхали в нашу. І мечі, і підкови...

Почувши ці слова, Пилип підвів праву руку, поклав її на пояс, потім вже по поясу навпомацки дотягся до свого археологічного ножа і взявся за нього. В цей час ліва рука його сама собою зашилилася в ліву кишеню, доторкнулася до крильця зузулястої курки, почала обережно перебирати пірця. В груди Пилипові бурхнув океан щастя. І він спитав, дивлячись у вічі другові:

— Де ж будемо копати?

— А де ти будеш копати на межі Лісостепу й Степу, коли, мов на-зло, навколо все рівнота й рівнота, і ніде жодної могили, навіть жодного горбочка!

— І сьогодні вона залишиться без золотого меча і без золотої підкови,— зовсім тихо промовив Пилип.

Друзі зітхнули. Фата моргана зникла, бо експедиція увійшла в кукурудзу, а кукурудзу так вигнало, що поверх неї Хома міг глянути, лише зіп’явшись Пилипові на плечі. Він це й зробив. Озирнувся навколо і радо оголосив:

— Он дівчата з санками. Хмара!

Порівнявшись з людьми, Пилип перший торкнувся панамки:

— Здрастуйте!

За ним почали здоровкатися вже й інші, крім Хоми. Хома стояв як чорна хмара. Пилип підійшов до нього, зміряв очима кукурудзу:

— Оце вродило так вродило!

Пилип не був патріотом новопшеничанської кукурудзи, тому й радів за чужий урожай. Хома ж був патріотом, глянув і настовбурчився:

— А чого це у них така кукурудза?! Це вони, видно, на зло новопшеничанському колгоспові викохали, щоб нам соромно було: "Бачите, яка у нас, а у вас що? Може, теж така? Адзуськи!" Та противні які,— кипів далі Хома, недобрим оком позираючи на чужий масив і на тих людей, що працювали на ньому.— Могли б її над дорогою і не садити, то виперли наперед, хоч-не-хоч, а дивись! І обминути нікуди!

— Атож,— і собі сердито обізвався Пилип.— Мовляв, знайте нас — ми кислиці, і з нас квас...

— Ну, не я буду,— не вгавав Хома,— хай тільки підростуть, то не допущу ніякого неподобства у новопшеничанському колгоспі, тоді не я в Сірка очей позичатиму, а оці дівчата. Прийдуть до нас на екскурсію, а в нас кукурудза, як дубовий ліс, кожне стебло на п’ять або й шість качанів. Та ще які качани — макогони! Хай покривляться, а то бач, шкірять зуби...

Дівчата справді приязно посміхалися до мандрівників, і одна з них, саме та, що на Пилипове "Здрастуйте!" відповіла: "Здоровенькі були!", забідкалася:

— Матіночко моя! Це ж ви, сердешні, здалеку. Пилом поприпадали... Спинилися б перепочити. У нас є криничка, біля кринички курінь і кабиця. Мавра з годину тому кукурудзу поставила, певне, уварилася вже. Ласкаво просимо на обід до нас! — Озирнувши поглядом гостей, дівчина натрапила очима на сердитого Хому і в поли вдарилася.— А цей, бідолашний, зовсім пристав, лишенько моє... Ось сюди, на оцю стежечку, завертай, холодною водицею лице освіжи, гарячої пшенички з маслом і сіллю попробуй...

От у яке становище потрапив Хома! З одного боку, він гнівом пашів супроти тієї дівчини, з другого — не було ніякої змоги вдержатися від спокуси... Що ж робити, який вихід знайди?! І Хома знайшов:

"Добре, хай сьогодні вона вгощає, а як стану в себе головою колгоспу, тоді — ласкаво просимо до мене на обід. А вже по обіді і візьму реванш. Ви похваляєтесь, що у вас кукурудза? А тим часом гляньте, що у нас коїться за Третьою балкою: там що не стеблина, то й вісім качанів!.."

Було б Хомі й спинитися на цьому. Так куди! Хома, коли сідав на Пегаса — це кінь, який приносить поетам натхнення,— то гнав його вже без всякої міри. Налічив вісім качанів на одному стеблі й досить, так ні ж!

"Отож, кажу, деякі стебла по вісім качанів мають, а деякі по дев’ять, а то й по десять! А одно стебло виросло таке заввишки, як тополя, і на ньому аж шістнадцять качанів. А ще інша рослина — двадцять чотири качани матиме..."

От куди Хому заніс його поетичний кінь Пегас. Скажете, забрехався? Скажете, соромно хлопцеві? Е, ні! Соромно людям у вічі дивитися не тоді, коли по двадцять чотири качани на одному стеблі виганяє, а коли й по одному не зав’язалося!

Бурхливі мрії ще більше стомили Хому, і він насилу доплентався до криниці, звідки била холодна, як лід, джерельна вода. Хома затамував спрагу, обмився по пояс і з чистою совістю підсів до вареної кукурудзи...

Як попрощалися з гостинними господарями, Куприк наздогнав Олю, пішов поряд неї і взявся розповідати небилиці.

— А знаєш, Олько,— почав Куприк, стишивши голос,— чого ото Пилипа й Хому так вигнало?

Оля повернула до Кунрика жадібно розкриті довірливі очі. Очі ці були великі, чорні, з незгасним вогником, котрий міг то пригаснути від горя, то розгорітися в пожарище, коли Олине серце зачує десь несправедливість. Вона слухала, а Куприк вів далі:

— Це тому, що вони нишком їли жабів...

Про жаб Оля вже знала, то й відповіла Куприкові:

— Так вони ж тільки раз, щоб покуштувати...

— Тільки покуштувати?! — підхопив Олині слова Куприк з таємничими інтонаціями в голосі.— Ти слухай мене, я тобі скажу, що історією з бабою Теклею вони закінчили свої пригоди...— Куприк притяг ближче до себе Олю, схилив до неї голову й зашепотів: — А до того вони щодня ласували молодими жабенятами, тільки не дома, а на Єкапенівці, на болоті. Там побудували собі курінь, землянку і піч і вже варили її смажили, скільки хотіли. Мене теж затягали, тільки я при одній думці... брр... Щось стає впоперек горла, під груди давить і не пускає. А їм нічого. Того й вигнало обох. Бо жаба у воді живе, то скільки вологи у неї в м’ясі! А вологу любить все на світі. Тільки надворі завесниться, а в колгоспі вже хапаються закривати вологу; не закриють — випарує, і врожаю не буде. А в жабів волога ніколи не випаровується. Отож як потрапить у хлоп’ячий організм, так той почне мов на дріжджах рости. Он хоч і глянь! — Куприк перевів очі на Пилипа й Хому. За ним попливла поглядом і Оля.

І побачила вона таке, чого раніше ніколи не помічала: Пилип і Хома справді були не такі, як усі хлопці,— гінкі, засмаглі, аж коричневі, шкіра в обох гладенька, мов шовкова, носи хоч і пооблазили, так у кого ж вони не облазять? Йдуть весело, легко і тільки похитуються в такт ході. Женька теж був високий і шовковистий, але все одно не такий. Всі хлопці не такі, хто жаб не їсть. Це відкриття так схвилювало Олю, що в неї вогнем запалали щоки, в грудях її набралося стільки цікавих новин, що коли вона не виллє Душі Люсі, то не знати, що станеться. І Оля, закричавши щосили: "Люся, підожди!", кинулася навздогін за подружкою.

Куприк залишився сам. Дивився на Олю і задоволено всміхався. "От завдав їй жару, тепер півгодини з Люсею перешіптуватиметься. А я все й вигадав!"

Надивившись на Олю і Люсю й на те, як вони перешіптуються, Куприк поспішив, щоб наздогнати хлопців. В цей самий момент погляд

його спинився на Пилипові й Хомі. Взявшись за руки і розгойдуючи цей подвійний ланцюг щирої дружби, вони весело скандували: "Раз, два, ще раз!" Але Куприк цих слів не почув. Та й взагалі він не слухав, а дивився. І побачив Пилипа і Хому зовсім такими, якими побачила їх Оля: гінкими, стрункими, шовковистими. "Звичайно ж, такими будуть,— вигукнув бідолашний Куприк,— як ціле літо на болоті полювали!" І в його уяві враз усе те, що він вигадав для Олі, за правду стало. Ціле літо обидва на тій Скапенівці пропадали. І ні з ким не гуляли, тільки вдвох! І все у них тайни! Кажуть: "На розкопки ходили". А бач, які це розкопки! Як отак "розкопувати", то, звичайно, вижене тебе. І пошовковієш, бо в тому м’ясі вся сила!"

Куприк дивився на приятелів і не пізнавав їх. Гінкі ж, як тополі! А йому й безмін нічого не допоміг! Та й як допоможе? Безмін увесь зроблений із заліза, а в залізі вологи не буває ніколи, всю вологу одразу іржа поїсть.

У Куприка було гарне, свіже, порожевіле від хвилювання обличчя, а йому здавалося, що нужденнішого хлопця на світі немає. Якийсь час ішов мовчки в німому стражданні, потім вирішив: "А коли вони можуть їсти жабів, то чому мені заборонено? Я теж хочу бути і гінким, і рум’яним, і шовковистим".

Отак народилися жабоїдські думки у бідолашного Куприка.

До полудня Лісостеп зник зовсім. Ішли по неоглядному Степу, та, коли скінчилося море пшениці, ґрунт почав сіріти, обернувся на супісок. Ще Степ за спиною, а попереду вже Полісся! Чудасія!

Дехто з хлопців здогадався, що це ж вони дійшли до того місця, де відногу Степу перетинає видовжена затока Полісся з пісками, болотами, вереском, дряпоштаном і сфагновим мохом.

У дівчат був свій клопіт. Люся, не така довірлива, як Оля, вислухавши її, зразу сказала: "То Куприк умисне вигадав. Він знає, що ти всьому віриш, та й морочить тобі голову". У Олі обличчя зразу стало сумне-сумне; вона закліпала, на віях повисли сльози. Люсі стало жаль її. Вона раптом присіла на стежці, почала розгортати густий шпориш і придивлятися до дрібненьких квіточок, котрими були вкриті зелені стебла шпоришу.

— Ой Олечко, глянь, які вони красиві та манюсінькі! — скрикнула Люся.

Оля присіла біля неї, теж низенько нагнулася. Квіточки були такі гарні, що коли б збільшити їх та поставити в кімнаті, то все навколо прикрасили б. Оля забула про кривду, бо побачила перед очима свою хату, стіл, засланий білою-білою скатертиною, а на столі велику склянку з квітами. Вода в склянці прозора, через скло і через неї видно зелені стебла квітів. І Оля замилувалася... З дому перелетіла за одну мить на леваду. А як згадала про леваду, то в голові зараз постала біла хата по той бік вибалка й Ієреміада, бо то була Ієреміадина хата. Від цього видіння у Олі одразу піднялися її крильця. Маленьке її серце застукотіло, защеміло. "Не дам, не віддам я їй Григорія Савича,— кричало це серце,— вистачить їй студента Колі і тракториста Кучерявого!" Може б, і ще щось промовило Олине серце, коли б не Пилип.

— Ей, ви! Сидите, в траві копирсаєтесь. А чи знаєте, що Степ вже кінчився і перед нами Полісся?!

Пилип і собі присів біля дівчаток, і як присідав та дивився на Люсину голову, то у нього густо почервоніли і щоки, і вуха. "Як же ж гарно бути біля неї,— подумав щасливо. І зразу ж за цим вдруге подумав: — А чого це я так роздівчатився?! Хлопцям не можна до дівчат отак липнути, бо не козаки з них виростуть". І Пилип, немов той Атлант, що держав на в’язах усю вагу світу, поволі підвівся і, ступаючи, мов п’яний, рушив до Хоми, котрий вже готувався стати секундантом на дуелі, що мали відбутися між Куприком і Женькою.

Женька був незадоволений змаганнями з стрибків, він тоді не стрибав, а бавився. А ось як наввипередки побіжать, то Куприк знатиме! І побігли. Та як не поспішав довгоногий Женька, а Куприк обійшов його справа і вихопився вперед. Женька знову спалахнув.

— А чого це ти вперед вихопився?! — він шарпнув Куприка за плече так, що в Куприка голова затанцювала, як маківка у вітер. У Куприка кров теж інколи хлюпала до голови і затуманювала мозок. Наскочила коса на камінь, посипалися іскри! Женька кричав:

— А не будь такий! А то, бач, який! Як дам — знатимеш!

Куприк, ярий, мов дикий тур, гукав:

— Ти сам знатимеш! Думаєш — тільки ти битися вмієш?!

Григорій Савич. ніколи не встрявав у такі історії, бо були ж на світі Оля і Люся. Оля з жахом дивилася на обох розбишак і благала:

— Хлопці, хлопці, ну хіба ж отак можна?! Женько, Куприку...

Глас вопіющого в пустині! Тоді на сцену вийшла Люся і закричала на увесь степ:

— Ах ви ж безсовісні отакі! Що ж ото робите? Зразу ж киньте мені битися! Обидва ж у крові! Женько, ти глянь на себе, Куприку...

Голос у Олі був жалісливий, а в Люсі гнівний, владний, ще й насмішкуватий. Олі хлопці не боялися, а Люсі — боялися. Як підніме крик, то увесь степ збіжиться, та й Григорій Савич почує! І вони розійшлися.

Оля намочила з баклажки свою біленьку хусточку, одним кінцем витерла носа Женьці, другим підборіддя Куприкові, і на душі в неї не було нічого, крім. жалю. Люсі теж було жаль тих дурних хлопців, вона й свою хусточку намочила і теж почала витирати розбитого Женьчиного носа і розбиту Куприкову губу. Коли все це закінчилося, наперед вийшов Григорій Савич і сказав, як завжди, ущиплива й весело:

— Отак, значить, ми й ознаменували свій перехід із зони Степу в зону Полісся? Здорово!

Всі хлопці засміялися. Женька й Куприк поодверталися, дуже сопіли і дивилися в землю, неначе бачили через неї все, що робиться в тому американському штаті, котрий лежав по той бік земної кулі.

— Що, стидно?! Поодверталися? Сопете? — спитала Люся.— Ану, Женько, підведи голову, глянь у вічі Григорію Савичу... Та й ти, Куприку. Ну?

Згодом Тимофій сказав Женьці:

— Як же ти бився! Як дівчина! Треба у зуби його, у вухо, в пику, а ти! Ех, ти!

Женька ще кипів проти Куприка, але й Тимофієві слова його розсердили. Женька не любить битися з хлопцями, про бійку ніколи не думав, а тим більше про те, куди і як бити свого супротивника. Війна завжди заставала Женьку зненацька, тоді, як у нього мозок туманився; коли ж мозок у нього туманився, тоді він уже й зовсім не міг думати, куди бити, махав руками і бив, куди рука вцілить. Тимофієві слова вразили Женьку своєю бездушною жорстокістю. Правда, розумом він не осяг цього, зате серце його запротестувало проти Тимофієвої філософії.

— А ти мовчи! — крикнув.— Ач який! Куприка мені шкода було бити, а тобі надаю! — І грізно блимнув очима.

— Ти бач, який...— хоробро відповів Тимофій.— Гляди, щоб я тобі не надавав...

Але Тимофій, любив тільки похвалитися, Женьчиних кулаків боявся. І, підібгавши хвоста, він удав, що лопуцьком зацікавився.

Женьці після цієї розмови стало гидко-гидко на душі. І він несподівано заплакав. Іде, сопе, сльози ллються, за ними світу не видно. Отак і схлипував, поки не почув раптом вигуку:

— Три сосни!.. Ті самісінькі, що у мареві стояли!

Женька швиденько витер очі, підвів і спинився зачудовано: над дорогою виганялися з жита три сосни. Знизу їхні стовбури були сірі з рудавими пажилками, але чим вище, тим кора світлішала. А як почали добиратися до верховіття, то стала така, наче її хто з гарячої міді викував. Внизу вітру не чути, а вгорі він проходить, сосни тихо гойдаються, схиляються кронами одна до одної, і звідти долітає чи то шелест, чи не відома людям розмова...

Оля швиденько розгорнула карту подорожі. Хапалася, пальцем водила по трасі маршруту, потім щось знайшла там, сказала Женьці, дивлячись в його заплакані очі:

— Ці сосни Трьома сестрами називаються. Ось бач, де їх на карті позначено?

Женька глянув на карту, нічого там не побачив, а побачив Олину руку. Була вона, як і Олині щоки, туга, пшенична, дуже засмагла. Як розгортала шпориш, то осів на ній придорожній пил; коли мочила хусточку з баклажки, то цей пилок позатікав; потім плями висохли та так і залишилися. "От гарна в неї рука",— подумав Женька. Років зо три тому, йоли обоє були ще зовсім малими, Женька роздражнив Олю, ще не знаючи, яка вона. І ось він побачив, як Оля, туга й дебела, як танк,

посунула на нього. Сама плаче, сльози ллються, а суне. Женька тоді добре налякався і довго обминав Олю. Крикне здалеку "Плакса-вакса" і тікає. Тепер йому чудно і смішно від того: сказано — малюками були. Однак пошана до Олі відтоді так і залишилася в Женьки.

Женька ніжно глянув на Олю і раптом одвів її руку разом з картою:

— А бачиш, он на самому вершечку, на середній сосні, білочка сидить? Сама жовтенька, хвіст одставила!..

— Ой! Еге! — Оля вчепилася Женьці в плечі і все тяглася до вершечка середньої сосни.

Тоді підскочила Люся:

— Та де ви її бачите, де?!

— Та хіба не бачиш? Ондечки! Бачиш, одна гілочка пішла отак, а друга навхрест, так вона на ній сидить і передніми лапками ворушить.

Куприк теж задер голову, якийсь час дивився, потім скрикнув:

— А-а-а! Бачу! — І аж вгору підскочив: — Гляньте, гляньте,— там ще одна! Із-за першої визирає, бачите, бачите...

Тепер і Женька почав нишпорити очима по вершечку і, торсаючи Куприка за плече, нетерпляче допитувався: — Де, де?..

Григорій Савич стояв за Женькою й Куприком і думав таке: "Чи Ушинський на його місці міг би передбачити цю несподівану бійку ь що б він робив після того, коли бійка все-таки сталася?" І не міг дати відповіді. Та й чи треба давати? Ось стоїть Женька, біля нього Куприк і, направляючи Женьчину руку своєю, гаряче кричить:

— Та куди ти дивишся! Не туди дивись, а он куди. Бачиш, бачиш? Визирне і сховається, визирне і сховається!

І Олю наглядів Григорій Савич і, коли вона надивилася на білочку, сказав їй:

— Косу поправ, Олю, бант розв’язався.

Оля почала поправляти бант, а Григорій Савич все дивився на неї: "У цієї дівчинки у душі дві камери: одна — де Оля щоденно буває; другу припасено для незвичайних випадків. Тоді Олина душа, перебравшись у ту велику камеру, і сама стає великою й загадковою".

У Олі був брат, старший на три роки і такий же дебелий, як і вона. В саду він напоровся на склянку, розрізав глибоко ногу. У дворі була на той час тільки Оля. І ось сталося те незвичайне, що є й досі загадкою для Григорія Савича. Оля підскочила до пораненого брата, підхопила його на руки, на руках однесла в хату і там вже зробила перев’язку пораненому. Григорій Савич знає того брата. І ростом, і вагою він вдвічі вийде супроти сестри. Де ж у неї взялася та сила? А другий випадок такий. Трапилось це минулого року. Григорій Савич, розказавши дітям про задачу Льва Миколайовича Толстого, запропонував її розв’язати. Оля ніколи, не славилася математичними здібностями. Задача Толстого, здається, її зовсім не зацікавила, вона навіть умови не записала. Крутилася, перешіптувалась з сусідами. Григорій Савич спинився біля неї. Відбулася звичайна шкільна сцена. Учитель зробив зауваження, учениця почервоніла, насупилася, але олівця не взяла.

"Хай перенервується трохи",— подумав Григорій Савич і одійшов. Коли хвилин через десять він знову глянув на неї, то побачив незвичайну картину: у дівчинки все пашіло від збудження. І так червонолиця, вона ще дужче розчервоніла, очі мало сказати блискотіли — палахкотіли. "Ну, що тобі?" — спитав Григорій Савич. "Я вже розв’язала!" — урочисто відповіла дівчинка. Григорій Савич підійшов,

зазирнув у зошит. Там було чисто. Він нерозуміюче подивився на Олю. "Я не писала, а так розв’язала!" Задачу, вона розв’язала правильно, а на другий день дістала двійку, бо не змогла відповісти на якесь буденне запитання. "Що може вирости з такої людини,— міркував Григорій Савич, стежачи, як Оля поралася біля банта.— Годилося б завести щоденник і в тому щоденнику записувати, яка вона тепер, що з неї стане через десять, двадцять років... Еге ж... Дуже цікаво було б побачити її дорослою. Так і всіх інших..."

Григорій Савич думав про те, якою стане Оля через п’ять, десять, п’ятнадцять років. А йому і в голову не спадало поцікавитися, про що Оля думає сьогодні і що вона зробить завтра!

Розділ десятий

Біля Трьох сестер дорога розчахувалася надвоє. Та, що йшла вправо, вела до великого села Біла Криниця. У Білій Криниці тричі на тиждень відбувалися базари, і тоді сюди з’їжджалися люди з усієї округи. Базарну площу оточували магазини, де за склом на вітринах лежали красиві складані ножі, ручки-самописки, пера, лінійки, компаси. Хто з хлопців сюди потрапляв, того й за вуха не одтягнеш від такої вітрини.

У магазині з написом "Тканини" продавалися барвисті капронові стрічки. Ні з яких стрічок не можна зав’язати таких красивих бантів, як із капронових. Кожна дівчина, котра носить дві коси, новина мати і два капронові банти. При товстій косі належить носити один, але великий, пишний бант.

Коли Оля думала про банти, в неї на щоках поверх звичайного рум’янцю з’являвся ще один, легкий і ніжний, як і та тканина, з котрої робиться бант.

Люся теж любила банти, хоч і менше, ніж Оля.

Але коли вона бачила намисто — просте чи коралі, з дукачами чи без дукачів,— серце її починало стискатися, аж сльози набігали на очі. Вона й сто разків могла б надіти на шию. Але школяркам годилося носити лише один скромний разочок. І Люся, тамуючи сльози, казала собі і всім на світі, тобто матері: "Коли так, то зовсім нічого носити не буду!" І ходила з голою шиєю.

Оля вирахувала, що в неділю в Білу Криницю обов’язково приїде Ієреміада, нібито для того, щоб у "Тканинах" побувати, а насправді, щоб шулікою накинутись на Григорія Савича!

У дівчинки в душі настовбурчилися крильця, а маленьке серце обернулося на сторожку квочку. Переповнена одним бажанням — за всяку ціну врятувати від хижих пазурів бідолашного Григорія Савича, Оля за один день встигла запалити новою ідеєю Пилипа, Люсю, Хому й Куприка. А ідея ця полягає в тому, щоб не йти тією дорогою, яка одходила вправо. Ну, що там можна побачити?! Село та й годі. Треба податися вліво. Ото дорога! Там починається болотяне Полісся. І які болота підуть, страх сказати: на п’ять кілометрів усе водою залите. Зверху небо, знизу — вода. З води ліси стирчать, вода ж неглибока: де по коліна, де но кісточки, а де, може, й по пояс. Щоб не заблудити — на деревах сокирами позначки затесані!

Щодо Куприка, то він має свою мрію — пробитися туди, де більше жаб. А там вже видно буде, що з ними робити. Треба тільки перетягти на свій бік Женьку. Але ж і в чесній голові рояться часом макіавеллівські, тобто тонкі й хитрі, думки. Треба переконати його, що як поїсть жаб’ячої страви, то й стрибне вище за Куприка, і випередить у змаганні, і буде такий гінкий та шовковистий, як Хома і Пилип.

Про це й відбулася розмова. Куприк розказав Женьці все те, що й Олі розказував. Почувши Куприкову розповідь, Женька щиро спитав:

— А ти правду сказав, еге?.

— Еге, правду,— відповів Куприк.— Ти тільки до них придивися.

Женька був третій, хто почав приглядатися до високих, гінких, шовковистих Пилипа й Хоми. І в нього, як і в Олі та і в самого Куприка, враз одкрилися очі на правду.

Отак зав’язала Оля вузол навколо Григорія Савича.

Коли він спитав: "Хто ж із вас за цю зміну в маршруті?", вгору одразу підлетіли руки — Олина, Куприкова, Женьчина. До них приєдналися руки — Люсина, бо Дюся була Олина подруга, Пилипова, бо Пилип за Люсею пішов би на край світу; ну, й Хоми — Хома такий хлопець: де Пилип, там і він.

Залишився тільки Тимофій. Тимофієві новий маршрут не дуже подобався: кому охота брьохати по коліна у воді? Але він як один підвів свою руку, то так і опустив її — один.

Григорій Савич порахував голоси і задоволено сказав:

— Зміну в маршруті прийнято. Олю, познач на карті новий маршрут.

— Я зараз,— промовила Оля. Обличчя в неї було ділове, звичайне. Але що робилося в Олі на серці, коли б хто знав! Всіх перемогла і врятувала Григорія Савича від хижих пазурів! Оля глянула на нього, як часом дивилася на Пилипа чи Женьку,— поблажливо, розумно: такий великий, а небезпеки, що над головою висіла, не спромігся розгледіти!

Григорій Савич мав два настрої: Верхній — діловий; він потрібний був йому для того, щоб все помічати, за всіма стежити. І другий. Цей настрій ховався в Григорія Савича на самому дні серця, під купою всіх денних клопотів. Пов’язаний цей настрій був з Ієреміадою. Коли б маршруту не змінили, пішли б у Білу Криницю. Там йому напевне пощастило б побачити Ієреміаду. Під час останньої зустрічі вона так дивно зазирала

йому в очі, тільки що не казала: "Григорію Савичу! Не зважай ні на того студента Колю, ні на Олега Кучерявого. Дивись тільки в мої очі, а вони кажуть правду". Але Григорій Савич більше зважав тоді на квіти, якими була прикрашена коляска мотоцикла Олега Кучерявого. Довго потому Григорій Савич м’яв собі чуба: "Ех, було б заплющити очі на ті дурні квіти. Було б... Ну, нічого. Все виправлю в Білій Криниці. Там уже розуму мені ніщо не затьмарить".

Може б, усе так і сталося, але замурзана Олина рука повергнула важіль в другий бік, і хай тепер Ієреміада бродить по Білій Криниці! Курс змінено. Маленький капітан спрямував корабель експедиції не на північний схід, а на північний захід.

...А з Ієреміадою вийшло так, як розраховувала Оля. Вона примчала на попутній машині в Білу Криницю і проблукала там до самого вечора, все розпитувала про новопшеничанську експедицію. Даремно! Про таку експедицію ніхто тут і не чув!

Коли б Оля бачила, як Ієреміада плакала, повертаючись з Білої Криниці, їй напевно стало б шкода дівчини, і вона сказала б: "Коли ти так любиш нашого вчителя, то я віддам тобі його". Але Оля була далеко від Ієреміади, то й не віддала їй Григорія Савича.

Вночі в Ієреміади боліло серце, вона не могла заснути і промучилася до ранку. І вранці була недужа.

Але прийшов бригадир, приніс повен двір гамору. В колгоспі відкривали пекарню і кухню. Бригадир запрошував Ієреміаду варити борщі для колгоспників.

Ієреміада любила своє діло.

— Добре,— одповіла Ієреміада,— піду попрацюю. Для чого ж і вчили мене?

І почала ходити на роботу в колгоспну кухню.

Жила в селі баба Галущиха. Вона варила такі борщі, що коли хто сяде до столу, то не знає, що діє: їсть український борщ ти п’є той нектар, що його споживали старогрецькі боги, зібравшись на Олімпі.

В колгоспній кухні обидві й зустрілися — Ієреміада і баба Галущиха, котру вона зразу ж назвала Немидорою Харлампіївною. Ієреміаду баба Галущиха чукикала колись на руках, то й була вона для неї не дівчиною, а дівчинкою, навіть дитиною, а то й дитям.

"Ну що те дитя тямить у борщах? У технікумі навчалася? Технікум технікумом, а дитину треба навчити такі борщі варити, щоб робочий чоловік з’їв миску і сказав: "Якщо можна, то ще насипте".

Ієреміада не ставала впоперек Немидорі Харлампіївні і пильно дослухалася. Немидорі Харлампіївні це подобалось. Але незабаром сталася обставина, яка ускладнила життя в колгоспній кухні.

Йдучи одного разу біля підкатів, де збиралися трактористи після роботи, Немидора Харлампіївна почула, як Семен Халява сказав: "Ієреміада такі борщі може варити, що куди тій Галущисі". Від цих слів Немидорі Харлампіївні аж дух забило. Другий тракторист, Лука Гречаник, докинув: "Торік, як орали на третій балці, запросили її нам їжу готувати. Вона й показала клас: Тангенс Петро три миски борщу упоров, по четверту підійшов, тільки пізно. Правда ж, Петре?"

Петро мав справжнє прізвище Сидоренко, однак всі його Тангенсом називали у вічі і поза вічі. Він удавав, що сердиться, то й тепер підніс Гречаникові кулака під носа й поцікавився:

— А такого Тангенса не бачив?

— Е, ні, ні...— позадкував Гречаник.

Немидора Харлампіївна, скориставшися з цього, мерщій чкурнула в кухню. І була все одно що варена. Ієреміада про подію біля підкатів нічого не знала. Побачила зов’ялу Немидору Харлампіївну і зразу до неї: "А чого це ви такі, бабусю? Може, нездужаєте? Чи не болить голова? Чи, може, серце? І проти серця є. Ось бачите, в пляшечці!" Набрала в кружку води, одрахувала з тієї пляшки крапель, дала випити Немидорі Харлампіївні, зібгала свій светерок, поклала в куточок на лаву, запрошує: "Приляжте, бабусю, воно одразу полегшає". Помогла прилягти, ще й черевики з ніг постягала і красиво рядочком біля лави поставила. Полежала трохи Немидора Харлампіївна, а як відпустило, почала нишком, ніби вперше побачила, придивлятися до Ієреміади. Висока, ставна, лице чисте, волосся підібране під косинку — ніде єдиної волосинки,— погляд одкритий, а волошкові очі так і ваблять до себе. Немидора Харлампіївна з гордістю думала: "Від такої дівки перепаде не одному бідоласі. Недарма говорять і про студента Колю, і про Кучерявого, і про вчителя Григорія Савича". Але баба Галущиха не осудила Ієреміаду, а, навпаки, додала: "Так їм і треба. Бо коли хлопців у руках не держати — зледащіють, поганці!"

Отак, незважаючи на інцидент з трактористами, Немидора Харлампіївна віддала своє серце Ієреміаді. А незабаром ще дужче полюбила її.

Ієреміада кришила капусту й казала Немидорі Харламіїїївні:

— У нас в технікумі, та й у багатьох кухнях, куди ми ходили на практику, вже поставлено машини, руками ні кришити, ні чистити не доводиться.

Це було новиною для Немидори-Харлампіївни, і вона спитала недовірливо:

— Картоплю теж чистить машина?

— Чистить — ствердила Ієреміада,— хоч вічка все ж доводиться руками виколупувати.

Розповідь збентежила Немидору Харлампіївну. Вона з сумом подумала: "Розледащів народ. Діди й прадіди руками чистили і нічого — жили і бога хвалили".

Ці думки викликали навіть підозру до Ієреміади. "Певне, чистити не хочеться, то й говорить про ті машини..." Галущиха прискіпливо глянула на Ієреміадині руки. Те, що побачила вона, вразило її.

Руки дівчини не кришили капусту, а строчили; за ними встежити було важко — тільки ніж мигтів та посувалися під нього пальці, довгі й гнучкі, як у піаністки.

У Немидори Харлампіївни було велике й справедливе серце. Стежила за тими пальцями, немов слухала музику, Вголос вона нічого не сказала, підвелася, стала по другий бік столу, взяла в руки ножа. В кухні зацокотіли два ножі.

Від літ баба Галущиха обважніла, руки в неї не були такі тонесенькі й легкі, як у Ієреміади. Але пальців своїх Немидора Харлампіївна не віддала на поталу часу. Хай Ієреміадині руки були куті з платини, срібла й лебединого пуху, хай! Але ж, крім цих благородних металів, є і бронза на світі. І проти Ієреміадиної платини, срібла і лебединого пуху баба Галущиха виставила найблагороднішу бронзу, ту, з котрої колись були куті мечі із котрої тепер виливають погруддя Героїв і Героїнь. Ієреміада ще не бачила в роботі Немидори Харлампіївни, а тепер побачила і ножа сивого випустила. Стояла зачарована, трохи розкривши рота з ніжними рожевими губами. Як одійшла, сказала:

— У нас в технікумі ніхто так не вміє! Кажуть, я січу добре, та куди там мені!

Жінки почали з пошаною ставитися одна до одної. Від цього в кухні робота кипіла. Механізатори, доярки не могли нахвалитися обідами. А тим часом Семен Халява вів свою лінію.

— І все ж таки,— сказав він якось Тангенсу Петрові,— ніхто не зварить такого борщу, як Ієреміада.

— Не скажу, що у неї погані борщі,— відповів Тангенс Петро,— але куди їй до баби Галущихи!

— Хто з них краще варить, можна легко вирішити,— втрутився Лука Гречаник.— Хай вони викличуть одна одну на змагання! Тоді й побачимо!

Коли Тангенс Петро і Семен Халява про все поінформували Ієреміаду і Немидору Харлампіївну, остання вдарилася в поли і зразу ж з мокрим рядном накинулася на трактористів.

— І вигадають таке, чорт батька зна що!, Чи вам часу дівати нікуди, чи святої роботоньки немає?! Вік прожила без змагання і нічим, слава, богу, люди не штрикали у вічі. Ідіть геть, забирайтеся, щоб я вас і у вічі не бачила!

Баба Галущиха розходилася, бо боялася, що змагання внесе в кухню ворожнечу, посварить бабу Галущиху з Ієреміадою і зробить з кухні не місце, де баба Галущиха священнодіяла біля столів і печі, а пекло. В пеклі ж баба Галущиха не могла бути пасивною особою. Вона не належала до тих, хто любить, щоб його смажили на сковородах; а сама любила банити у киплячій смолі грішних, а як підвернеться під гарячу руку, то й праведних. Могла й Ієреміаду в запалі в ту смолу посадити, ще й жару підсипати. А дівчину вона полюбила. Отож і розходилася.

Бог був щедрий, як творив бабу Галущиху: дав їй такий мовний запас і такий жалький язик, що інші хлопці вже давно, вхопивши шилом

патоки, дали б драла. Але Петра й Семена вибити такими засобами з позиції було неможливо. Вони тільки посміхалися і, підтримуючи один одного, самі переходили в наступ. Тангенс Петро ще й обняв за плечі Немидору Харлампіївну, посадив на стілець і промовив:

— Та ви ж, Немидоро Харлампіївно, тільки послухайте. Не такий страшний чорт, як його малюють! Думаєте, ще посваритеся з Ієреміадою? Та нізащо в світі! Ви ось гляньте: це я, а он Семен Халява. То спитайте нас, скільки разів ми з ним на соціалістичне змагання ставали? А посварилися хоч раз? Чи хоч раз я позаздрив, коли наперед вибивався Семен? Або Семен — коли я? Та ще ж казна-що було б...

Світ знав до цього часу лише двох, древніх, ораторів — Демосфена і Цицерона. Демосфен жив колись у античній Греції. Цицерон у Стародавньому Римі. Після смерті обидва, будучи язичниками, потрапили в пекло і там коротали вечори в теплих казанах, які звільнялися після того, як чорти шабашили і грішники йшли відпочивати. А тепер на світі з’явився третій, вже сучасний оратор, Тангенс Петро. Головною прикметою його ораторського хисту були "ведмедячі" лапи й груди, неначе артилерійський полігон. Петро тримав за плечі бабу Галущиху і, низенько нагнувшись до неї, бутів, як бугай: "Так отож, бабо, бачите, так отож, бабо; чуєте..."

Баба Галущиха нічого не бачила, чула тільки, як тріщали їй кістки в суглобах, як від ваги їй дух забивало. І вона крикнула:

— Лапи свої забери, ведмедю клятий! Бачиш же, що задихаюся...

Петро зняв руки з бабиних плечей. Баба Галущиха скоса глянула на них, подумала: "Такими й справді задавити може!" її ще і ще поривало до лайки, але що щ поробиш, коли несила її! І вона сказала, зітхнувши:

— Ну то вже гаразд, згодна. Відчепися тільки.

Отак і почалося змагання між обома куховарками.

А наші мандрівники про це нічого ж не знали, навіть не здогадувалися.

Розділ одинадцятий

Болото розстилалося безмежне. Та це й не болото було, а ланцюги озер, котрі залишилися від весняної повені. В ці озера забрели поліські ліси і стояли де по кісточки, де по коліна то в сліпучо-ясній, то в темній, то в зеленавій дзеркальній гладизні.

Дорога йшла через ці ліси й озера. Там, де підіймалась вона — і ліси вибиралися з води на горбочки; де опускалася — і ліси опускалися; тоді доводилося брести по воді, орієнтуючись по зарубках на придорожніх деревах.

Вода, особливо на відкритих місцях, була така тепла, що хлопців увесь час поривало спинитися на привал і полягати проти сонечка в цій теплій купелі.

Але краще за всіх почував себе Білан. Він не поспішав на глибоке. Спочатку зайшов по кісточки. Відчувши наближення води, блохи, які розкошували нижче Біланових колін, поспішили перебратися. Тоді Білан ступив глибше. Знаючи, що з водою жарти погані, блохи з ніг вовкодава сипнули йому на живіт. Білан все опускався у воду. І в міру того, як він осідав униз, блохи підіймалися вгору.

Нарешті всі зосередилися на хребті. Тут було сухо, звідси видно було, як гуляли на небі хмари і вибиралося, не хапаючись, на обідній пруг сонце.

Блохи, котрі народилися й виросли на лапах у Білана і через те могли спостерігати лише трави, по яких бродив вовкодав, тепер

здивовано озирались довкола і одна з них, цікава все знати, промовила: "Я навіть і в думці не припускала, що світ такий великий і так багато в ньому чудес!" Друга відповіла їй: "Мені здавалося, що за Біланову шерсть немає нічого вищого на світі!"

А тим часом Білан зробив ще один крок у глибину, і блошине царство, зачувши нову небезпеку, кинулося від Біланового хвоста до загривка. Цікава блоха теж там опинилася. Тут було затишно, мило, і вона знову почала озирати всесвіт, вигукуючи кожного разу: "Ой лелечко, як же ті сосни вигнало високо вгору! А гляньте на оту водяну доріжку, що побігла вперед поміж старими дубами..."

Говорила вона піднесено, з великим почуттям і хвилюванням. Все ж Білан не зважив на це і забрів на таку глибину, що й загривок його пішов у воду.

Між блохами почалася паніка. Одна блоха, що добре знала парламентарний устрій всіх блошиних держав світу, вискочивши на найвищу біланову шерстину, вигукнула з пафосом: "Я протестую! Це порушення всіх віками усталених норм. Білан створений для того, щоб носити у жилах кров, а ми — щоб ту кров пити! А тепер нас віддаляють од Біланової крові! Ніколи ні я, ні блохи, старші за мене, не були свідками таких нелюдських вчинків з боку Білана..."

Вода проскочила струмочками поміж Білановими вухами, і блоха, не закінчивши патетичної промови, стрибнула на ніс вовкодава.

Але не всім так пощастило. Сила-силенна бліх, підхоплена вітерцем, опинилася в воді. Аж закипіло навколо Білана. І тут загинула безліч бліх. Загинули б і інші, коли б не та блоха. Красуня, з витонченою талією і ногами, котрі могли підкидати струнке тіло своєї владарки на півтора метра, скрикнула: "Брати мої, сестри мої рідні! Або всі помремо в цьому безмежному океані води, або всі враз стрибаймо на отой кущик. Це —

водяна горілка. Стрибайте, ховайтеся під білі пелюстки, як під Біланову шерсть, і чекайте на якусь гаву, котрій випаде щастя врятувати нас!"

Отут і треба було Білану хоч на п’ять секунд зануритися з головою. Тоді всіх бліх знесло б геть, і вони загинули б у пучині. Але Білан боявся набрати у вуха води, то й не занурився. З цього скористалися блохи. Чорний рій легко одділився від Біланового носа й вух і мостом перекинувся на пелюстки болотної квітки.. Білан же посунув далі. Вслід йому летіли прокльони. Його називали варваром, звірюкою, нелюдом. І кожна, кинувши свою лайку Біланові на голову, щиро зичила: "Хай западеться твоє ім’я!"

Експедиція пробиралася в глиб Полісся. Йшлося легко. За три кілометри шляху тільки раз трапилося, що вода стояла по коліно. Явтух розписав себе хвостом так, що став схожий на зебру, тільки не з поперечними смугами, а з поздовжніми. Навіть Тимофій ожив. Брьохав, аж бризки навколо летіли.

Спереду забілів кущ з білою шапкою квітів. Тимофій пізнав рослину і гукнув стиха, щоб ніхто не почув: "Та це ж горілка! Тепер посмакуємо!"

Щоб наламати лопуцьків, треба було наблизитися до куща. Він це й зробив.

Білі пелюстки раптом ожили, і чарівлива блоха, набравши в легені повітря, загукала, ледве тамуючи радість у грудях: "Ну, брати й сестри, раз, два! Вперед!"

Тимофій не почув цього. Виламавши найкращий лопуцьок, він витер його рукавом і поклав у-рот. Стебельце, було солодке, ніжне, як і всякий добрий лопуцьок. Тимофій прицмокував і водночас нишпорив очима навколо: чи не видно ще одного кущика.

Що ж далі розповідати? Чи про те, що Тимофій знайшов ще один лопуцьок, чи про те, як, вигрівшись проти, сонечка після купелі, ота чарівниця блоха вискочила на хребет Тимофієві і закричала у захваті: "Милі сестрички й братики, спробуємо, чи добре п’ється Тимофієва кров!"

Цей заклик не пропав даремно. Блохи так дружно взялися за роботу, що Тимофій спочатку підскочив і почав лупцювати себе де дістане. Він крутив головою, вигинався. Найбільш досвідчені блохи одразу сипнули в ту ямку, котра міститься під брехушкою, і там присіли, вийнявши свої інструменти для здобуття Тимофієвої крові. Тимофій аж засичав.

Побачивши таку картину, Пилип свиснув і, одступаючи далі від Тимофія, гукнув йому:

— Вішай рюкзака на сучок, а сам падай у воду. Це, видно, Біланові недобитки!

— Еге, еге, падай! — підтримали Пилипа в один голос Хома, Женька й Куприк.

Добре Пилипові та хлопцям радити, коли у них в кишенях, крім дохлих жуків та старих шайб, підібраних на дорозі, нічого не було. А Тимофій, крім коржиків, ще дома запасся цукерками-подушечками з повидлом; подушечки були дуже смачні; такий покорм міг пригодитися кожен день, кожну годину…

І тепер йому радять з цим багатством падати у воду! Хіба ж для того він їх од хлопців ховав, од дівчат і ласого Явтуха? Кричать: падай! А як же ти впадеш, коли жаль! А блохи тим часом не вгавають — кусають, штрикають, живцем п’ють кров Тимофієву.

І Тимофій метався, не знаючи, що робити: віддати себе на поталу блохам чи розлучитися з подушечками, начинепими смородинним,

малиновим, вишневим, сливовим повидлом! Тимофій не знав, що робити, а блохи знали. Тіло у Тимофія було молоденьке, шкіра ніжна, кров у нього була солодка. Блохи, доп’явшись до Тимофія, аж п’яніли, а сп’янівши, почали водити танок: бралися за руки, співали, брикалися, перекидалися. Блоха-красуня призналася: "Цей Тимофій — ласий шматочок для нас!"

Тимофій махав руками, підскакував. Але коли одна блоха примудрилася і вкусила його за нижню губу, він втратив рівновагу: ліва нога його посунулася з стежки у придорожній бакайчик; туди ж, слідом за нею, опустився і, її власник.

Минуло кілька секунд, і безодня поглинула Тимофія — тільки рюкзак стирчав на спині. Тим часом війнув вітерець, набігла хвиля, хлюпнула й покотилася далі, несучи за собою все люте плем’я тимофійоїдів. Дві чи три перелякані блохи зачепилися за Тимофіїв рюкзак, але наблизився Явтух, витяг вперед довгу верхню губу, дмухнув; одна блоха, підхоплена вихором, була зметена у воду; дві другі потрапили на зуб Явтухові, і він їх з’їв. Після цього Тимофій підвівся. На ньому не було ні єдиної блохи. І він зітхнув з полегкістю. Але полегкість ця за мить зникла. Тимофій мацнув кишеню. Там замість подушечок знайшов квашу. Серце його закричало, сльози виступили з очей.

Сухі подушечки були гарненькі. Лежали в кишені так тихо, що й непомітно було. А як розмокли, почали обтягати труси, доводилось їх раз у раз підсмикувати. Цього мало! Подушечки були солодкі, то й кваша з них стала солодка. Вона стікала з кишені на ноги, розмальовувала їх патьоками, до патьоків прилипали мухи і всяка погані.

З цукерками у Тимофія вийшло так само, як і з коржиками. Як їв Пилипові й Женьчині, то з жалем хвалився: "А мені мати не дали, кажуть: грошей нема". Всі тоді співчували Тимофієві: сунули йому в рот що краще, а тепер що вийшло?

Тимофій заплакав, але не тому, що йому стало соромно,— жаль було цукерок. Зранку б їх поїсти! А тепер що з них? Розмокли, розкисли!..

Він зашилив руку в кишеню, побарбався там і враз пожвавішав: хто сказав, що цього їсти не можна?

І почав їсти! Солодка кваша текла йому по руці, в солодкому були його підборіддя, ніс, щоки.

"Ех, Тимофію, Тимофію, глянь, на кого ти схожий!" — так повинна б була звернутися до хлопця його совість. Але не звернулась: совісті у Тимофія не було.

Тільки Оля не брала участі у подіях. Дівчинка стояла, низько схилившись над маршрутною картою. Вона втратила— напрям, завела кудись експедицію.

А їй же як довіряли! І як не довіряти! Адже вона перечитала всього Джека Лондона, всього Жюля Верна, Юрія Смолича, Миколу Трублаїні... У всіх кінцях світу побувала з своїми героями, всі океани виборознила вздовж і впоперек. Кого ж призначити штурманом експедиції, як не Олю?

Григорій Савич стояв збоку і думав. Помиляються хлопці, гадаючи, що він був захоплений географічними знаннями Олі. Правда полягала ось в чому. Ще з зими в учителя склалася думка, що Оля погано розбирається в картах. Щоб виправити цю хибу, він і призначив її штурманом експедиції. Перед походом Григорій Савич провів з нею кілька занять. Оля під час цих бесід дивилася на нього своїми великими розумними очима, неначе підтверджувала: "Еге ж, еге ж, все так і є, як ви розказуєте, і я вас добре розумію..."

Тепер Григорій Савич пильно позирав на Олю, і йому все ясніше і ясніше ставало: нічого в картах Оля не розуміла! Адже навіть

чотирикласник може побачити, що треба було взяти повз розбиту громом сосну, а вона завела експедицію в болото.

До всіх цих подій Тимофієві не було ніякого діла. Він був заклопотаний своїми справами. Ще за п’ять днів до цієї події Пилип на археологічних розкопках знайшов бронзового жука. Жука цього він тоді сховав у кишеню, а коли він там завмер, проміняв Куприкові за пір’їну, котру, тікаючи через дорогу, загубив перепел. У Куприка жука виміняв Тимофій. Дав він за нього два ґудзики. Тепер цей жук розкошував у Тимофієвому джемі і разом з черговою порцією цього наїдку потрапив Тимофієві у рот.

Розкусивши і пожувавши трохи, Тимофій скривився. В роті було гірко, гидко...

— Сплюнь! — зрозумівши в чому річ, крикнув Григорій Савич.

Еге, "сплюнь", коли у роті не лише бронзовий жук, а ще й солодкий джем. І Тимофій замість того, щоб сплюнути, проковтнув його!

Оля схлипувала над картою. До неї підійшов Куприк.

Справедливо було б з самого початку штурманом експедиції призначити його, а не цю безпорадну дівчинку. Проте старий морський вовк розумів і Григорія Савича: раз Оля і поняття не має, як користуватися картами і читати їх, хай навчиться. І він підкорився необхідності. До того ж матроси мусять бути дисциплінованими, витриманими, чемними, а надто щодо дівчат. Куприк і уявити не міг, як би ото він сказав Григорію Савичу: "Бач, призначили її, а вона куди завела!" Так ні один матрос в світі не міг сказати, не до лиця, це людям, висоленим морем, загартованим у бурях і штормах. Тому Куприк ні разу навіть не наближався до Григорія Савича, ні разу не дозволив собі лізти з порадами до Олі. Та коли вона розгублено спинилася, коли заплакала, дивлячись на карту засльозеними очима, йому стало жаль її.

— Можна, Олю, поглянути на твій компас? — спитав він.

Оля крізь сльози простягла йому експедиційний компас. Він був неушкоджений, правильний, як слід показував на північ синьою стрілкою і на південь червоною стрілкою.

Взяв Куприк у руки карту і компас, і в нього враз роздулися ніздрі. І став він високим, сильним.

Григорій Савич, поглянувши уважно на обох, спитав:

— Що тут у вас сталося?

— Та нічого,— відповів Куприк і неначе спиною своєю Олю затулив.— Ми трохи збилися.

Інший хлопець поспішив би скинути провину на Олю, ще, може, й висміяв би, а Куприк затулив її отим словом "ми". Бо хто це ми? Це можуть бути і Куприк та Оля; і Куприк, Оля та Григорій Савич, і ціла експедиція...

Григорій Савич подумав: "От у Куприка в мета життя — стати матросом, а ця мета робить його великодушним, красивим". А Оля своє подумала: "Куприк товариша не потопить, а підставить плече й допоможе". Вона вдячно позирала на Куприка і від чистого серця вважала, що на світі немає кращого хлопця за Куприка. Якби ж він знав це! А втім, не до Олі йому було. Щось інше привернуло його увагу. Він заглибився в карту і як підвів голову, то вже не весело, а турботливо, заклопотано.

— Що там у тебе, Купріяне? — стривожився Григорій Савич.

— Це не болото,— відповів тихо Куприк.— Це Тринадцята трясовина.

Як не сказав це тихо Куприк, а всі враз стихли. Про Тринадцяту трясовину всі знали. Є різниця між болотом і трясовиною. Болото хоч і залите водою, так не глибоке, вгрузнеш по коліна і намацаєш під ногами твердий ґрунт. Трясовина ж залита тванню, і ця твань іде в глибину. Біда тому, хто, не роздивившись, ступить сюди. Зразу загрузне по коліна; почне вилазити, та замість того, щоб вибратися на берег, застряне ще дужче. З води можна виплисти, з болота — вистрибнути; твань своєї жертви не випустить... Чим дужче жертва борсається, тим глибше засмоктує її трясовина — по стегна, по пояс... І затягне повільно, не хапаючись, як затягає удав у пащеку бідолашну сарну...

З трясовини йшов важкий дух. Поверхня її в тих місцях, де не росла трава, була не гладенька, рівна й весела, як на річках і озерах, а вкрита, як жаб’яча шкіра, зеленими бульбашками. Бульбашки ворушилися, тіснили одна одну, лопалися, заражаючи все довкола важким духом.

І зовсім стало тихо, коли Куприк, взявши Григорія Савича за рукав, показав на кущ верболозу, що ріс на межі берега і трясовини. Там, стягуючи дві гілки, закрутилася вісьмірками гадюка. Трясовина і гадюка! Хоч кому страшно стане. Явтух злякано позадкував, Білан тривожно і застережливо заскавулів. На довершення всього Женька скрикнув:

— Та ви гляньте сюди! Тут ось череп і дві схрещені кістки намальовані, як на стовпах високовольтної передачі!

Всі голови повернулись до сосни. На широкостесаному стовбурі побачили такий малюнок, як описав Женька. Череп і кістки попереджували експедицію про небезпеку. Всі збилися докупи і позирали то на страшне зеленкувате болото, то на змію, що вигрівалася проти сонечка, то на напис.

— Я виламаю лозинку і вб’ю її! — палко промовив Женька.— Ач як закрутилася!

— Стривай трохи,— придержав його за руку Григорій Савич,— і послухай, що я тобі розкажу.

Григорій Савич знайшов поглядом широко розкриті, повні тривоги й цікавості Хомині очі — Хома вмів надзвичайно гарно слухати — і почав свою розповідь.

Розповів він таке.

Діялося це давно. Хлопці Іван та Василь надибали в болоті гніздо дикої качки. Вирішили видрати. Притягли до болота повалену вітром деревину, примостили, щоб перейти по ній до гнізда. Іван взявся держати деревину, Василь поволі пішов по ній. І тут відбулася трагедія. В качине гніздо заповзла гадюка. Коли Василь простяг руку в гніздо до яйця, змія вкусила його за палець. З болю і від жаху Василь одсахнувся і впав у болото. А то було не звичайне болото, а трясовина...

— Ой! — з жахом вигукнула Оля.— Він-бо ж не вилізе, вона засмокче його!

Хома витер з лоба холодний піт. Підвів очі на Григорія Савича:

— А Іван хіба не кинувся рятувати його?

— Чого ж не кинувся? Кинувся! — аж затрясся Пилип.— Правда ж, Григорію Савичу!

— Правда,— відповів Григорій Савич.— Почав підсувати ближче до Василя деревину, зчинив крик. Та поки люди прибігли, то замість Василя на болоті побачили тільки його картуз...

— Коли б його гадюка не вкусила,— сказав з притиском Женька,— то він учепився б за деревину і врятувався б. А коли вкусила, то, звичайно...

Цю подію всі гостро переживали.

Полісся — легко сказати! А які тайни знає воно! Які трагедії відбувалися в глибині його хащ, його драговинні...

Розділ дванадцятий

Після того як Оля віддала Куприкові компас і маршрутну карту, її впізнати не можна було: йшла з Люсею і щебетала, або, коли говорити хлоп’ячою мовою,— пискотіла, пискотіла...

Коли б Куприк не був майбутнім матросом, він почув би багато цікавих речей про Олині плаття, про її ручку-самописку, котру поламала Олина сестра Галька; про Гальку, про те, як Галька засунула у глечик голову і не могла її назад витягти, і про інше таке й подібне.

Але Куприк був майбутній матрос. Матросам не до дівчачих розмов. До того ж його полонила думка найшвидше жабоїдом стати. Вигадавши фантастичну історію, щоб обдурити довірливу Олю, він сам повірив у неї. От як поїсть тієї страви, то одразу його вижене вгору, тоді поставлять його на крейсері не палубу драїти та кокові допомагати, а до найбільшої морської гармати. І, примружуючи очі, Куприк бачив себе високим, сильним, красивим, в одягу воєнного моряка, з стрічкою на безкозирці, котра спати не дає таким мрійливим хлопчакам, як Куприк. І вже ждав, не міг діждатися обідньої пори, коли Григорій Савич підкине руку з годинником і скаже: "Привал!"

Наздогнавши Пилипа, Куприк придержав його за руку і гаряче прошепотів:

— Я теж хочу такої печені покуштувати. Ви її на сковорідці пряжили, еге?

— Еге,— відповів Пилип, не розуміючи ще, куди хилить Куприк. І віддався солодким споминам: — Так то ж дома. Там баба Текля сковорідку геть викинула, нову купила. А тут як Григорій Савич викине, де ж взяти нову? Бо дівчата гидуватимуть...

Куприк і Пилип задумалися. По хвилі й Хома обізвався:

— Мене мати з собою чотири дні за стіл не садовила. Жінки на це діло ніжні. А в нас же і Люська, і Олька. Запискотять так, що й радий не будеш.— Потім Хома ще не таке сказав: — А вони смачні! І як люди не розуміють, що така сила поживи пропадав задарма! — Він оглянув болото, де на всі голоси шкварчали, кумкали й щебетали жаби, і додав, відповідним способом переказуючи те, що чув від Григорія Савича.— Кажуть, Полісся бідне! Так тут же незліченні багатства, треба тільки зуміти взяти їх!

— Ти це про які багатства? — наблизившись до хлопців, спитав Григорій Савич.

Пилип та Куприк змовкли і поховали в землю очі. Хома відказав щиросердо:

— Та це я про жабів. Бачите, скільки їх тут!

Григорій Савич, хоч і звик уже до всяких несподіванок, усе ж розгубився. Спочатку Хомина думка здалася йому дикою, несусвітною, бо він, як і кожен представник слов’янського племені, не уявляв собі чогось огиднішого за жабу. Але тут же в нього промайнула думка про умовність людських уподобань. Китайці вважають, за ласощі трепанга — морського черв’яка. Полінезійці полюють за морськими черепахами, споживають їх яйця, а щодо французів, то, як відомо, вони не одмовляються ні від жаб’ячого філе, ні від рагу з нього.

Усе це промайнуло в голові Григорія Савича і зразу ж зникло. Перед ним стояв Куприк і, дивлячись у вічі, говорив з надією:

— Он хлопці вже їли їх, так бачите, як їх повиганяло! Бо ціле літо на Скапенівку ходили, курінь там у них, земляну ніч викопали, щоб було де їх смажити. А що з Пилиповою бабою трапилося, так то вони вже перед екскурсією на прощання поласували. І я теж хочу.— Тут Куприків голос задзвенів.— Чого це вони ростуть і ростуть, а я, мов гриб, застряв на одному місці!..

Такий зворот думки звеселив Григорія Савича.

Цікава історія трапилася з Пилипом. Він, що тільки один раз з Хомою спробував французької страви, і собі щиро повірив у дійсність картини, намальованої Куприком. Враз перед його очима постала і Скапенівка, і курінь, і земляна піч... Пилип не стримався, вигукнув захоплено: "Ух ти ж!" — і, звівши очі на Григорія Савича, сказав:

— Бо в жаб’ячому м’ясі вся сонячна енергія! Бачите,— він показав на болото, де шаленіли від сонця, тепла й води жаби.— Цілісінький день проти сонечка вигріваються! Самі малі, а кричать як! Це тому, що в них енергії ніщо стримати не може!

До цього Куприк так само натхненно додав:

— І волога. Ні в чиєму м’ясі не буває стільки вологи, бо ніхто стільки не барбається у воді, як вони, та ще тут, у Поліссі. Бачите, скільки тут озер, боліт? Все м’ясо їх насочується вологою. А волога — мати всьому. У нас в колгоспі ще й не завесніє як слід, а вже всі поспішають закривати вологу. Є волога — все росте, як з води йде. Немає вологи — і все никне. І я теж никну, бо немає вологи в мені, а як наїмся цього м’яса, зразу вижене мене; як Пилип і Хома стану, а може, ще вищий і шовковистіший...

Як він замовк, обізвався Женька:

— Григорію Савичу, він же матросом хоче стати. А, бач, дрібненький який. А всі матроси високі, як пальми, бо тільки на довгій нозі кльош може красиво метлятися. Григорію Савичу, ви дозвольте Куприкові...

Про себе Женька мовчав.

Оля стояла, мов нежива. Більш за все на світі вона боялася мишей, жуків і жаб. І від однієї думки, що такими наїдками можна сервірувати стіл, у неї запаморочилося в голові. А Люся тільки одну хвилину задихалася, немов їй бракувало повітря, потім отямилася і закричала:

— І як вам не соромно! Геть мені за кущі, щоб я й не бачила вас. Тьху! — Люся палко сплюнула і взялася знов за своє.— І сковорідки не дам, і казаночка хай не просять. Аварійну беріть, та й ту потім викинете в болото!

Люся розпалилася, стала красива, як квітка чорнобривця, бо сонце так висмалило її, що аж. коричнева стала. Вона гнівно блимнула очима й одвернулася і, вже одвернувшися, спитала з палким докором у Григорія Савича:

— І навіщо ви потураєте цим забаганкам?

— Бо просять,— стримано відповів Григорій Савич.— А шкоди від цього нема. Розшириться асортимент блюд та й тільки.

— Аби ж хоч підріс,— ніяк не могла втихомиритись Люся.— А то ж і погані наїсться, і грибом залишиться.

— Як знати,— по-філософському одказав Григорій Савич.— Знаєш, бува так, що віра в ліки чудеса робить...

Отак експедиція розкололась на дві групи. Куприк, Женька, Пилип і Хома одділилися і сховалися за кущами. В таборі залишилися Григорій Савич, Люся й Оля. Вони й узялися чистити картоплю на обід.

Тимофій ні до однієї з груп не приєднався. Ліг осторонь на землю, поклав голову на рюкзак; дослухався, як в животі у нього помаленьку ворушився бронзовий жук і шкряботів лапками, вириваючися на волю. Тому й байдужий був Тимофій до подій в експедиції.

Білан і Явтух також участі в подіях не брали. Біланові пощастило піймати дику качку, і він доїдав її в затишку. Явтух попасом ходив вздовж стежки, косив зубами молоденьку травичку і полював на поліських комарів. Їх була сила. Вони, чіплялися йому за шерсть на животі, продовбували в кровоносних жилах криниці і черпали з них, скільки хотіли, Явтухової крові. Явтух орудував хвостом, як добрий пастух батогом. Він бив себе по спині, діставав хвостом аж до передніх колін; а під животом шмарував ним так, як добра господиня віхтем; від цього комарі спочатку оберталися в безформену масу, потім у веретеноподібні сірі вогкі тіла, і вже ці тіла всівали собою поліську землю.

За кущами життя кипіло. Цьвохкали замашні лозини, і свист від них поєднувався з урочистими вигуками: "Ага, дострибалась?! Є одна!" Потім потягло димком. Розмова стала діловою: "Клади масла на сковорідку! А тепер цибульку, кріп... Та чи ж ти посолив?!"

Говорили тільки Пилип, Хома і Женька. А Куприк мовчав. Він сидів біля багаття, а здавалося, наче й не сидів. Бо голову низенько на груди схилив, ще й одвернувся від сковорідки — понуро, невесело, з стражданням на обличчі.

І в міру того, як справа із сковорідкою просувалася вперед, голова Куприкові опускалася все нижче й вернулася набік.

Та ось, нарешті, велике таїнство завершилося. Про це сповістив Пилипів вигук:

— Готово! Вже вишкварилися! Зарум’янилися — очей не одірвеш! Ну, спробуємо, яке воно! — Пилип, видно, спробував, бо через якусь мить знову залунав його голос.— От смачно, як мед!

Слідам за цим позу вся Хомин голос:

— Ану дай і я.— Хомі, певне, теж сподобалося, він прицмокнув і потяг розімлілим голосом: — Ще краще, як мед! Гарне, гарне!

Після цієї Хоминої рекомендації знову настала тиша. Слідом за нею пролунав невтомний Пилипів голос:

— Уже готове, Куприку. Їж! Чого ти голову одвернув? Ти думаєш, яке воно? От правду кажу: добре, як мед!

Але Пилип, видно, був недостатньо красномовний, і на переди ній край вийшов Хома. Він звернувся до Куприка з такими словами:

— Ти не одвертайся, а прямо дивись на сковорідку. Я, коли ми тоді з Пилипом вперше їли, теж одвертався, а покуштував, кажу Пилипові: "От гарне яке!" І Пилипова баба, як їла, все хвалила... То й ти, чуєш, Куприку, їж... Їж...

Голос Хомин був напоєний співчуттям і душевність. І все ж за хвилину почулося не плямкання, а сильне Куприкове схлипування і слова:

— Ой, навернутися не можу... Пробую, пробую, а воно не навертається. І очі дивитися не хочуть, і рот не розтуляється, і шия не слухає...

І Куприк — майбутній матрос — заридав!

Григорій Савич, Люся, навіть Тимофій обернулися на те ридання.

— Бач, як плаче,— зітхнула Люся,— І вирости хоче, і їсти не може...

Люсі було жаль Куприка. Але мала вона й іншу печаль. Пов’язана вона була з Пилипом. "Ну постривай же,— кипіла дівчинка,— тепер я і на сто кроків не підпущу до себе. Не хочу дружити з таким жабоїдом!"

Женьку так само розривали двоїсті почуття: з одного боку, йому було шкода Куприка, що він не може їсти печені, отож, певне, і не виросте. З другого боку, в грудях у Женьки таїлося побоювання. Що ж буде з Куприком, коли його пожене в ріст?! Тепер з ним нічого не зробиш, а тоді? І Женька то поривався крикнути: "Куприку, їж, воно ж гарне, як мед!", то стримував себе, проказуючи в думці: "Не їж його, Куприку, воно гидке!"

Колись жив на світі дядько Буридан, а в нього був осел, не Явтух, а якийсь інший. Так цей осел потрапив у таку біду: забрів між дві копиці і не міг вирішити, в якій з них смачніше сіно. Потягнеться в один бік, неначе ж там така отава, що вже кращої і бути не може, але поки це думає, другим оком насорить другу копицю, і здається йому, бідолашному, що тут ще краща. Отак тикався то в той бік, то в другий, та й помер з голоду.

Женька не помер з голоду, бо перед тим добре наївся картоплі із салом, але попостраждав Женька багато. І червонів, і блід, і схоплювався, і сідав, та так і не міг ні сказати: "Куприку, їж, бо ж солодке, як мед!", ні: "Куприку, не їж!"

Куприків плач стривожив і Олю. Вона одклала ложку, прислухалася до того, що діялося за кущами, потім, коли звідти долинуло вже не стримуване Куприкове ридання, схопилася і майже побігла за кущі. Там

вона побачила розгублених Пилипа й Хому і скуленого Куприка. Від цієї картини в Олі заболіло у грудях. Вона поклала Куприкові руку на плече і, тамуючи сльози, сказала тихо-тихо:

— Ти не плач, Куприку. Не треба плакати. Ти краще поглянь на печеню, яка вона гарна! Ось підведи голову, глянь!

— Не можу,— здригався в риданні Куприк.

Оля вуркотіла біля нього, торсала, утішала:

— Як не хочеш сам, то давай удвох. Ось на тобі оцю шпичку, а я візьму оцю. Отак настромляй і їж. Можеш і не дивитися: заплющ очі і їж...

Оля дала шпичку Куприкові, сама озброїлася, нанизала на одну й на другу по кусочку печені. І знову вуркотіла:

— То тільки перший кусочок тяжко з'їсти, потім легше стане.— Вона дотяглася ротом до шпички, зняла з неї зубами печеню і вже крізь зуби промовила: — І ти отакечки...— Кажучи ці слова, Оля почала жувати і, жуючи, приказувала: — Правду Пилипова баба казала: таке ж самісіньке, як пряжені голубенята... От їй-право...

Куприк теж був потягся губами, але не витримав, швидко одвернувся і знову впав головою собі на коліна:

— Ой, не можу, Олько... Душа не приймає...

Куприк заридав на увесь голос. І саме в цей момент наперед вийшов Женька, збуджений, з вогняними вилисками очей. Творчі муки його не були марні. Він залишив Буриданового осла здихати на самоті і закричав:

— А ти не плач, Куприку, чуєш! Бо волога і в риб’ячому м’ясі є! Бо риба теж живе у водній стихії. Чуєш, перестань плакати! Як дійдемо до Рудиці, то наловимо хіба ж стільки!

Поява Женьки на сцені була історичною. Всі стихли і стояли з роззявленими ротами. На вудочку піймалися навіть Хома й Пилип. Але тривало це одну тільки мить. Пилип перший розкусив Женьку і, розкривши вуста, сказав:

— Вологи, твоя правда, багато в рибі. А сонячної енергії? Де ж у риби візьметься сонячна енергія, як вона живе під водою, а там і сонця немає?! Ти його, Куприку, не слухай, наберися снаги і їж!

— Їж, Куприку,— сказала й Оля.— І я з тобою. А вдвох буде веселіше.

Нічого не одповів Куприк, встав і поволі пішов до Явтуха, схилився на нього й знову захлипав, тільки тепер вже тихенько.

Цьому Явтух дуже зрадів, бо Куприк затулив йому від мошви добрий шмат спини.

Далі сили експедиції розподілилися так: Куприк ридав, припавши Явтухові до спини; Явтух обмахувався хвостом і жував траву; Люся, помивши після обіду посуд, почала готувати крем на закуску; Тимофій, заморивши голод мискою картоплі із салом, солодко дрімав, поклавши голову на рюкзак, і втішався з Куприкової трагедії: "Вигадає собі кару і страждає. Так йому й треба, щоб дурним не був!"

Куприк гірко переживав свою поразку. Мовчки дивився на карту і мовчки звіряв рух експедиції за компасом.

Тим часом картини довколишньої природи почали мінятися. Болота закінчилися. Пішла висока земля. Бори на ній росли велетенські, бо це ж Полісся! І поляни зустрічалися просторі: трави на них стояли високі, і

запах квітів змішувався з пахощами розігрітої проти сонечка хвої. Дихалося легко-легко!

Всі пожвавішали, завели пустощі. Незабаром і Куприк ожив: такі бори, пахощі й сонце кого не звеселять! І він думав: "Правду сказав Григорій Савич: не тільки світу, що у вікні — за вікном не більше. Знайдуться ще й кращі ліки!"

Поки він так думав, Явтух якось незвично підвів голову; спинився на мить і Білан: до запаху теплої хвої, сонця й квітів долучився ще один запах.

Пахло близько річкою.

Це була Рудиця.

Розділ тринадцятий

Заторохтів Любин візок, і вона ще здалеку закричала:

— Давайте, хто більше придумає синонімів до слова "йти!"

— Подумаєш,— бадьоро обізвався Кость.— Я таких синонімів напридумую, що тобі й не снилися... Ось, наприклад,— іти. Потім... потім... потім...

Після третього "потім" Сашко одсунув Костя на задній план і теж спогорда зиркнув на Любу.

— Отих синонімів я знаю стільки, що й не перелічиш. Ось, наприклад: я пішов, ти пішла, воно пішло...

— Добрі мені синоніми,— засміялася Люба.— Ти ж відмінюєш дієслова. А синоніми — це інше. Кожна людина свою вдачу кає. Он Олька Тишкова — не ходить, а копотить на своїх височеньких каблучках. Сама як куріпочка, ніжки маленькі, на неї ніхто й не скаже, що йде, а — покопотіла. Козенятко маленьке, коли щось цікаве побачить, то теж копотить. Арсен Гаврилович Галушка не ходить, а чапає. Бо високий, ноги довгі-довгі, як у чаплі, от і чапає. Хіба ж не правда? А Катерина Савченківська — та швиденько-швиденько ногами перебирає. Хто побачить її, не каже: "Катерина пішла", а "Гляньте, он Катерина подріботіла!" Вустя Губенкова як розженеться на ферму, тільки вітер шумить за нею. То говорять тоді: "Бач, як гайнула!" Кучерівська Мотря кругленька, повненька, мов м’ячик; вона не йде, а котиться. Чи, може, скажете, що не так? Дід Юрко Мірошниченківський вже не ходить, а човгає, часом шкутильгає, а як підтомиться, то плентається чи там чвалає. Коли хтось по болоті йде, ноги високо підіймає, кажуть — чалапає. Сидір Наумович як повертається додому, то всі кажуть — човпе, сопе, суне. Це старі так, а молоденькі — підтюпцем женуть. Хто йде розгонисто й швидко, того питають: "Куди це ти чимчикуєш?" — Оце все — чимчикувати, копотіти, дріботіти, човгати, чапати, чалапати, шкутильгати, сунути, повзти, тюпати, сопіти — синоніми до слова йти. Бачите, скільки їх!

— Е,— сказав Кость, вислухавши Любу,— і я ці слова знаю, тільки вони на язик не набігають так швидко, як у тебе. А й тобі не все набігло. Бо ще є синонім дибати. Мати як натомиться на роботі, то,, каже: "Оце так натопталася, що насилу додому додибала". Наша Катька, коли вчилася ходити, то теж казали: "Дибоньки, Катю, дибоньки!" А коли ще посидіти та подумати, то ого скільки можна придумати!

Теоретик Сашко як не напружувався, а не міг придумати жодного синоніма. Хоч плач. На язику вертиться, а набігти не набіжить. Але ж не був би він теоретиком, коли б не знайшов виходу. Від оборони він перейшов у контратаку.

— А ми з Костем щось знаємо, а ти не знаєш. Ага! Тепер хоч до вечора проси, все одно нічого не скажемо.

Сашків постріл влучив Любі не в брову, а в око. І про синоніми, бідолашна, забула.

— А що ви знаєте? І мені скажіть...

— Еге, чекай,— за себе й за Костя відповів Сашко, закріплюючи перемогу.— Багато знатимеш — швидко постарієш!

Люба терпіти не могла, щоб хтось знав щось, а вона щоб не знала. Як коли вона ч навіть плакала, так хотілося мерщій почути новину. Хлопці користалися цим і дражнили її, як хотіли. І сьогодні вони наготувалися до цього ж. Їм приємно було чути, як Люба, скривившись, жалісно благала: "Ну, скажіть, хлопці, скажіть. Я ж вам завжди все розказую..."

Це була правда.

Але благання її не вплинуло.

— Проси не проси, все одно не розкажемо. У нас такий секрет, що тільки хлопцям знати можна, а дівчатам — ні одній в світі!

Е, хлопці, хлопці, даремно ви поспішили з такою обіцянкою, бо не мине й п’яти хвилин; як ви самі набиватиметесь, так вже вона й слухати не схоче, хіба дуже прискіпаєтесь, то змилосердиться. І справді, через хвилинку Любі вже неначе й не кортіло дізнатися про Костів і Сашків секрет. Хіба це вона пхикала: "Скажіть, хлопці, скажіть?" То хтось інший. Люба ж зайшла на грядку і так пустила свої руки між огудинням, що вони замигтіли, мов метелики.

— Е, а чого ти так? — не стерпів зневаги до своєї таємниці Кость.— Чого ж ти мовчиш, чого ж ти у нас не питаєш?

— Та ви ж не хочете казати!

— Так то ж ми тільки так,— палко промовив Кость.— А як ще раз скажеш: "Хлопці, розкажіть", то й розкажемо. Еге, скажеш?

— Ні, не скажу,— закрутила головою! Люба.

— Ач яка! — вигукнув з докором Кость.— А чого ти така? Ти допитуйся у нас... бо ми таке з Сашком надумали! В експедицію підемо, як оті новопшеничанські хлопці і як норвезький мандрівник Амундсен. Тепер спитаєш, скажи, спитаєш, еге? — зазираючи у вічі Любі, допевнявся Кость.

— А навіщо ж мені запитувати,— тихенько засміялась Люба,— коли ти сам мені про все розказав.

Але ж це сміялися тільки Любині очі. Люба була однолітком Сашкові й Костеві і така ж, як і вони, довірлива й охоча до всяких сенсацій.

— В експедицію вирушити? Та що ти кажеш?! — вигукнула дівчинка і звернулась до Сашка:

— Правда цьому, Сашко?

— Та правда ж! — замість Сашка поспішив відповісти Кость. І додав щось таке, що й зрозуміти не можна було.— Білана нам шкода стріляти, так ми украдемо Верещаківську Жульку з цуценятами. Як вони повиростають, запряжемо в нарти і рушимо...

Люба дивилася своїми чесними очима на Костя, і Сашко пояснив їй.

— Це ж Амундсен — пам’ятаєш, Хрисанф Іванович розказував,— як їхав відкривати Південний полюс, так розплодив багато собак. Проїде п’ятдесят кілометрів, залишить нарти про запас з продовольством, а собак постріляє. Поки доїхав до полюса, то з усього розплоду тільки й залишилося по запряжці для нього самого та для супутників, щоб було на чому повернутися. Так зате ж яка йому була мандрівка назад! Зупиниться біля постріляної запряжки — і живи та поживай собі! Є покорм для людей, є й для собак, бо собаки і собачатину їдять, а коли ще морожену, то для них і кращого нічого нема. А англійський мандрівник капітан Скотт собак не брав, сам повіз свою запряжку, і його товариші теж. Так назад не повернувся ніхто, всі загинули.— Сашко передихнув і доказав цілком обґрунтовано: — А ми загибати не хочемо. У Жульки четверо цуценят та ще десь дістанемо...

— У Потапової Розьки було аж шестеро, так потопили у старому відрі,— з жалем промовив Кость.— А то б до чотирьох Жульчинцх додати шестеро — і вже десятеро. Згодом ще розстаралися б. Коли б зібрати цуценят з двадцятеро — то експедицію можна було б організувати! А так, звичайно,— Жулька та й уже... Але нічого, до зими наплодяться.

Треба сказати, що Люба так і не зрозуміла до пуття Сашкової розповіді. А втім, вона навіть і не намагалася її зрозуміти. То хлоп’яча справа. А в неї і своїх тепер вистачить. І рюкзаки треба приготувати, і сухарів, і чашок, і ложок... Цим ділом вона й зайнялася.

А Жулька нічого й не знала. Ніколи їй було цікавитися різними сторонніми речами. Вся увага її була спрямована на одне — заховати якнайкраще своїх цуценят. Дід Трохим Верещака та його баба, котру звали Палажкою, хоч і любили Жульку, та не дуже приязно ставилися до її приплоду. Бо баба, як тільки що, так одразу кидається до діда і каже йому: "Чуєш, Трохиме, у Жульки знову аж четверо. Набери відро води у криниці та потопи". Дід Трохим слухняно йшов до криниці, набирав у відро води і вкидав туди одне по одному всіх цуценят, а тоді виносив ва город і закопував у рівчаку.

П’ять разів за своє життя Жулька була свідком такої сцени, а на шосте надумала: "Зроблю все, щоб дід та баба й не догадалися, що у мене є маленькі". Тож, як прийшов час, Жулька сховалася не в сараї, як це раніше робила, а забігла аж в горби і там у будяках стала матір’ю чотирьох гарненьких цуценят.

Взяти голими руками Жульку з цуценятами хлопці не забиралися. Сашко одяг дідові ватяні штани і такого ж ватника. У Костя діда не було, то він "позичив" ватяну пару у матері. Як, бува, накинеться Жулька, то рватиме не хлоп’ячі голі литки, а материні та дідові ватники.

Для цуценят Кость прихопив торбу; для Жульки — мішок з натягненим обручем. От побачить Жулька, що до лігва наближається зловорожа рать, кинеться назустріч, а Кость викине наперед мішок з обручем, вона і вскочить туди, як окунь у ятір! Коли Жулька буде вже в мішку, тоді можна братися і до цуценят.

Тактику Кость і Сашко застосували вовчу: наступати з обох боків — з півдня і півночі.

Пішли.

Жулька, нагодувавши малих і простеживши, поки бони поснуть, сама задрімала. Приснився їй поганий сон — спочатку побачила вона бабу Палатку, а потім і діда Трохима з старим відром. Жулька нажахалася і прокинулася від власного гарчання. Але, на щастя, і дід, і баба були лише сном. Ніяких людей ніде навколо не було, тільки за кущами, купаючись в куряві, цвірінчали горобці та гули джмелі над будяками, котрі напинали свої сизі кобеняки над Жульчиним лігвом. В небі світило гаряче літнє сонце, промені його, прорвавшись у шпариночки між листям, золотили пом’яту траву. Гудіння джмелів і пахощі рясних червоних квітів на будяках якось начебто аж заспокоїли Жульку, і, промовивши в думці: "Який все-таки поганий сон", вона витягла морду і підставила її під окремий промінчик, що увесь час

зазирав у це зелене житло. Промінчик був теплий, діяв він заспокійливо. Може б, і заспокоїлася Жулька, коли б раптом з півночі не дмухнув вітрець.

Жулька аж. скинулася. Вона одразу пізнала хлоп’ячий запах і зрозуміла, що наближається Кость.

Костя Жулька знала. Це був дуже вредний школяр. В кишені у нього завжди повно камінців. Забачивши Жульку, він швидко застромляв руку в кишеню, вихвачував звідти камінець, приділявся і швирголяв у Жульку. І все намагався поцілити їй або в бік, або у хребет. Разів кілька таки поцілив.

Цей візит вразив Жульку своєю несподіваністю. Чого Кость потрапив сюди? Чого йому треба? Жульчине серце почало наливатися розпачем і злістю.

Тим часом вітер, пролетівши з півночі від Костя, вдарився об Сашкові груди і подався назад. Жулька зойкнула. В подиху вітру з півдня вона перехопила ще. один запах — тепер вже Сашків, Сашка Жулька теж дуже добре знала. Він сам хоч і не кидав каміння на неї, так завжди подавав теоретичні вказівки як не Костеві, так іншому такому ж самому практикові: "Та ти не поціляй так низько, поціляй вище. Тоді вцілиш якраз у хребет!"

Отже, дихання вітру все з’ясувало: Кость ішов з півночі, Сашко — з півдня. Жулька закрутилася на місці, як дзиґа, і кілька секунд не знала, що робити. Розв’язала вона завдання, як уміла: коли вже бити ворога, то треба бити його поодинці.

Кость, мов слон, ішов напролом, бо ж ватник — це не труси. Хай хоч найбільші колючки викохав велетень будяк, а все одно до живого Костевого тіла не проб’ється. І Кость валив цих колірних патріархів направо й наліво, сповіщаючи цим самим Жульці: "Я, Кость, іду на тебе!"

У собак є поганий звичай — хапати людей не за стегно, а за литку. Литка не те саме, що стегно. Стегно широке, товсте, не так-то легко схопити його в пащеку. Інша річ литка. Литка, а надто хлоп’яча — найідеальніша частина людського організму для того, щоб, захопивши в пащеку, шарпнути раз туди, раз сюди. Отоді власник литки відчує що до чого.

І ось відстань між Жулькою і Костевою литкою почала швидко меншати. Цей момент і повинен був використати Кость, щоб підставити Жульці лантух, натягнений на обруч. Жулька вскочила б туди спрожогу, і справі кінець.

Треба віддати належне Костеві: рука його не схибнулася, він вчасно замахнувся мішком, але, на нещастя, мішок зачепився за колючий кущ будяка.

Кость лайнувся, обернувся, щоб порятувати снасть. Порався він жваво, але й Жулька не витрачала марно часу. За малу частинку миті вона опинилася біля Костя, а що литки його не знайшла, то вчепилася зубами за те, що їй добровільно підставив сам Кость.

Було б Костеві, коли б він не здогадався натягти на себе материні ватяні штани. Пам’ятав би до нових віників!

До живого Костевого тіла Жулька не могла добитися. Її зуби застрягли у ватяній масі, вона шарпала її сюди й туди. Кость спочатку ойкнув, а потім уже закричав скільки сили: "Пішла геть, Жулько! Пішла! Пішла!"

Тут утворилося таке. Кость з усієї сили береться вперед, Жулька тягне назад; тканина — тріщить. Пояс у материних штанях, звичайно, був завеликий для Костя. Ладнаючись в похід, Кость підв’язався шворкою. І ось тепер ця шворочка десь ділася, штани й опали на землю.

Не чекаючи, що з ними буде далі, Кость вистрибнув з них і кинувся навтікача.

Заклопотана ватяною масою, Жулька не одразу помітила зникнення свого супротивника, а коли помітила, було вже пізно гнатися за ним. Та й не було часу, адже з півдня наближався Сашко, і Сашкові треба було поворожити.

Що ж сталося з Костем? Тікати в самих трусах через будяки — річ сама по собі малоприємна. А тут ще десь взялася кропива.

Кропива в цих краях буває двох видів. Одна велика, висока, по пояс хлопцям, а то і по груди. І листя на ній велике, і жалиться боляче. Але є й другий різновид її. Ця кропива низенька, з дрібненьким листям, з товстими стеблинами, котрі здаються ще товщими від безлічі жигалець. Коли по-справжньому жалиться яка кропива, так оця.

Кость саме в таку кропиву і вскочив. Як один кущик жалив його спереду, то другий наганяв ззаду. Кость сичав, айкав, ойкав, вигукував: "Ох ти ж проклятуща!", метався між кущиками, намагаючись не доторкнутись до землі. Коли б це можна було, то на янгола з крильцями перекинувся б хлопець, так де ж! Кость — і янгол! Це все одно, що пекло і рай, грудка і запахуща квітка! Не міг би з Костя утворитися янгол, а коли так, то й довелося йому стерпіти все, що доводиться терпіти простому смертному, коли він потрапляє в кропиву.

Отямився Кость аж на шляху і саме в той момент, як Сашко цілком благополучно почав наближатися торбою до цуценят. Пригода з Костем налякала маленьких, вони збилися докупи і купкою разом поповзли у найтемніший закуток своєї хатини, розташованої під трьома будяками. Назоривши їх, Сашко розкрив торбу і зібрався вже присісти біля них. Однак ця операція так і зосталася недовершеною. Зашелестіли кущі, і на арену історичних подій вискочила Жулька. Сашко зблід, торбу впустив і, одступаючи за кущ, ласкавим голосочком залопотів: "Цюцю,

цюцю, на, на!" Другою рукою він в цей час подорожував у себе в кишені, намацав там шматочок хліба, витяг його і, гукнувши: "Жулько, хапай!" — високо підкинув угору. Хліб був житній, його недавно витягли з печі, він ще дихав ароматом. Іншого разу і Сашків порух, і аромат житнього хліба справили б на Жульку незабутнє враження. Як би клацнула вона зубами, підскочивши вгору за тим чарівливим куском! Але цього разу ефекту ніякого не сталося. Жулька навіть не глянула в той бік. Перед очима в неї мигтіла Сашкова литка.

— Та одчепися ти від мене, хай ти сказишся! — налякано скрикнув Сашко і чкурнув за велетенський будяк.

Отак будяк став тим центром, навколо якого ганяли Сашко і Жулька" Сашка тікав, а Жулька намагалася дорватися до його литки. Та ба! Спробуй піймати Сашка, коли він закрутився навколо того будяка, як дзиґа!

П’ятдесят, а може, ще й більше разів оббіг Сашко навколо будяка. І коли б Жулька не витримала перед тим баталії із Костем, то невідомо ще, що сталося б з Сашковою литкою. Але пригода з Костем знесилила Жульку. Від цієї марафонської біганини у неї заболіло серце і почало наморочитися в голові. Жулька уповільнила біг, потім зовсім спинилася і осіла на всі чотири лапи.

Це, звичайно, була Сашкова перемога. Заганяти до непритомності собаку не кожному поталанить. Це щастя може випасти лише таким "спритнерам", як Сашко, Кость і подібним до них.

Не спускаючи з Жульки очей, Сашко почав одступати, задкуючи між будяками. Нарешті відступ скінчився, і. Сашко, не озираючись, помчав скільки сили.

День був розкішний. Сонце торжествувало на небі. В таку пору і в самих трусах бігти жарко. Сашко ж був і в трусах, і в дідових ватяних

штанях, ще і в такій самій дідовій фуфайці. Ватяні штани і фуфайка наскрізь просочилися Сашковим потом; на спині і на грудях навіть прозорі крапельки з тканини повиступали і котилися вниз щедро і рясно. Люба, побачивши трохи згодом Сашка, як він вже роздягся, наївно спитала:

— Ти що, нагрів води проти сонця й облився?

Костя Люба побачила на ряднині в холодочку під куренем. Ноги у нього були червоні, як жар, у пухирях. Щоб охолодити їх, Кость час від часу обливався холодною водою з криниці і на Сашкове запитання: "Ще й досі пече?" — відповів стоїчно: "Ого, та ще й як!"

— А чого це вони в тебе такі? — спитала Люба, майже із жахом дивлячись на Костеві ноги.— Краснуха висипала?

— Та ні,— не криючись, відповів Кость.— Це я в кропиву вскочив.— І, змінивши тон, додав:— Чуєш, Любко, отам біля Жульки в будяках зосталися материні ватяні штани й фуфайка. І мішок з обручем. Піди принеси, а то щоб хто не підібрав проти ночі. Ох же ж і жалька, клята кропива! Пече мов вогнем.

Таким чином норвезький варіант з собаками одпав сам собою. Залишився метод капітана Скотта. А шкода!. Бо одна річ тирити на собі клунки з запасом продовольства, паливо, палатки, сокиру, ножі, сковорідки, каструлі, а друга — склав усе на нарти і — но! В нарти ж впряжені не якісь там антарктичні собаки, як в Амундсена, а свої власні — Розька й Жулька з приплодом першого й другого коліна. На нартах сидять Кость, Сашко, Люба; в руках довжелезні батоги — нокнув, цьвохнув, свиснув, бурю випередять, і — на полюс...

— Е, так що з того,— зітхнув Кость.— Урвалося... І все через оту Жульку. Коли б вона була розумна, то не хапалася б мерщій до литок, а про полюс подумала б...

— Якби ж то розум собакам,— зітхнув і теоретик Сашко.

Мовчали довго. За цей час в Сашка заворушилася нова ідея.

— До полюса далеко й холодно, хай йому біс... Давай і ми рушимо до Кристалічного щита. Новопшеничани поки дошкутильгають із своїм ледачим Явтухом, а ми вже й там! Вони тільки спинатимуться на Щит, а наш прапор давно вже замайорить на вершечку найвищого піка; під прапором кам’яний тур; в турі банка з-під консервів "Солодкий горошок"; в банці записка: "А що, хто перший?"

— Ух ти! От здорово! — аж підскочив Сашко,— Викличемо їх на змагання, хай начуваються! Треба тільки Хрисанфа Івановича розпитати, де той Щит і на яких широтах та меридіанах його шукати.

Яке ж було здивування наших приятелів, коли Хрисанф Іванович сказав:

— Та де ж той Щит, як не під нами! Ми живемо на Кристалічному щиті. Тут, де наше експериментальне поле, па’ ньому, правда, лежать товсті наноси, зате за Петровим байраком і далі на берегах нашої річки Вуші — щит виходить на поверхню. Знаєте ж, яке там бескеття? В кого добре бажання, той зможе там побачити і Еверест, і Ай-Петрі...

Розповідь агронома Хрисанфа Івановича розкрила хлопцям очі на дещо. До цього часу Кристалічний щит існував для них сам по собі, а бескеття на берегах Вуші — саме по собі. Тепер з цих двох роз’єднаних кусків приятелі утворили одну цілість.

Коли Хрисанф Іванович поїхав, Кость кивнув Сашкові пальцем:

— А підсуньсь лишень сюди.

Сашко підсунувся.

— А ти знаєш, чого новопшеничани до Кристалічного щита пориваються? Що їх на Бушу тягне? Дикого скла схотілося, думаєш, ні?

Сашко аж одсахнувся з несподіванки:

— Дикого скла схотілося? А цього не хочуть? — Сашко скрутив дулю і тицьнув її в бік, де, на його думку, мали бути новопшеничани.— Свого, видно, у них нічого немає, так вони до нас! Адзуськи! Самі все визбираємо. Хай’ після, нас пошукають.

— Хай пошукають,— підтвердив Кость...

Через три дні, коли Костеві ноги одійшли і перестали щеміти, а Сашко поповнив у своєму організмі запаси поту, витраченого під час змагання з Жулькою, нова експедиція в складі Люби, Сашка, Костя й Білана вирушила на південь, пересікла Петрів байрак і зробила зупинку в березовому гаї, що розрісся навколо величезного кам’яного лоба посеред неозорої піщаної рівнини. Це Кристалічний щит почав вилазити на світ білий. Отут і була закладена перша база, спираючись на котру, нова експедиція зробить згодом стрибок у невідому й далеку гірську країну на березі річки Вуші.

Розділ чотирнадцятий

Річка звалася Рудицею, село Рудним, урочище біля села на березі річки, де спинилася експедиція,— Руднею. Камінці в найближчому озері, котрих на дні лежали незліченні тисячі, називалися рудою. Болотяною, бо є руда гірська, така, як у Кривому Розі, а є — болотяна. Така, як тут.

Куди ж це ми потрапили? Що це за край такий? — міг би спитати кожен учасник експедиції. Так коли б же не Григорій Савич!

Світило сонце, палахкотіли квіти, гули сосни над головами. І ось тоді, вибравши слушний момент, Григорій Савич, несподівано спинивши

Пилипа, спитав його: "Чи завжди металургійний центр України містився на Подніпров’ї і й Донбасі?" Пилип на це запитання відповів: "Завжди!" Григорій Савич, однак, не погодився з Пилипом і почав розповідати, що і до Богдана Хмельницького, і в часи Богдана Хмельницького, і пізніше — за життя Тараса Шевченка — металургійний центр України був, де би ви думали? У Поліссі! Пізніше з’явилися два нові центри. Один з них на Дніпрі — в Дніпропетровську, другий — за чотириста кілометрів на схід — у Донбасі.

Центр не може виникнути там, де є руда і нема вугілля або де є вугілля і немає руди. Центри виникають, де є те і те.

Хлопці ухопилися за цей пункт, думали посадити Григорія Савича на слизьке:

— Ну, добре. Руда тут, хоч і поганенька, є. А де тут вугілля, доменні печі?

Григорій Савич удар одвів і перейшов у пастуш

— А ви знаєте, що тут було? От що було. З отого он озера підвозили сюди руду; в оцьому лісі, що навколо нас, випалювали вугілля. Піч, в якій варилося залізо, стояла на березі. Тут же був побудований і водяний млин. Вода Рудиці крутила колеса, вони ж приводили в рух молоти і ковальські міхи. Міхи роздували жар у печі; руда плавилася, спливалася у великі розжарені кулі. Кулі ковалі клали під молоти, і ті вибивали з металу шлак і шкідливі домішки. Як день, то з-під молота виходило чотири, а то навіть і п’ять пудів; коли працювало дві пари молотів, то — десять пудів. На рік одна піч давала 3000 пудів. Для старих часів цього вистачало, а пізніше, коли прийшов вік пари, залізниць і електрики, стало замало. Сімдесят-вісімдесят років тому на Дніпрі народилися заводи, котрі могли виплавляти на рік п’ять мільйонів пудів!

Тільки у ці нові часи сталося багато змін проти колишнього. Тоді неодмінною умовою виробництва заліза була близькість родовищ сировини. Коли ж з’явилися залізниці, тоді віддаль не стала страшною. Донецьке вугілля лежить за чотириста кілометрів від криворізької руди, і на обох кінцях процвітає промисловість. Криворізькі ешелони везуть для донецьких заводів руду і, залишивши її там, вантажаться вугіллям з тим, щоб одвезти його в Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, на металургійні заводи Криворіжжя. Так що вагони порожняком не ходять.

Крім металургійних баз на Дніпрі і в Донбасі, Радянський Союз має могутні бази на Уралі, в Сибіру. Там побудовані найбільші домни на світі. Радянська країна пишається своєю металургією. Але нам все одно дорогі й ці пам’ятки старовини, розкидані скрізь по Поліссю. Стародавні залізні печі теж робили для нашого народу добре діло...

Під неквапливу мову Григорія Савича Пилип присів біля горбочка і встромив ніж у землю. Спочатку йшов пісок, за ним — куски чорного деревного вугілля, потім бита цегла, шматки циндри і всяке подібне сміття. Не було сумніву, що саме тут стояла піч, в котрій колись рудні, майстри, або ще інакше — рудники і ковалі,— варили залізо. Якби все це гарненько розкопати та дослідити, то можна було б довідатися, з якого саме дерева колишні вуглярі випалювали промислове вугілля, можна було розчистити основу і довідатися про розміри печі, про цеглу, з котрої її було вимуровано, може, пощастило б знайти і кусок давнього заліза. Звичайно, можна було б все це зробити, коли б Пилип і Хома надавали значення таким речам. Так де ж! Що вони — кандидати наук, доктори наук, члени-кореспонденти Академії наук? Вони ж просто хлопці-романтики, котрим в очах мерехтіла блискуча золота старовина: золоті мечі, діаманти, золоті підкови та, може, ще й золоте сідло, хоч про нього вони ні разу не згадували. Коли б відкопати отаке, а не куски старої цегли, циндри, глини та всякого іншого сміття!

Покопирсавшись хвилин з десять і досягши череня печі, Пилип розчаровано підвівся, витер об долоню археологічного ножа і промовив з відтінком досади:

— Не буде тут ні скіфського золотого меча, ні скіфської золотої підкови...

— Двох золотих мечів і однієї підкови,— виправив друга Хома.

— Еге ж,— вислухавши Хомине зауваження, вів далі Пилип.— Нічого цього тут не буде. Бо це Полісся, а скіфи з золотими мечами й підковами кочували в Степу і, може, інколи забродили і в Лісостеп. А сюди — ніколи.

Хома й собі насупився.

— В такій багнюці відразу погубили б усі золоті підкови. Он кажуть про Індію,— несподівано змінив напрям своїх думок Хома.— Отам золота, дорогоцінних каменів, діамантів, рубінів! Там у кожної жінки на лобі рубін. Вона йде, а він так і сяє, так і сяє,— я в журналі бачив. Е, що казати. Як виросту та поїду в Індію заводи будувати, так уже надивлюся. А то тільки в журналах...

— Атож,— зітхнув Пилип.— У Індії діамантів скільки хочеш.— І ще раз зітхнув. У нього на серці було негарно. Підійшов уранці до Люсі з квіткою, простяг, щоб подарувати їй для гербарію, так одповіла: "Як жаб їси, то не треба мені твоїх квітів, щоб і очі мої тебе не бачили!"

Пилип думав, що Люся тільки удає, що сердиться, і підійшов до неї згодом і вдруге, і втретє. Даремно. Квітами тепер з нею нічого не зробиш. От коли б скіфський золотий меч і золоту підкову знайти!

Образ Люсі з золотим скіфським мечем і золотими підківками на черевичках так захопив Пилипа, що він аж обернувся в той бік, де дівчинка поралася з Олею біля кущика квітів. Копаючи землю, Люся посадила собі на ніс грудочку землі, в котрій застряла велика прозора піщинка. Промінь сонця упав на ту піщинку. Блиснуло, засяяло...

Пилип схопив за руку Хому:

— Ти дивися, дивися... То ж діамант сяє...

Хома глянув і закляк вражено. Індія була вдома, нікуди не треба було і їхати. Діамант сяяв на носі у Люсі, та ще як сяяв, аж сліпив!

А Люся тим часом, відчувши на собі хлоп’ячі погляди, підвела руку, витерлася. На долоні в неї залишилася пляма сірої землі’ з піщаною зерниною. Зернинка була ловкенька, прозора, мов скляна. Коли б Люсі було років на два менше, вона захопилася б цією блискіткою і сховала б її $ кишеню. Але вона вже виросла з тих літ, коли дівчатка збирають черепочки, ґудзики, барвисті скляночки. Тож Люся, помилувавшись трохи зернятком, скинула його на траву разом з землею, оббила долоні і почала зав’язувати панку, куди перед тим сховала нову рослину для гербарію. Чи вірно, Люсю, ти зробила, що скинула ту блискітку? А може, то й не піщинка була, а якийсь дорогоцінний камінь — гірський кришталь чи й топаз? Де це дорогоцінні камені? На Поліссі? Кожен на таку думку всміхнеться.

До Люсі підійшли Пилип і Хома. Пилип спитав:

— Скажи, а де той діамант, що сяяв у тебе на носі?

Спитав про це Пилип схвильовано, щиро. Люсі ж здалося, що Пилип глузує з неї. Їй стало так прикро на серці! Взагалі вона почала помічати, що Пилип з якогось часу став не такий, як раніше був. Раніше він був привітний, надовго залишався біля Люсі, аж вона сама мусила тікати від нього до Олі, щоб не сказали, що Люся й Пилип — закохана пара.

Тепер, же Пилип почав уникати Люсі. Підбіжить на хвилинку і — говорив чи не говорив — одразу мчить до Хоми. А з того Хоми й користі — тільки заохочує Пилипа до всяких непотрібних витівок. Люсі

здавалося, що й жаб їсти не Пилип підбив Хому, а навпаки — Хома Пилипа! Але як би не було, Пилип дуже змінився у ставленні до Люсі.

Це була правда. Пилип, як і Люся, дуже боявся хлоп’ячих розмов. І не тільки їх. Дивлячись на Люсю, він дуже розніжувався, а надто, коли підбіжить до неї і йде з нею. Тоді з нього ставав не Пилип, а якийсь, може, поет, може, Ромео, що закоханий був у Джульєтту, чи Лукаш з "Лісової пісні" Лесі Українки. А Пилип не любив, щоб хлопець був дуже розманіжений. Бо хлопець — це хлопець! От коли б послухав Люсю, то й жаб’ячого м’яса не поїв би ще раз і не відчував би, яка насолода боротися з собою і себе перемогти. Бо тільки збоку здається, що це проста річ! Вся середина Пилипова кричала, протестувала, а Пилип сказав: "По-вашому не буде. А буде так, як я сам схочу!" І яка ж потім втіха відчувати, що приборкав сам себе сильною рукою! А коли б слухав Люсю, то не хлопцем був. би, а ганчіркою. І він думав не раз: "Дружити з Люсею гарно, тільки хай вона буде дівчинкою, а я хлопцем".

Оцю зміну й відчула Люся, але причини її не знала, думала, що Пилипові з Хомою краще, ніж з нею, і страждала від цього. Тільки все це глибоко ховала в собі, навіть Олі нічого не казала. А тут ще Пилип підходить: "Скажи, а де той діамант, що сяяв у тебе на носі?" Це ж не що, як насмішка, глузування. І Люсі так боляче стало, що зі злості навіть заплакати б могла. Та не до таких дівчат належала Люся. Як хапало її серце, то вона не одверталася, щоб нишком ковтати сльози, а сама переходила в наступ. І вона сказала Пилипові:

— Восени й під носом діаманти бувають. Як поглянеш у дзеркало, то побачиш!

Сказала ці слова Люся згорда, тримаючи голову високо і не даючи змоги нікому зазирнути їй у серце, щоб побачити, яка там гаряча сльозина запеклася. Пилип тільки рота роззявив. Якийсь час стояв так, потім кинувся навздогін за дівчинкою, щоб розповісти про блискітку. Тільки дарма! Люся пройшла повз нього так, немов Пилипа ніколи не бачила і не чула про його існування.

А Пилип стояв, знизував плечима і мовчки дивився на Хому. Хома промовив:

— А, хай їм! Вони такі, що і в ступі на них не натрапиш! — І враз закричав, подавшись слідом за Григорієм Савичем:

— Григорію Савичу, а оця піч на Рудці на все Полісся одна стояла?

Коли б не це запитання, то хто його знає, чи збагатили б хлопці того дня скарби своїх знань. Може, й не збагатили б, та Григорій Савич так повернув справу, що ніхто й незчувся, як він почав напихати в хлоп’ячі голови чимало такого, що їм і не спилося.

Бо хіба справді снилося комусь із них, що рудень, тобто залізоробних печей, в Поліссі в ті часи, коли воно було металургійним центром України, нараховувалося сотні, бо ж рудні були розкидані скрізь, де можна було знайти залізну руду і де поблизу росли ліси і протікала хоч яка річечка. Бо де вода, там можна поставити млин. Де ліс, там можна випалити вугілля. Григорій Савич розгорнув карту, посадовив навколо неї хлопців та дівчат і сам сів.

— Ану гляньте сюди, а тепер сюди.— І куди він не показував тоненькою стеблинкою деревію, скрізь вони читали — "Рудня", "Рудня", "Рудня"... Біля кожної Рудні стояв малесенький кружечок. Це значило, що кожна така Рудня — село. Таких кружечків на карті хлопці знайшли десятків зо три.

— Насправді ж їх набагато більше,— говорив Григорій Савич,— бо не всі вони на карті позначені. А є ще різні урочища, як оце, біля якого ми спинилися. Бачите руїни печі? Тут теж залізо плавилось. Коли підрахувати такі урочища, то вийде, що колись на Поліссі працювало більше як 500 рудень. Чималенько, правда ж?

Дівчата, Тимофій і Женька вже давно позіхали в долоні, і Григорій Савич розповідь скінчив. А скінчив так, як часом це роблять Пилип чи Хома:

— Отож, щоб знали! — І зразу ж обернувся до багаття: — Картопля вже докипає... Чергові, готувати вечерю! Всім іншим позамикати шкатули із знаннями, за ложки і до столу!

Щоб було смачніше, картоплю помастили смаженою цибулею; біля кожних трьох картоплин поклали по шматочку підсмаженого сала; обік нього — но дві молоденькі, виполоскані в Рудиці редьки. Редька була довгаста, як весною бурульки під стріхою, прозора.

Коли Женька поклав її на зуб, вона солодко хрумкнула. А як по всьому пили чай, то тільки Женька опустив у чашку п’ять грудочок цукру, а то всі — по чотири. Явтухові хоч би й сто дали — з’їсть і спасибі не скаже.

Про печі вже нікому не думалося. Та як і думати про таку давнину, коли над головами гойдалися сторічні сосни, коло ніг хлюпала теплими хвилями річка і джмелі гули біля кожної квітки!

Що може бути солодше за сьогоднішній день!

Розділ п’ятнадцятий

Встала Немидора Харлампіївна рано. Мовчки зібрала чоловіка на роботу, не одриваючись від думок, вийшла з хати і попрямувала в колгоспну кухню. Ідучи, все думала: "Бач, як життя обернулося: стануть люди між мною і Ієреміадою, судитимуть, хто кращий борщ зварить — вона чи я. Ієреміада вчена, технікум куховарський закінчила, ходила на практику в найкращі харківські кухні. І в заводських рекомендаціях сказано, що борщ її був добрий. А я ж де вчилася? Які науки мої? Чи той технікум хоч здаля бачила? І як мені зробити, щоб соромом не вкрити

своє сиве волосся, щоб не сказали люди: "Уміла Галущиха колись варити борщі, а тепер звелася нінащо!"

"Та чи звелася ж?! — Немидора Харлампіївна підкинула голову, вирівнялася і пішла далі молодо, не згинаючись.— Не звівся наш Галушківський рід і не зведеться!"

Кожна людина в своєму житті шукає опори, спершись на котру, може перекинути землю; не тільки старогрецький Архімед такої опори шукав. Опорою для Немидори Харлампіївни був її рід. Вона казала: "Наш рід трудящий, давній, чесний". Ніхто з роду її не був ворогом людям, не ошукував їх, не жив з чужого поту й крові. І тому рід для неї був тим животворчим джерелом, звідки вона черпала сили, щоб встояти в житейській колотнечі.

Тому й зараз думки Немидори Харлампіївни потяглися в глибину літ, до коренів свого роду, щоб знайти там підтримку в змаганні з Ієреміадою.

І першою там зустріла вона свою матір Дарину Олександрівну. Немидорина мати була окрасою всього роду. Вона дала життя Немидорі Харлампіївні, викохала, навчила, як треба жити на світі.

З Дариною Олександрівною в сім’ї було пов’язано багато переказів. І найперший такий. І в давнину на Україні борщ був улюбленою стравою, але варили його без помідорів. Дарина Олександрівна залюбки споживала їх і все прикидала в голові, який то борщ з ними буде.

Поки жила у батьків, то, звичайно, про це могла тільки думати. Коли ж вийшла заміж, то наважилася і перша в селі поклала в борщ помідори. Довідався про це Харлампій — Немидорин тато — і запротестував: "То ти мене таким борщем годувала? Більш не смій!" Дарина Олександрівна відповіла: "Добре, я більше не буду", але робила своє діло й далі, тільки так, щоб не проговоритися. Куховарила і весь час прикидала, який борщ

буде кращий, чи той, де багато помідорів, чи той, де менше, і при якій мірі взагалі борщ вийде найкращий.

Трапилося якось, що помідори скінчились; зварила борщ без них. Сів чоловік до столу, покуштував, поморщився: "Знову ти накришила тієї погані: щось смак не такий!" — "Ні, чоловіче, не кришила,— з чистим серцем відповіла Немидорина мама.— Не клала баклажана (тоді так помідори називали), бо й немає".

Ось яка мати була в Немидори Харлампіївни. Але й Немидора Харлампіївна уродилася не плохіша за неї. Як тільки сп’ялася на ноги, то й собі взялася докопувалися, де міститься найбільша сила в борщі. Є такі жінки — зварить борщ, засуне його в піч, то він там уже мліє, мліє, до того достоїться, що все геть розповзається на клоччя, а надто капуста.

Немидора обрала собі клопіт з капустою — скільки покласти її домірно до всього іншого продукту і скільки варити. Погано, коли капуста розм’якне, але погано, коли вона й на зубах хрумкотить, як ріпа. Немидора шукала міру, при якій борщ ставав, як вино: п’єш і не уп’єшся, їси і не в’їсися. Всього зазнала — і успіхів і невдач. А все одно, як дійшла поважних літ, як все перепробувала, зважила і виміряла, то на селі вже не було молодиці, яка могла б позмагатися з нею. Куди Там! Кожен знав, що кращого борщу за Галущиху не звариш.

Оглянувши в думці все це, Немидора Харлампіївна врівноважилась. А коли пригадала лукаву материну покірливість, то аж посмішка заграла на щоках. "Розумні мама були,— подумала вона з гордістю. І закінчила цю думку несподівано так: — Ну й мені теж немає чого журитися. Йди, Галущихо, не опускаючи голови!"

Збоку люди дивилися на Немидору Харлампіївну і говорили: "Он Галущиха покопотіла. Вже під шістдесят, а ц£ здається, вся в матір пішла. Такий уже рід: статурний і рівний".

Ієреміаду збудив маленький будильник з білим циферблатом, оправленим в блакитну емалеву рамочку. Дзвонив він якимись ніжними срібними перлами. Пересипаються ті перла, а Ієреміаді хочеться ще трошечки-трошечки подрімати. Ці дрімки теж срібні, як і срібна музика будильника.

Знадвору чути материн голос:

— Вставай дочко, Галущиха вже воду з колодязя тягне вмиватися.

— Мамо, скільки разів я вам казала: не Галущиха, а Немидора Харлампіївна. Вік з Галущихами вже одійшов! Тепер нова епоха, і людей треба називати красиво, як вони того варті.

— Так отже звичка,— виправдовується Соломонида Онисофорівна,— ніяк не одвикну.

На це Ієреміада відповіла:

— У вас, мамо, звучне ім’я, треба щоб і у всіх так звучно виходило... Ну, раз, два, встали! — Ієреміада одним порухом ноги скинула з себе ковдру, звелася, і коли скочила на підлогу, то здалося, що не на ноги стала, а на легкі пружини, навіть погойдалася трохи, спершись на пальці. І зразу ж кинулася в сіни.

В сінях стояла велика оцинкована, аж сяюча балія і біля неї відро холодної води, котре тільки-но внесла Соломонида Онисофорівна.

Ієреміада роздяглася, вскочила в балію і, високо піднявши над головою відро, враз перехилила його. Діткнувшись тіла, вода оберталася на гострі голки, ті голки впилися Ієреміаді в тіло, аж дух їй забило. Одну секунду вона мовчала, задихнувшись, потім з грудей її сам вихопився вигук: "Ой!.."

Мати сказала:

— І як ото ти можеш? Я б нізащо в світі! Брр... Та й вода холодна — простудишся.

— Ні, мамо, я вже звикла, не простуджує,— весело відповіла дівчина. — Вода тільки в першу мить здаєтеся холодною, потім все тіло починає палати. Ось, гляньте, вже стало рожеве.

Справді, тіло у Ієреміади почало рожевіти. Коли ж вона вийшла з балії, витерлася і одяглася, то їй здалося, що стала ще легшою, ніж тоді, як сплигнула з ліжка і загойдалася на носках.

По цьому поснідала і пішла на роботу. А йдучи, згадала про Григорія Савича та й зітхнула: "У всіх є щастя, тільки в мене нема. Не любить він мене, навіть де зараз — не знаю..." — Ієреміада ще раз зітхнула, рожеве лице її зблідло, і на серці стало так важко, що воно аж заболіло. "В цей день ти мусив би допомагати мені вистояти у змаганні. Я цілу ніч ждала, щоб ти сказав: "Доброго здоров’я! Я зірвав тобі цю троянду. Понюхай, як пахне! На ній ще ранкова роса. Одна росинка причепилася тобі до щоки, друга зависла на вії..." А я б відповіла: "Дякую тобі, Григорію..." Ні, не Григорію, а — Грицю. Гриць! Яке красиве ім’я! Так от я б відповіла: "Я іду, Грицю, на роботу; день у мене сьогодні важливий, тож не залишай мене в своїх думках, і квіти твої хай будуть зо мною". А він одказав би на це: "Добре, мила моя, я не залишу тебе. Я цілий день буду у думках з тобою, щоб цей важливий день був для тебе легким і радісним..."

Ієреміаді так хотілося побачити Григорія Савича і порозмовляти з ним, що, викликаний силою її бажання, він став проти неї, неначе живий, схилив свою голову до її голови і промовив: "Ходім, Ієреміадо, я проведу тебе аж до роботи..."

І скільки на ходила в цей день Ієреміада, що не робила — Григорій Савич ні на одну мить не залишав її, стояв біля неї; як коли тільки

дивився і мовчав, іноді ж казав: "Коли ми поженимося з тобою, не буде за нас щасливішої пари на землі. Ми будемо вірно любити одне одного. І в нас народяться четверо дітей. Два хлопці і дві дівчинки. Хлопцям дамо такі імена — Володька й Толька; дівчатам — Валерія й Тамара..." Ієреміаді було дуже приємно все це слухати, але вона не погодилася з Григорієм Савичем, заперечила: "Не треба ні Володьок, ні Валеріїв. Ці імена вже набридли. Першого сина ми назвемо, як тебе — Грицем, а другого на честь нашого діда — Іваном. І дівчата будуть з красивими іменами: Оксана й Христя. Хіба ж це погано звучить? Колгосп нам побудує хату на чотири кімнати. В одній будемо я й ти, а в другій — діти, в третій гості збиратимуться, а в четвертій — ти працюватимеш. Будеш там готуватися до уроків, переглядатимеш зошити, відпочиватимеш, коли схочеш залишитися сам. Я повішу на двері важку портьєру, зведу обидва її крила, скажу дітям: "Тссс... Татко відпочиває, будьте тихо, тихо..."

В той день Григорій Савич був якийсь сумний, все дивився вперед на дорогу, неначе кого визирав.

Люся сказала:

— Бач, як любить її. Ніяк не забуде.

— Забуде,— відповіла Оля.— Це ж поки ми до Рудного дійдемо — скільки води витече! Час — це найкращі ліки. На любов немає кращих ліків, як час! Про це і в книжках написано, і мама каже.

Люся хотіла сказати: "Еге ж", але не сказала. Не така це проста річ. Ось вона сама хоче забути про Пилипа, а ніяк не може. Поки сердиться, каже сама собі, кричить сама на себе: "Не смій позирати в його бік, жабоїд він поганий, грубіян! Ач який, діаманта на носі побачив!" І все одно візьме та й зирне. Було б легше, коли б і він переживав хоч трохи, хоч краплиночку посмутнів. Так де ж! Ганяє з Хомою, і все вдвох розмовляють, все якісь секрети у них...

Але Люся помилялася. Їй тільки здавалося, що Пилип неуважливий до неї. З часу сварки він уже встиг сто разів зиркнути в її бік; тільки робив це тоді, як Люся не дивилася на нього. І як же він сердився за це на себе: "Ач який, як дорослий, про дівчат думає! А ти ж, Пилипе, не дорослий, ти тільки школяр. То й зась тобі. Будь як козак. Козаки ж ніколи до ніжностей не вдавалися. У козака своя дорога, у дівчини — своя. Було б добре, коли б вони зовсім не сходилися".

І Пилип часто уявляв себе таким козарлюгою, котрому до Люсі зовсім байдуже. Тільки ж послухайте, на що воно оберталося, їде він полем на вороному коні і яку зловорожу рать не зустріне — викладе всіх до останнього. І ось на обрії бовваніє замок. На стіні стоїть дівчина, щось кричить, руками махає. Стій! Де це тут замок узявся? Що то за дівчина? Під'їхав, приклав руку, як козирок, до очей, придивився, аж то на замковій стіні стоїть Люся. Вся в сльозах, на руках і на ногах ланцюги, кричить, благає: "Козаче-соколе, ой рятуй мою душу, бо помру на чужині". А Пилип відповідає: "Держися Люсю, держися, це я — Пилип!" Глянула Люся і очам своїм не вірить. "Невже це ти, Пилипе?" — "Еге ж, я!" А вона руки простягає до нього: "Тож мерщій рятуй мене з цієї неволі. Силоньки моєї нема вже цю тяжку наругу терпіти!" Махнув Пилип мечем, раз отак, раз отак, перетяв кайдани, мов це було гниле гноття. Вона стоїть, сльози котяться, каже: "Спасибі ж тобі, Пилипе, спасибі..."

Ось в яких краях літає Пилип, а вона про це й не знає, думає, що він безсердечний, поганий, грубіян, жабоїд.

А це ж і неправда!

Вночі Олі приснився дивний сон: географічна карта з маршрутом подорожі розкрилася перед нею, і там вона побачила, що вододіл між річками Рудицею і Вушею такий маленький, що, схитрувавши, можна непомітно з берега Рудиці вийти на берег Вуші і далі потрапити не в село Рудне, а в радгосп "Зелене Полісся". А це ж — кілометрів на двадцять вбік від траси маршруту. Отож, поки випливе помилка, поки її

будуть виправляти, мине чимало часу, і за цей час сердечні рани Григорія Савича загояться; він забуде про Ієреміаду, і небезпека більше йому не загрожуватиме.

Вдосвіта Оля кинулася до карти, витерла щось на ній гумочкою, щось навела олівцем, поки Куприк приступив до своїх обов’язків штурмана, все вже було закінчено. Оля сиділа на своєму місці і підсувала Явтухові зелені снопочки трави. Лице її було спокійне. Людина все зробила для того, щоб врятувати від лиха свого вчителя!

А ввечері одвідувачі їдальні розглядали питання, хто ж краще зварив борщ — Немидора Харлампіївна чи Ієреміада. Виступи в Петро Тангенс.

Петрові треба було ось так виступити:

"Шановні товариші! Я багато не скажу, але скажу по суті. Я ніколи в житті не їв такого борщу, як той, що зварила баба Галущиха. Є всякі борщі: серйозні, легковажні, пусті, Змістовні. Буває так: пообідаєш, і поки до трактора дійдеш, все вже вивіялося з серця і душі, неначе й не обідав.

А от у баби Галущихи борщ не такий. Перше, що він дає — це в дужість. Підводишся з-за столу і чуєш — все від сили двигтить в організмі. Он бачите дуб? Йому сто років, а штовхни плечем — тільки шелесне. Рушив до трактора — ноги по кісточки в землю вгрузають, така в них сила. Включив газ, взяв бублика в руки — і поліз гектар на гектар. Правда, Іване Івановичу?

Чуєте, каже: "Правда!" Наш бригадир не дасть збрехати. Отже, про бабу Галущиху моя думка така: Немидора Харлампіївна в своїй справі підноситься на таку височінь, як Гомер в поезії".

Далі Тангенсові треба було перейти до другої частини і виголосити її з таким же блиском, як і першу. Тобто він мав би сказати таке:

"Тепер, шановні товариші, скажу про борщ, який зварила Ієреміада. Це борщ особливий. Він помирив мене з моєю дівчиною Оксаною. Ми посварилися з нею і три місяці не розмовляли. Від горя я й місця собі не знаходив. Але послухайте, що сталося сьогодні! Встав я з-за столу після Ієреміадиного борщу, вийшов на вулицю, а надворі — рай! Зроду такого не бачив. Вся блакить спустилася з неба на землю, оповила хати, дерева, трактори, шлях... Глянув на той шлях, бачу — Оксана йде, всміхається, руку дає. Сіли ми з нею на трактора. Як рушили, то кажу їй: "Коли ж ми поженимося?" — "Як пришлеш сватів, так і поженимося".— "Завтра пришлю!" — "Завтра й руку тобі подам!" — "Добре,— кричу їй,— жди! А як поженимося, побудуємо хату, і ти мені народиш четверо дітей: два сини і дві дочки. Хлопців назвемо Володька й Толька, а дівчат — Валерія і Тамара..." Вона відповідає: "Я з цим, чоловіче, не згодна. Володьки й Тольки вже набридли. Назвемо одного так, як тебе — Петром. А другого на честь нашого батька — Іваном. Тоді наш рід піде з, кореня, з глибини віків і його ніколи ніхто не повалить. А дівчаткам такі імена дамо: одна буде Галя, а друга Орина. Чуєш, як це красиво звучить? Орина! Орина Петрівна!.." Отак ми проговорили з Оксаною до самого вечора. Тільки коли Семен Халява прийшов зміняти, глянув я, аж сам сиджу. А Оксана — то тільки привид. Еге ж. Так зате привид який дорогий... А ввечері ми з нею і насправді помирилися..."

Отак Петро мусив би виголосити другу частину своєї промови. А закінчивши, зробити висновок: "Так ото, взявши до уваги і т. д., і т. п..." Але з Петром нічого цього не було. Він не виголошував ні першої частини своєї промови, ні, тим більше, другої — хіба ж про такі речі говорять на зборах? Замість всього цього він сказав:

— Не знаю, як кому, а я не їв борщу кращого, ніж той, що зварила баба Галущиха — Немидора Харлампіївна. Він був дуже гарний. А ось сьогодні, поївши борщу, що зварила Ієреміада, я так само подумав: в тому борщі своя сила, в цьому — своя. Той борщ для поезії, бо поезія

там, де добра робота; а цей борщ — для серця. А що таке серце — нічого не хочу казати, самі знаєте. Без поезії ж і без серця жити не можна. Отож, коли б мене хто спитав: "Петре, ти за який борщ?", то я, щиро мовивши, одказав би: "Я за той і за той!"

"Ти глянь, як він добре сказав! — подумав Лука Гречаник.— Скільки думок, а слів жменька!" І Лука Гречаник голосно заплескав у долоні. Його підтримав Семен Халява. До них приєднався весь зал.

Голосували так: зашили дві шапки, залишивши невеличкі прорізи, щоб просунути туди бюлетень. За бюлетені правили карбованці. Сума цих бюлетенів була заразом і сумою премії.

За півгодини проголосували всі п’ятдесят чоловік, крім Олега Кучерявого. Олега затримали Петро і Лука і витрусили у нього п’ятнадцять карбованців по карбованцю. Він наготував їх, щоб покласти в шапку, куди опускали бюлетені для Ієреміади. В такий спосіб він хотів допомогти їй одержати перемогу над Немидорою Харлампіївною. Але хіба це чесний спосіб?

Так що від голосування Олег Кучерявий утримався.

Розділ шістнадцятий

Куприк повів екскурсію по маршруту, виправленому Олею вранці... Стежка бігла понад річкою серед високого бору. Та незабаром сосни, натрапивши на велику пролисину, звернули вліво, а пролисина зосталася при річці. Хлопцям набридло йти все лісом та лісом, і тепер їхні очі відпочивали на рівноті, де буйні трави підіймалися майже до пояса.

Отут і сталося. Пилип доторкнувся до плеча свого друга і стишено спитав:

— Бачиш?

Хома бачив. Вбік од стежки, кроків за двісті, здіймалася гора, густо вкрита терном і дерезою. На маківці гори блискотів срібним листям молодий осокір; на вершечку осокора сидів кібчик і соколиним поглядом позирав навколо.

— Гайда?

— Гайда!

Пилип рушив, а все ж краєчком ока затримався на Люсі. Вона дивилася на нього з виразом якоїсь незрозумілої журби. Так вона дивилася на нього, коли на стіні стояла, і благала врятувати од лиха. Але тоді Люся дивилася на Пилипа довго, а тепер тільки зиркнула і зразу ж одвернулася. Але все одно цей погляд вразив Пилипа. "Ти на мене й дивитися не хочеш,— гірко подумав він.— Але зачекай, ось зроблю якийсь незвичайний подвиг, тоді підійдеш і скажеш: "Пилипе, допоможи мені викопати з корнем он ту квітку. Добре?" Ось як буде. І я тоді викопаю тобі всі квітки, які тільки схочеш..."

Цими думками Пилип з Хомою не поділився. Бо й не встиг.

Хлопці наблизилися до гори, і ця гора здивувала їх. Була вона не земляна, а кам’яна. Величезні гранітні лоби вилазили з-під ґрунту, і, ступаючи по тих лобах, можна було вилізти аж на вершечок до осокора. Кібчик, звичайно, як тільки хлопці почали сопіти внизу, полетів геть. Так, зате гніздо його зосталося. І не високо. І таке ловкеньке, що Хома аж облизався. Ото б видрати! Але Пилип суворо зиркнув на нього, і Хома перестав облизуватися. Не за тим хлопці прийшли сюди, та й Григорій Савич за спиною ондечки.

Оглянувши гору з усіх боків, Пилип вийняв з-за пояса свого археологічного ножа і вдарив ним у ґрунт. І одразу перед Пилиповими

очима блиснули золотий скіфський меч, золота скіфська підкова; посередині між ними стала Люся, і Пилип вигукнув у серці своєму: "Хоч сто кілометрів в глибину буду копати, а до золотого скіфського ножа і до золотої скіфської підкови докопаюсь!" Він підійняв угору ножа і вдруге вдарив у землю, потім втретє, вчетверте... Треба ж бо прокопати печерку. На дні таких печерок інші археологи знаходили хіба ж такі скарби! Он Юрко Іванівський копав отак у дворі за погребом, а ніж об щось дзень! А там щербата чашка, а в чашці дев’ять черепочків, вісімнадцять намистинок і двадцять сім красивих білих ґудзиків. Це їхня Марина сховала перед екзаменом: як ніхто не знайде — складе екзамен; знайде — провалиться. Юрко знайшов. І Марина провалилася на сумі квадратів і квадраті суми.

Коли Пилип стомився, Хома сказав:

— Тепер давай я. Може, мені більше поталанить, а ти сядь спочинь.

Тільки Пилип сів спочивати, як погляд його спинився на пергаментній споруді, що ховалася між густими гілками тернового куща.

— О! — скрикнув він.— Глянь, Хомо: осяче гніздо!

— Де-е-е?

— Та он на тернині. Бачиш?

Хома побачив і провів кінчиком вологого язика з лівого куточка пошерхлих губ в правий. А потім назад, неначе мед злизував. І з вуст його само собою вихопилося:

— Чуєш, давай їх видеремо!!!

Пилип сам ковтав слинку, однак, зробивши над собою зусилля, сказав:

— Добре мені діло ос драти! І коли ж? Саме в той момент, як краєвид змінився і з землі почали вилазити кам’яні лоби Українського кристалічного щита! Та ще які лоби! Ти тільки глянь. Камінь такий, що бий чим завгодно — чи молотами, чи довбнями, йому хоч би що. Дебелий, ще й мохом пообростав та лишаями. І з таких лобів цілісінька гора! Про все в книжках пишеться, а про отаку гору — ніхто не напише! Неначе й немає, її. А вона, бач, є. Та ще яка! Коли б я був таким, як Тарас Шевченко, то змалював би її з низу, до самого вершечка. І кібця на осокорі намалював би.

— А я, аж двох кібців,— докинув Хома і звузив очі в щілинку, немов придивлявся і бачив на змальованій Пилипом горі вже двох кібчиків.

— А чого ж двох,— заперечив Пилип,— коли тут сидів тільки один?

— Подумаєш,— знизав плечима Хома.— Як один,. то мусить бути і другий. Бо де кібець, там і кібчиха.

Настала пауза. Після паузи Хома спитав:

— То що ж будемо робити: копати? — При слові "копати" голос Хомин якось обм’як, охляв від утоми: — Чи, може, ос пужнемо, якщо кібця не можна чіпати?

І коли ці слова вилетіли з Хоминих вуст, то з голосом його сталася дивовижна зміна. Він задзвенів, заграв усіма барвами життя, кликав, наполягав: "Не вагайся, Пилипе. Чого нам справді в тій землі бабратись? Давай ос пужнемо!" І Пилип не витримав цього натиску. Ех, Пилипе, Пилипе! А де ж твої золоті скіфські мечі, де золоті скіфські підкови? Де образ дівчинки Люсі, котрий, мов живий, увесь час стояв перед тобою? Невже все це ти викинув з серця, і сяйво баталії біля підніжжя гори, що

її випнув Український кристалічний щит, заступило їх місце в цей момент? Еге ж, заступило, бо чуєте, що він сказав на палкий Хомин заклик:

— Давай пужнемо!

Хлопці і оси — це дві ворожі сили, до того ж гостро антагоністичні. От взяти джмеля. Ну, яка радість джмеля драти? Беззахисна істота. Гуде, дзижчить, а щоб укусити — не догадається, хіба сам його в руку хапнеш або ногою наступиш. А оса, то річ інша. Якщо джмеля можна прирівняти до тупого кухонного ножа, то оса — це бритва, може, ще гостріша за ту бритву, котру щедрий Тимофій подарував малому Володьці стругати олівці й пальці.

В біографії Пилипа й Хоми було чимало випадків, коли найлютішими їх супротивниками виступали степові оси, тонкі, довгі, посередині перетягнені незримою ниточкою, з чорненькими обручиками впоперек тільця. Такі оси, коли їх роздратувати, можуть кого завгодно і куди завгодно загнати. Вони розумні, обачні, і завжди насторожі. Осячі солдати, озброєні страшними жалами, пильно стережуть свій пергаментний замок і щомиті готові схрестити шпаги з яким завгодно супротивником. Ще й командири у ос завжди завзяті.

У замку, який зібралися атакувати хлопці, начальником сторожі був досвідчений воїн. Жало в нього було на цілий міліметр довше, ніж у рядових солдатів. Звали його Ассурбанапалом. Він сидів на башті, спорудженій на вершку тернини. І от погляд його упав на хлопців — на Пилипа й Хому, що з’явилися під горою. Миті вистачило, щоб розібратися, з ким доведеться мати справу, і він забив тривогу: "Приготуватися! Шаблі наголо. Подам знак — і всі, як вихор, в атаку!" Охоронці замку приготувалися, хоч зовні й здавалося, що вони дрімали, як і раніше.

Оглянувши позиції, Пилип сказав приятелеві:

— Трудно їх взяти: бачиш, на башті вже приготувалися. Та здоровенні які!

— Хай вони зверху стережуть,— відповів Хома,— а ми їх знизу візьмемо.

Ос не деруть. Їх палять. Навертять на тичину сухої трави, запалять і підсунуть до гнізда.

І цього разу хлопці пішли второваною дорогою. Вирізали тичку, навертіли на її край сухої трави. Отож почали активно готуватися до бою.

Місцевість сприяла осам, а не хлопцям. Кущ терну так переплутала дика вика, що залізти в нього не було ніякої змоги. Зваживши на це, Пилип сказав:

— Ми зв’яжемо дві лозини, сховаємося в траві і звідти атакуємо.

— От здорово! — з ентузіазмом погодився Хома.— Ми їх так підкуримо, що тільки дим піде!

Але й супротивник по дрімав. Ассурбанапал стояв насторожі і, як тільки помітив підозріле хиляння трави під горою, так і ринув туди. Перше, що він піймав своїм гострим зором, був Пилипів лоб і під ним двоє очей. Ассурбанапал вважався спеціалістом по атаках на перенісся. З швидкістю стріли він кидався на ворога, заганяв йому своє ратище межи очі, повертав там його тричі і блискавично зникав, даючи змогу супротивникові подивитися, що з цього буде.

Так він вчинив і тепер. Перше, ніж Пилип утямив, що сталося, Ассурбанапал зробив своє діло.

Інші солдати охорони в цей час закружляли над Хомою і набачили його ноги. Коли б Хома лежав спокійно, на них ніхто не звернув би уваги. Але ж він хвилювався, переживав та ще й силкувався підсобити Пилипові просунути під гніздо запалений віхоть. Ну, й засовав ногами. Три воїни одразу пішли в атаку. Це сталося саме в той момент, коли Ассурбанапал розправлявся з Пилиповим переніссям. Ось чому стривожене й налякане "ой!" вихопилося одночасно з двох хлоп’ячих горлянок. Тичка з віхтем випала з рук. Пилип в один момент сховав голову в кущ трави; Хома в той самий момент підібгав свої ноги.

Пізно, хлопці, пізно! Осячі розвідники боєм зробили своє діло і тепер, задоволені перемогою, поверталися на свої сторожові місця.

Хлопці лежали й тихенько ойкали. У одного пекло між очима, в другого — палали вогнем ноги. Обоє жахалися нового нападу, а тим часом треба було ще й за повітрям стежити, щоб рятуватися від нової атаки.

— От чортові оси,— стогнав Пилип,— хто ж знав, що вони такі скажені!

— Або ми їх чіпали,— жалісно вторував Хома.— Ми ж тільки так хотіли, а вони, бач, зразу кусатися. А тепер як далі в мандрівку йти, коли вкусила в самісіньку п’яту?!

— А мене межи очі,— ще жалібнішим голосом, ніж Хома, протяг Пилип. І враз скрикнув: — Ой Хомо, я вже нічого не бачу! Очі позапухали!

— Обоє? — спитав Хома тривожно.

— Обоє...— Пилип сильно потяг носом, голос його став кволеньким, хрипкуватим.— Що ж я тепер буду робити?

Інших хлопців ця обставина сильно занепокоїла б. Але не такі були Пилип і Хома. Хома тільки хвилину роздумував, а потім майже радо вигукнув:

— А ти їх руками роздирай. Так і йтимеш! Хай тільки оси заспокояться, ми й рушимо.— Про свої ноги Хома забув; щось схоже на радість війнуло на серце й Пилипові. Оце історія! Йти й пальцями роздирати очі, щоб побачити дорогу! Та такого ніколи ні з одним хлопцем ще не траплялося. Коли ця думка загніздилася у Пилипа в голові, він одразу про біль забув. І все підганяв Хому:

— А поглянь, чи вони вже заспокоїлися? Бо я з усієї сили роздираю очі, а все ж як слід роздивитися не можу.

— Та вже заспокоїлися,— відповів нарешті Хома,— Готуйся рушати.

Перший Хомин крок був нещасливий. Він, забув про свою п’яту і враз підскочив, засичавши, мов на їжака сів:

— Ой!

Пилипові теж спочатку гірко довелося — адже треба було і очі роздирати, і на землю дивитися. Але нічого, призвичаївся. Надавить пальцем на шкіру під оком, притисне її до вилиці і потягне навскоси. Тоді пухлина трохи підійметься вгору, утвориться щілина; в оту щілину Пилип і позирає на світ білий. От цікаво! Ніхто з хлопців не вдавався до такого способу спостереження, тільки Пилип. Це розумів і Хома, бо раз у раз заздро позирав на приятеля і цікавився:

— І все добре видно?

— Ох і добре!

Хома за звичкою хотів сказати: "Дай і я гляну хоч. трошечки", але вчасно спохватився, і ці слова зосталися не висловленими. Але він сам теж являв собою досить мальовничу картину, бо йти доводилося лівою ногою на пальцях, а правою на п’яті.

Табір експедиції був розбитий під сосною.

Куприк, зиркнувши на мальовничу групу, занімів на хвилину, потім скрикнув, безмежно здивований:

— Що ж ото воно таке?! Чи це ти, Пилипе, чи це не ти, Пилипе?

— Це я,— пролунала бадьора відповідь.

— А ти, Хомо, чого так чудно йдеш — однією ногою на п’яту спираєшся, другою на пальці?

— Е,— сказав Хома.— Це нам з Пилипом така притичина сталася. Ос драли.

— А-а-а!.— протяг Куприк і більше нічого не сказав.

Пилип домалював картину:

— А чого вони на тернику примостилися? І пройти нікуди не можна...

Коли всі насміялися і поприкладали хлопцям до укусів холодні компреси, Люся підійшла до Пилипа і, дивлячись на його набрякле обличчя, де й щілинок для очей не було, тихо спитала:

— Пилипе, тобі дуже болить?

Пилип упізнав Люсин голос. Цей голос підняв цілий вихор почуттів у його грудях. І він радо сказав:

— Люсю, це ти? — І жваво додав;— Питаєш, чи болить? Авжеж. Бо це ж не джміль покусав, а оса. Тільки тепер переболіло вже. У нас дома оси кусючі, а тут ще клятіші. Це, мабуть, того, що тут уже починається Український кристалічний щит. В Новопшеничному ґрунт землистий. Як затупиться в оси жало, де ти його нагостриш? Об пісок? А тут клопіт короткий: підлетить до кам’яного лоба, раз сюди черкне, раз туди, і вже як бритва!

Люсі було жаль Пилипа. Вона не розуміла, як при такій пухлині йому не болить; та мало цього! Він неначе пишається тим, що покусав його не джміль, а поліська оса та ще в пункті, де з землі виступають лоби Кристалічного щита. І Люся подумала (від цієї думки стало їй якось затишно): "Пилип, звичайно, жабоїд, грубіян, харцизяка, але ж не боїться нічого!"

Дівчинка приязно подивилася на Пилипа. Пилип, звичайно, цього погляду не зміг перехопити. Він думав своє і те, що надумав, уклав у такі слова:

— А завтра, коли підемо далі, то яку скажеш квітку, ту й викопаю для гербарію...

Поки Люся розмовляла з Пилипом, Оля морочилася з Хоминими ногами — переміняла компреси — і стежила за Куприком. Куприк сидів над маршрутною картою; у нього щось не клеїлося. З того часу, як експедиція зустріла на своєму шляху Рудицю, вони йшли лівим її берегом, проти течії. Тепер річка закапризувала, і експедиція хоч і просувалася по її лівому берегу, так уже за течією! "Дивно,— думав хлопець,— як це могло трапитися? Що вона — куди хоче, туди й тече? Добре мені діло!"

Треба було б йому негайно звернутися до Олі й спитати: "Що це ти, Олю, тут накрутила? Може б, вона і пояснила йому, але хіба міг старий морський вовк питати поради у дівчини? І він, не спитавши, подумав: "Це, мабуть, річка зробила такий поворот, і що все стало шкереберть!"

Е, Куприку, Куприку! Хіба ж річка циган? То тільки циган, кажуть, крутив сонцем, як сам хотів! Річка, братику, не циган, і знай: тут, голубе, щось не те!

Оля все це розуміла й раділа. Як добре, що маршрутну карту передала вона Куприкові, а не Тимофієві. Той давно вже крику наробив би: "Григорію Савичу, а чого воно річка текла спочатку отакечки, а тепер отакечки?!" А Куприк нікому нічого не скаже, поки сам не розкумекає! А скільки часу ще мине, поки Куприк розкумекає!

Оля була щаслива.

З Куприка перевела вона погляд на Григорія Савича і посміхнулася, як може посміхатися старша сестра, що рятує меншого брата від прикрості: "Як заліземо в непрохідну хащу оцих кам’яних лобів та поблукаємо, то Ієреміада йому геть з голови вискочить".

Олі й на думку не спадало, до чого можуть призвести її невеличкі поправки на карті...

Розділ сімнадцятий

Чим далі йшли, тим природа ставала суворіша й величніша. Е, де вже ділася тиха ріка! Вода рине бистро і шумно. Зиркнув туди одним оком і Пилип (друге ще не одтухло), торкнув за плече Хому:

Бачиш, скелі які! А річка! Як Терек!

— Ого, ще прудкіша,— відповів Хома.— Як два Тереки. Еге ж, Григорію Савичу?

Люся в річку кинула гілочку. Вода підхопила її. Тільки мигнула гілочка, і вже нема.

І стежка побігла не по землі, а по камені. Праворуч глибоко внизу шумить річка; ліворуч підноситься кам’яна скеля. Задереш голову, щоб вершечок побачити,— і панама спаде!

А це ж був тільки початок. Три години до полудня просувалася експедиція. Гірський край не тільки не втрачав своєї величі, а, навпаки, ця велич зростала. Тут вже полізли скеля на скелю, гора на гору. Русло ріки засіяли величезні кам’яні лоби. Вода спрожогу налітала на них, одскакувала, стрибала вгору, і розбившись на тисячі краплиночок, сивою мжичкою. осідала на плесо.

На привал спинилися в такому місці, що дух забивало. Зелене Полісся обернулося тут на Кавказ, Крим, Карпати, Альпи. З усіх боків випиналися в небо Казбеки, Ай-Петрі, Говерли, Монблани. В одному місці вище від найвищої сосни підіймався Кіліманджаро. Стрімкі вершини межували з гірськими плато. Їх розтинали глибокі ущелини, на дні яких блискотіли темні смуги води.

Для привалу обрали тічок, огороджений з трьох боків скелями. Четвертий бік виходив до річки, що клекотіла внизу під кручею. Вузька стежка, пробита в скелі, круто збігала до води і там спинялася над маленькою бухточкою. В бухточці вода не клекотіла, тільки крутилася, була глибока й прозора, так що на дні можна було порахувати всі до одного камені. Вони пообростали зеленим кучерявим куширом; кушир віниками підіймався вгору, вода крутила його, і він вершиною поривався вдалину за течією, а низом, міцно вчепившись, держався за камінь. Подвійне життя у істоти. Це зразу ж помітив Пилип і, стоячи на скелі, процитував слова Лесі Українки:

Орлині крила чують за плечима,

Самі ж кайданами прикуті до землі!

Напилися холодної води, повпивалися, вилізли назад на свій тічок полудень варити. І тут з’ясувалося, що в торбах і торбочках припасу залишилось усього на один раз — оце пополуднати.

— А вечеряти що ж будемо? — спитав тривожно Тимофій. І додав сердито: — Треба швидше вибиратися з цих гір у село, а то як спізнимося, то вже не встигнемо нічого й купити... Ану, покажи, Куприку, чи далеко ще до найближчого села?

Куприк неначе й уе чув Тимофієвого запитання. Він сидів над розкритою картою, а дивився на гору Кіліманджаро. Три шпилі її були червонясті, немовби з міді вилиті. Над ними лила волошкові промені небесну блакить, і на тлі її кам’яна гора обернулася на людську голову з густими бровами і пишними вусами. І в тій голові всі пізнали письменника Івана Нечуя-Левицького, що написав таку гарну книгу про життя, страждання й поневіряння Миколи Джері.

Куприк дивився на голову Івана Нечуя-Левицького, а Тимофій на карту подорожі. Спочатку, зло і лиховісно, потім розгублено і спантеличено.

На карті привал був позначений червоною крапкою, річка — синьою смужкою; скелясті береги бля, коли викреслювала цю карту, розмалювала легкою бурою фарбою, а довколишні ліси — веселою зеленою, бо так же і в оригіналі було.

Якогось населеного пункту поблизу червоної крапки не було й близько. За сорок кілометрів на захід чорніла крапочка, якою була позначена Біла Криниця; за тридцять кілометрів — село Рудне. В другий

бік ішли якісь невідомі села — Камінне, Бурляї, Дряпоштани... До найближчого з них було кілометрів п’ятнадцять дороги.

— Куди ж ми зайшли?! — перелякався Тимофій. Потім почав скаржитися: — Григорію Савичу! Григорію Савичу! Ви гляньте, куди нас Куприк завів!

— А куди ж він нас завів? — рівним голосом спитав Григорій Савич і нагукав: — Ану, Мірошниченко, сюди!

Куприк підвівся, підійшов до Григорія Савича, віддав йому карту.

— Ви бачите, бачите? — вигукнув Тимофій.— Оце ж ми спинилися осьдечки, а село Рудне, де збиралися ночувати, аж ондечки! А більше поблизу немає жодного населеного пункту!

Патетичний тон Тимофія не розвіяв чарів гірської поезії, котрою впивалися члени експедиції. Легко сказати! Все ж своє життя вони прожили серед степової рівноти, і ось на тобі — гори! Та ще які гори! Таке величне нагромадження скель і каміння, що й очей не одірвеш. А тут Тимофій з тими харчами.

Григорій Савич позирав одним оком на карту, другим на Олю. Не на Куприка, хоч начебто провинився саме Куприк, а на Олю. Що Куприк! Старий морський вовк чесно вів експедицію по маршруту, і коли щось сталося, то, як і завжди, він мовчазно взяв провину на себе, бо ще ні разу за свідоме життя він не тикав на товариша пальцем і не казав: "Це він, а не я!" Куприк просто на це був нездатний. Ябедництво і морська служба на флоті — речі несумісні.

Тому Григорій Савич і зиркав не на безмовного Куприка, а на Олю. Оля була — мало сказати весела — щаслива. Оченята її сяяли; щоки почервоніли вдвічі проти звичайного, бо поверх щоденного рум’янцю ліг

ще той незвичайний рум’янець, від якого Оля вся палахкотіла і який з’являвся завжди у напружені й патетичні хвилини її життя.

Люся теж подумала: "Чи ж не Олина це робота?" Але й думати довго не доводилося. Глянула вона пильніше на Олю, на її щасливе обличчя, палаючі щоки і зразу вирішила вже без вагання: "Так і є! Це все вона підстроїла. І маршрут спрямувала в оцю гірську країну. І з продуктами теж. Хлопці — бовдури. Вони не дуже тямляться на тому, які запаси були, що вже спожили і що залишилося. Тим часом крупів і всього докладу до них вистачило б не на один раз! Оля й крупам лад дала! От молодець!"

Люся дуже любила Олю. Хіба не варта захоплення історія з тим, як Оля поруйнувала побачення Григорія Савича та Ієреміади в Білій Криниці! За цю операцію Люся тоді разів із сто поцілувала Олю. А тепер історія з цим тупиком! Закрутиться Григорій Савич, і з голови геть все стороннє вилетить. І Ієреміада також, і, може, вже остаточно!

Звичайно, Люся про це й словом не проговорилася. Вголос вона сказала таке:

— А це ж навіть інтересно! Всі мандрівники під час подорожей переживали різці труднощі. Траплялося, що по кілька днів не бачили не тільки хліба, а й води. А в нас скільки води — ціла річка!

— Сама її пий! — закричав Тимофій.— Ач яка...

Поки всі сперечались, Григорій Савич підсів до Олі й тихо мовив:

— Ну, а тепер розкажи, Олю, навіщо ти все це закрутила.

Оля вміла робити чимало всякої всячини. Вміла матері допомагати варити борщ, полоскати легке домашнє шмаття, носити від колодязя воду, полоти на городі і в полі, ходити по канату, годинами бавитися з

Галею. Одного не вміла Оля — брехати. Хотілося їй інколи збрехати, а не може — закліпає очима, почервоніє, нахилить голову і... признається. А як не хоче признатися, то мовчить. Мовчить і сльози ковтає.

І зараз Оля зробила так само: мовчала. Потім почала ковтати сльози. Григорій Савич з досвіду знав, що тепер від неї не вдасться домогтися й слова. Тож, поклавши їй руку на голову, він мирно промовив:

— Ну, не треба плакати. Витри сльози. Бач, ще й труднощів не було, а ти вже плачеш. А певне ж, хотіла, щоб і ми потрапили в такі обставини, як герої оповідання Джека Лондона. Правда ж? — Він пильно глянув на дівчинку.

Оля перестала ковтати сльози і відказала:

— Ні.

— Ну, то й добре, що ні.— Григорій Савич знову погладив Олю по голові.— Колись, як випаде слушна нагода, розкажеш. Гаразд?

— Я ніколи про це не розкажу,— промовила Оля. І швидко-швидко закліпала очима,— Коли б вона не була така. А то: і студент Коля, і тракторист Олег Кучерявий...

Атомна бомба розірвалася в грудях Григорія Савича. Коли б не постійне тренування у витримці, він спалахнув би й згорів у тому жаркому полум’ї. Але ж Григорій Савич ще з інститутської лави знав, що в школі можуть статися всякі несподіванки і до них треба бути заздалегідь готовим і навіть порухом найменшого м’яза не дати зрозуміти своїм малим партнерам про ту страшну силу удару, яку вони можуть завдати з найкращими намірами в серці. Все всередині Григорія Савича спалахнуло, в голові пронісся рій думок — зовні ж він залишився таким, як і раніше був. Серце Григорія Савича хотіло було сказати Олі таке: "Божевільна дитино! Що ти наробила! Це ж, виходить, піклуючись

про моє щастя, ти поламала мою зустріч з Ієреміадою в Білій Криниці. А для мене це було б найбільшим святом у житті. Я певен, що ми там з нею порозумілися б... А тепер через тебе, мала рятівнице, все ускладнилося і як кінчиться, не знаю!" Оце так Григорій Савич хотів би відповісти своїй маленькій, товстощокій учениці. Але цього він не міг сказати, а мовив таке:

— Бачиш, Олю, життя штука дуже складна. Дорослі не завжди його розуміють і роблять помилки, хоч у них і досвід є. А що ж говорити про таких дівчаток, як ти? У тебе, Олю, дуже добре серце, а життя ти ще не знаєш. Та й не поспішай знати, хай йому...

Перші слова Григорія Савича здалися Олі дуже загальними, але коли вона дослухала до кінця, її упередженість розвіялась. Крізь постійну, завжди рівну витримку Григорія Савича вона побачила щось інше, ніж звикла бачити — його живе серце й червону гарячу кров. Таки далося йому взнаки те життя!

Раніше Оля дивилася на Григорія Савича поблажливо, як на старшого брата, котрий, власне, й не тямить свого інтересу. Тепер Оля глянула на Григорія Савича пильніше. Погляд її став зачудований і тривожний. Біля Олі билося в стражданні людське серце. Як же могла вона бути байдужою?!

Григорій Савич обминув Олин погляд і сказав уже звичайним голосом:

— Тепер давай думати, як нам вийти з цього становища. Запаси ти всі повикидала?

— Еге ж,— кивнула дівчина головою.— У воду.

Григорій Савич посміхнувся:

— Це щоб мені заморочити голову і щоб я ні про що не думав, а тільки про кашу, еге?

— Еге,— погодилася Оля.

— Ну, а коли прийде час вечеряти, а вечеряти нічого, то що будеш робити? Голодною спати ляжеш? Ти про це думала?

— Ні,— призналась Оля,— я про це не думала. Бо коли ще той вечір!

В цьому була вся Оля. Розробити стратегічний хід на п’ятнадцять днів наперед і махнути рукою на те, що буде ввечері!

Розділ вісімнадцятий

Щоб збирати добрі огірки, мало навозити гною та мінеральних добрив. Буває так, що людина й гною додасть, і мінеральних добрив, огірки цвітуть, аж буяють, а зав’язі не дають. Біля них бджоли, джмелі, комахи різні роєм літають, а пуп’янки не зав’язуються, і огірків нема.

Щоб уродив добрий огірок, треба мати ще й добре насіння і не торішнє, а позаторішнє. А як позаторішнього нема, то слід торішнє насіння три місяці видержувати при температурі людського тіла. Це знають люди споконвіку, і добра хазяйка цілу зиму виношує на грудях торбочку з огірковим насінням.

Коли ще взимку головний агроном Хрисанф Іванович розповів про це хлопцям, то Кость аж підскочив:

— Я теж носитиму торбочку з огірковим насінням аж цілу зиму!

І справді — виносив!

Отож хлопці і зібрали такий урожай!

Тепер треба вже було готуватися до наступного року. Хрисанф Іванович ще вчора порадив приятелям залишити на насіння найбільші і найкращі огірки. Ех, скільки їх лежало навколо, як добре одгодованих кабанців! Побачивши одного такого кабанця, Кость скрикнув:

— А знаєш, Сашко? Я свого назву Кабаном. Тепер він ще кабанець, а як дозріє, то стане справжнім кабаном.— Підібравши на землі якусь тріскочку, Кость вивів на спині свого обранця: "Кабан".

— А я теж назву свого Кабаном,— сердито зиркнувши на приятеля, сказав Сашко.— Бо не тільки в тебе такий огірок, а і в мене, та ще й більший! Ось бач який!

Хлопці недобре подивилися один на одного.

"Ще поб’ються,— подумала Люба.— У них розуму вистачить".

Вона пройшла на грядку, оглянула Костевого Кабана, Сашкового Кабана і промовила:

— Навіщо ж однаково? Костик назвав свого Кабаном, а ти б свого Лутом. Чув же, як люди кажуть: "Здоровий, як лут!"

Голос у неї став такий, як у Костевої чи Сашкової матері.

— Ух ти! — почувши все це, вигукнув Кость.— От добре ім’я!

— Добре, та не твоє,— похмуро глипнув на нього Сашко.— Коли ти назвав свого Кабаном, то нехай і буде Кабан. А мій хай буде Лутом. Твій буде Кабан, а мій Лут. Так і сплутати не можна.

— Ти диви, як здорово,— не вгавав Кость.— Мій Кабан, твій Лут. Справді не сплутаєш!

Отак і з’явилися на світ Кабан і Лут. Їх поява примирила приятелів, і вони враз забули про сутичку і почали весело допомагати Любі збирати огірки і односити їх на воза.

Коли Костеві схотілось покласти щось на гострий зуб, він повів дипломатію:

— А смачненького, Любо, чогось не привезла з кухні? Га? За нами не пропаде. Ми як підемо на другу базу, то хіба ж таких крем’яхів наробимо тобі з дикого скла!

При згадці про крем’яхи очі у Люби заблискотіли дорогоцінними каменями.

— А з якого дикого скла? З білого? От коли б з червоного або зеленого!

— А ми з усякого скла,— весело втрутився в розмову Сашко.— Тільки чогось смачненького...

— Добре, хлопці. Але затямте: за зелені крем’яхи но пиріжку з квасолею, а за червоні — по два з вишнями!

Тепер Сашко й Кость тільки по півдня працювали на дільниці. Коли приходила зміна, вирушали в похід.

Спочатку освоїли вони першу базу, розташовану серед великої піщаної пустині за Петровим байраком з березовою оазою посередині і з великим кам’яним лобом у тій оазі.

Згодом просунулися далі на північ, де граніти Українського кристалічного щита виходили на денне світло.

Пересувалися вони в глибину цієї країни, на жаль, не способом норвезького мандрівника Амундсена — з нартами, собачими упряжками, гуркотом пістолетних пострілів, а переборювали простори, як капітан Скотт — за допомогою своїх власних ніг. І рюкзаки клали не на легенькі санчата, а так само на власні плечі. Підвела Жулька: приплоду свого не віддала, а без собачого приплоду не станеш Амундсеном!

По дорозі на другу базу з хлопцями сталися деякі пригоди, про котрі варто розповісти.

По-перше, їм пощастило покурити. Курили вони й раніше, але або листяну потерть з чорнобилю, або смердючі бички, від одного духу яких у них наморочилося в голові. А тепер зустрічний дядько Гарасимчук, що всіх у радгоспі фотографував, почастував їх справжніми цигарками "Біломорканал". Хоч фотографові бракувало двох передніх зубів і говорив він шепеляво, з присвистом, так зате через плече у нього висів не "Любитель", а справжній ФЕД.

— Зніміть нас, дядьку,— сказав Кость, затягуючись "Біломорканалом",— бо нас ще зроду ніхто не знімав.

— А чого ж, зніму,— люб’язно просвистів Гарасимчук, націлився ФЕДом на приятелів і клацнув. Потім спитав, застібаючи кобуру:

— Куди ж це ви мандруєте проти ночі? Ще й з клумачками...

— Це не клумачки, це справжні рюкзаки,— виправив Кость Гарасимчука. І далі розповів усе по порядку.

— Здорово! — з тим самим присвистом вигукнув Гарасимчук, сам потому сів на канавці і хлопців посадив біля себе.

Погомоніли. Хлопці розповіли йому про Жульку, Петрів байрак, другу базу...

прослухавши все, Гарасимчук поцікавився:

— Там же хоч річка є?

— Є! Там Рудиця протікає,— випускаючи дим через ніздрі, закричали хлопці.— Бо вода в ній руда. Тільки це десь там, а в нас вода чиста-пречиста, і береги такі круті, що, як глянеш у воду, всі хмари видно.

— Ти диви! — вигукнув фотограф.— Ще ж, виходить, вона глибока така?

— Зовсім без дна,— дав довідку Кость з незламною вірою в правдивість своїх слів.— Кинеш, каменюку, гухне і тільки!

— Цікаво,— протяг Гарасимчук.— Цікаво.— І додав: — Казали мені, що у вас на річці на скелястому березі стоїть кам’яна могила, на тій могилі столітня сосна, росте, на тій сосні кіб’яче гніздо, в кіб’ячому гнізді четверо кіб’ят; старі кібці в небі ячать, кіб’ята — на сосні; навколо ж музика, що кращої і на землі немає...

Знав, видно, фотограф, чим вразити в саме серце Сашка, а ще більше великого гуманіста Костя. Почувши про кібців, обидва вони в одну мить згадали вчительку Ганну Іванівну, в ту ж мить забули про неї, і в ту ж мить Кость скрикнув:

— Кам’яна могила над кручею, на ній сосна, на сосні кіб’яче гніздо, еге?

— Еге,— підтвердив Гарасимчук.

— Е,— плямкнув чомусь Кость.— То до війни, батько кажуть, там велика сосна росла; так наші, як гнали фашистів, ту сосну збили; на ній німець сидів і куди стріляти казав. А тепер уже там не сосна, а осокор виріс. А гніздо все одно є, і кіб’ята є, а підступити не можна: навколо терник, а в тернику — оси. Найголовніший їхній командир Ассурбанапал поціляє просто межи очі. Там хтось аж дві тички зв’язав, щоб їх викурити, так, видно, нічого не вийшло...

— І ви теж відступили?

Кость тільки зиркнув на фотографа, Сашко ж відповів:

— Еге, ви й самі не витримали б: бо ж кусають і не питають куди! Ось спробуйте. Вони онтамечки — бачите,— Кіліманджаро вліво, а Кам’яна гора туди далі й далі...

Фотограф глянув у той бік, очі його пойнялися смутком, і він просвистів крізь зуби невесело:

— Даю вам, хлопці, дозвіл і доручаю обстежити всі гори й кручі, схрестивши шпаги з усіма Ассурбанапалами світу, а мені, братики, вже пора, бо нерано.

Дядько Гарасимчук підвівся, поправив ФЕДа і спитав, уже перший крок зробивши:

— А то правда, хлопці, що в бескетті над річкою дике скло є? Чув я та й думаю: дике скло? Що, у тих скелях дикий завод? Патякають люди, аби патякати...

Він думав, що хлопці одразу в один голос крикнуть: "Е, не патякають, а таки справді є..." Одначе хлопці, які ще так недавно викрили підступний задум новолшеничанської експедиції, були насторожі. "І цей дикого скла захотів,— подумав Кость.— І чого це

дорослі так люблять розпитувати про те дике скло?" Почуття самоохорони підказало Костеві бути обережним, і він так відповів:

— Ми з Сашком скрізь вилазили: немає там ніякого дикого заводу і дикого скла. То все люди вигадують; скалля всяке... А ящірок! Ще й усякі: і зелені, і сірі, і... сині!

Отак, ухопивши шилом патоки, і зійшов із сцени дядько Гарасимчук.

Така була перша пригода.

Друга пригода була не така, як перша.

Рід цигарки Сашкові добре заканудило. Але він, хоч і був блідий, як полотнина,— а промовив бадьоро:

— От добра цигарка!

— Як мед! — з несокрушенним оптимізмом підтримав приятеля Кость. І додав, похитуючись, бо земля під ногами пішла обертом: — У мене в голові й трохи не закрутилося!

— І в мене теж,— обізвався Сашко.— Мені хоч би й сто цигарок, однаково на одній нозі встояв би.

І збрехнув Сашко. Бо від спроби стати на одну ногу, навіть після першої цигарки, він похитнувся і, ловлячи очима зелені кола, що затанцювали навколо, тихо опустився на придорожній кущ дерези. А під тим кущем їжак відпочивав. Сашко сів спочатку на кущ дерези, потім на їжака.

Запорожці, пишучи свого листа до турецького султана, дорікали йому: "Який ти в чортового батька лицар, коли голим тілом їжака не

вб’єш..." Вони, певне, думали, що це легка річ. Треба було б їм у Сашка спитати, то знали б...

Правда, Сашко був не зовсім голий. Влітку він завжди ходив у трусах. В перший день, як мати принесла їх з магазину, вони були темно-сині, резинку мали тугеньку, і Сашкові, коли він надів їх, здавалося, що хлопці з усього радгоспного селища дивляться на нього і заздрять йому.

В день сутички з їжаком Сашкові труси мали вже колір піску пустині Цайдам, були невразливі для сонця, для дощу, для вітру. А для їжака вразливі. Він проколов їх наскрізь і, справившись з цим завданням, почав колоти далі. А далі ж було Сашкове живе, біле тіло!

Ох же і підскочив Сашко! Ох же і скрикнув!

Коли хтось із хлопців наступить на колючку, то скрикує "ой!". І це буде перший вид ойкання.

Коли хтось із хлопців, замість того, щоб потай від матері спити тільки вершечок з молока, випива всього кухля, то теж скрикує "ой!". І це буде другий вид ойкання.

Коли хтось із хлопців, витираючи з табеля двійку, протре синій папір табеля наскрізь, то теж скрикує "ой!". І це буде третій вид ойкання.

Але ще ніколи ні одному хлопцеві з радгоспного селища не щастило сісти верхи на їжака і відкрити четвертий вид ойкання. Це відкриття зробив Сашко. Так долі було завгодно.

Ранки від їжакових колючок болять довго і неприємно, і Сашко сказав, розтираючи виразки:

— Ех, коли б сіль! Потер би сіллю, зразу пройшло б! От клятий їжак! — Далі Сашко говорив так: — Ти думаєш, я сам на нього упав! Еге, упав би! Він умисне мене повалив. Підскочив та як смикне за труси, я й похитнувся. Мабуть, голки затупилися, то схотів відточити...

— Та їжаки такі,— погодився Кость.

Коли б тут поблизу була Люба, то вона певне сказала б:

"Накурився, поки занудило, а звертає на їжака. Бач який!

І хто їх учить ковтати отой смердючий дим? От скажу матері, знатимеш!"

Але Люби поблизу не було, то й сказати цього було нікому. А хоч би й сказала, то що? Перестали б нишком затягатися сухими кінськими кізяками? Та нізащо! Бо, бач же, дорогоцінність яка!

І кожен же хлопець знає, що курити не можна, а курить. Свідомо люди роблять себе слабаками. На спортивних полях давно доведено, Що з курця ніколи не буде доброго футболіста. Перша ознака курця — слабі, ввігнуті груди. Хто не курить, у того груди, як скала, а хто курить — ходить зігнутий, як карлючка, та все "бухи-бухи-бухи!"

Щоб втриматися і не курити — потрібну сильна і горда воля. Дехто з хлопців думає, що з сильною волею люди народжуються. Боягузи так думають. Сильну волю люди викохують у боротьбі з самим собою. Чому я можу боротися з Володькою, Толькою, Хомою, а з собою ні? Можу я перемогти Хому й Женьку? Можу! А коли їх можу, то й себе також.

Отак у Костя й Сашка почала прокидатися совість. У Сашка розбудили її їжакові колючки, а в Костя нестерпний головний біль.

Він стогнав і казав:

— Нізащо в світі більше не буду курити. Ой мамочко моя, ой ріднесенька, ой головочка болить...

А Сашко не так казав. Сашко так казав, маючи на увазі дядька Гарасимчука:

— Ач який! А дорослий! Хіба дорослі дітям дають курити? Дорослі дітям не дають курити. Та ще такі цигарки, що в голові геть запаморочилося. Де ж тут не впадеш! Отак як заканудить під серцем, то й на гадюку впадеш, не тільки на їжака. Ох же ж і поколов клятий, ох же ж і болить... Ой мамочко, ой ріднесенька...

Коли біль трохи вщух, Кость сказав Сашкові:

— Я вже не буду більше курити. Хочу вирости спортсменом, хочу змагатися на футбольних полях, хочу прославитися, як Володимир Куц. Хто біга швидше за нього? Ніхто! А чому? Бо як закортить йому покурити, то він зразу сам собі: "Е, ні! З'їсть тютюновий дим Володимира. Куца, не прославиться він на увесь Радянський Союз!" І я теж так буду. Я теж не хочу, щоб з'їв мене тютюновий дим...

— І я теж,— підтримав друга Сашко.— Яка ото радість курити? Ніякої радості. Як терпіти отаке,— Сашко поклав руки на труси,— то хай йому бенеря. Хай тільки хто спробує простягти цигарку. "Самі куріть,— скажу. — І не годиться дорослим труїти недорослих тютюновим димом!"

І тільки мовив це Сашко, як кущі справа від нього зашелестіли і на стежку вискочив Білан з дрохвичем у зубах. Здобич свою вовкодав поклав Костеві до ніг.

Кость, за одну мить забувши про всі прикрощі, піднесено закричав:

— Оце буде печеня! Пахощі підуть на увесь гірський край!

На базі хлопці почали патрати дрохвича і, поки це робили, вирішили не печеню з дрохвича смажити, а зварити куліш, бо з печенею довга морока. Але куліш не вийшов чогось у них — чи води мало влили, чи пшона забагато сипнули, отож вийшов у них не куліш, а пшоняна каша, ще й не мало, бо коли пшоно розварилося, то стало відро по вінця!

Довго ж довелося приятелям поморочитись з цією кашею, аж потомилися. Щоб підтримати своє здоров’я, вони витягли з Костевого рюкзака хлібину, почали ламати її, підживлятися і допідживлялися до того, що, коли, нарешті, каша вкипіла, охота їсти у хлопців пропала.

— Чогось і їсти перехотілося,— сказав Кость.— От води, то напився б...

— І я теж,— трохи здивований такою обставиною, промовив Сашко.

Вони спустилися в розколину між двома скелями, припали до маленького струмочка, що пробивався з-під каменя, напилися, і Кость сказав:

— Гарна вода тут. Коли б ще трохи пахтіла соломою, як та, що у бочці в жнива, то була б ще краща...

— Е, так то ж у жнива,— відповів Сашко.— До жнив ще далеко, та їх тут і не буде: бач, навколо самий камінь та камінь...

Напившись, приятелі повернулись на свою стоянку, закутали кашу у ватник і засунули в самісінький куток печери, в котрій ночували, і прикрили ряднину зверху.

— Хай умліває,— промовив Сашко.— Знаєш, яка вона бува, як умліє? Як мед!

— Еге. Ох, солодка ж! — охоче відгукнувся Кость. Потім Кость випростався, окинув поглядом околицю і промовив, не звертаючись ні до кого:

— А куди ж ми тепер?

Сашко оглянув місцевість і, не витрачаючи часу на довгий роздум, відповів:

— Вчора ми ходили на Кіліманджаро, а сьогодні підемо на Еверест. Чи не пощастить там знайти дикого скла Любі на крем’яхи?

І вони зникли серед нагромаджень гранітних брил.

Розділ дев’ятнадцятий

Вранці експедиція пила найкращий чай за всю подорож. До чаю не було заварки, і заварили снопочок дикої м’яти. Як же він пахтів! Не було й цукру, не було й хліба з маслом. Але одне щось було. Це був апетит. Та ще який апетит!

Кажуть, що найбільший апетит — вовчий. Це пусте. В Немає апетиту сильнішого за хлоп’ячий. Пилип або Хома як набігаються, то й вовка з’їдять. Так добре ж, коли вовк є, щоб його з’їсти. А коли нема? Що тоді робити?

Люся поклала на скатертину по одному аварійному сухарю і по подушечці — у Куприка знайшлися. З одної цукерки трохи прорвалося повидло і пахтіло так, що у всіх слина котилася. Женька аж плямкнув.

Куприк цукерки не схотів і віддав її Женьці, так що в нього стало аж дві цукерки. Аж дві цукерки! Це була річ нечувана. Бо Женьці завжди перепадало дуже мало солодощів.

І все через Женьчину вдачу. Не можна сказати, щоб Женьку мати не любила, але їй було дуже тяжко з ним. На кожне: "Женько, піди, візьми, принеси" — він одказував матері: "Сама піди, візьми, принеси". І, звісно, все кінчалося тим, що Женьці перепадало на горіхи.

Через ці обставини Женька мало і рідко їв цукерки, і це було тим прикріше, що він, як уже згадувалося, дуже любив усе солодке: цукор, мед, варення, цукерки, повидло.

Отож грошей на дорогу мати Женьці не дала. "Тоді,— сказала,— гроші буду давати, як навчишся слухати матір і поважати її". В експедиції ця обставина завдавала Женьці нестерпних мук, адже коли приходили в якесь село, то одразу всі кидалися купувати ласощі. Один Женька не кидався. Коли питали його чому, він одповідав: "Терпіти не можу солодкого!"

І всі цьому вірили, крім Куприка. Старий морський вовк мав нюх та знав добре і Женьку, і обставини його домашнього життя.

Коли Куприк поклав Женьці у руку цукерку, Женька аж просльозився і тихо, так щоб ніхто й не почув, сказав: "Куприк — справжній друг. Коли почну заробляти, то куплю йому сто пудів цукерок-подушечок з малиновим повидлом. Хай їсть". І він щирим і відданим поглядом позирнув на жвавого, прудкого Куприка і сказав йому тепер уже вголос:

— Чуєш, Куприку, давай поміняємося рюкзаками. Не на зовсім, а так. До вечора.

Хоч клуночок у морського вовка і був тугенький, так Женька ж проти Куприка був велетнем. У Женьки були сильні м’язи; груди — широкі; очі сторожко й грізно дивилися, готові накрити артилерійським вогнем кожного, хто наважився б сказати: "Візьми, Женько, й зроби..." До того ж однією рукою Женька піднімав стільки, скільки Куприк не міг би й

двома; і робив Женька нею, цією-таки рукою по дві, а то й по чотири помилки на одній сторінці і здебільшого на одне і те ж правило написання з часткою не. "Невисоким, а дрібним здавався кленок біля цього не високого дуба", бо не знав, де оті два слова писати разом, а де окремо!

Але це не значить, що Женька вчився погано! Женька вчився не погано, а гарно і знав непогано таблицю множення...

Відповідав уроки він, коли знав, чудово. Учитель питав: "А скажи, Олексієнко, що називається дієприслівником?" Женька, негайно ж схопившись, випалював: "Дієприслівником називається, це коли, наприклад, на чи, ши, вши — читаючи, прочитавши, побачивши брата". На запитання, що називається іменником, Женька так само без вагання казав: "Іменником називається, це коли, наприклад, усі гори зеленіють, швидко грудень повіє крилатий"... Про Котляревського Женька на уроках розповідав так: "І Пе Котляревський, він народився в Полтаві..." Так само починалася і біографія Панаса Мирного: "Панас Мирний, Пе Я Рудченко, він народився..."

Словом, як кажуть, відповідав точно, ясно, здорово.

Куприк, почувши Женьчину пропозицію, якось завагався, зніяковів і сказав, не дивлячись на Женьку:

— А може, ми — завтра?

Женька не любив одкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні, і, переповнений найніжнішими почуттями до Куприка, наполіг:

— Ні, ні, сьогодні давай!

Він накинув на плечі Куприкові свій клунок, на себе натяг Куприків, пошитий з лантушини. Женьці було приємно нести Куприків клуночок,

так само, як буває приємно дівчатам одягти на свято блузочку або хустку, котрими вони на цей день обмінялися з приятельками. А може, й ще приємніше: Женька ніс в грудях своє палке серце, повне найніжніших почуттів до Куприка. Ви скажете: а як же всі попередні сутички, почуття неприязні? Що — вони так і зникли без сліду від однієї цукерки?

Зникли. І не зараз, а десь раніше, розтрусилися в дорозі. Женька в своєму серпі не носив злості більше як півтори-дві години; в серйозніших випадках міг кипіти обуренням цілий день. Але це бувало так рідко, та й народжувалося обурення не в сутичках із Куприцом. Бо що б Женька не робив, що б не казав, а Куприк був свій, одного з Женькою поля ягода. І Женька, хай і по-своєму, а любив Куприка — за простору душу, за щедрість і недріб’язковість.

Зібралися, поправили рюкзаки за плечима й пішли.

Женька був хлопець загартований і міг прожити цілий день на самих лопуцьках, на терні, луговому квасцю; ні на якій роботі, коли його щастило навернути на неї, ні на яких гулях і хлоп’ячих походах він не стомлювався.

Але сьогодні Женька не пізнавав себе. У нього виступив піт на лобі і навіть на носі. Далі Женька відчув рюкзак за плечима, хоч за всі ці дні він так звик носити його, що вже й забув про його існування.

Потім у Женьки почав стікати піт з голови на потилицю. Та й самі плечі змокріли.

Відчуваючи незрозумілу втому, хлопець з острахом подумав: "Це я, мабуть, захворів. Бач, яка млость у всьому тілі". А тут ще й Тимофій. Помітивши, що Женька упарився, він сказав співчутливо:

— Хіба не пристанеш після такого сніданку. Ого, які в тебе патьоки на спині!

— Які патьоки? Ніяких патьоків у мене немає! — скрикнув Женька.— У самого в тебе патьоки! — і напруженим кроком рушив уперед, щоб ніхто не сказав: "А Женька таки справді запарився".

На привалі трапилось таке. Григорій Савич підійшов до Женька і зненацька сказав:

— Розв’яжи рюкзак, покажи, що там у тебе.

Женька сторопів від несподіванки і вже хотів був крикнути: "Самі розв’яжіть!", коли це наперед вийшов Куприк і, заступаючи спиною Женьку, самими губами прошепотів:

— Це не його клумачок, це — мій.

— Все одно розв’язуйте, хлопці.

Куприк розв’язав рюкзак і почав викладати з нього все, що там було. Спочатку ішов законний багаж: штани, парадний піонерський галстук, сорочка, черевики, електричний ліхтарик, запальнички, сірники. Потім з лівого боку він витяг здоровенну торбинку, так туго зав’язану, що боки її аж лисніли проти сонечка.

— Ой, та це ж манна крупа! — вигукнув Тимофій.— Бач, де вона! А всі в один голос кричать: "Вже поїли, немає!" Звичайно, немає, як її Куприк собі взяв!

— Помовч! — строго зиркнув на нього Григорій Савич і звелів Куприкові: — Розв’язуй!

Куприк розв’язав, і всі побачили, що в торбинці не. легка манна крупа, а важенний білий пісок.

Куприк став червоний як рак. Григорій Савич, проте, весело посміхався.

— То що в воно оце в тебе таке? — спитав Григорій Савич майже лагідно.

— Оце, еге? — перепитав Куприк, показуючи на торбинку з піском.

Григорій Савич цікавився далі:

— З першого дня несеш чи пізніше запасся?

Куприк промовчав, потім, дивлячись кудись повз усіх присутніх, сказав:

— Як не візьмуть на крейсер за зріст, го хай зважать хоч на витривалість.— І враз, обернувшись до Григорія Савича, зазираючи у самі вічі, спитав гаряче, з надією: — А візьмуть мене, правда ж, візьмуть?!

— Візьмуть,— твердо мовив Григорій Савич.— Такі хлопці на флоті потрібні.

Женька і рота роззявив. Так от звідки Куприк бере свою силу і спритність! Треба придумати таке, треба вмітидивитися на багато років уперед! А Женька не знав уранці, що робитиме ввечері. І він похилив голову.

Тимофій, котрому на деякий час довелося прикусити, язика, вирішив взяти реванш. Він сказав Куприкові, вміло підбираючи слова:

— Ти хоч і сильний, так дуже низький. То Григорій Савич потішає тебе. Насправді низеньких у флот не беруть. Коли ж хочеш вирости — виставляй на дощ ноги. Після дощу все росте, і ти підростеш. Ось побачиш!

— Справді, Куприку,— жалісливим і надто ніжним голосом промовила Оля. Вона не забула Куприкової розповіді про Пилипа й Хому і тепер брала реванш.— Ти виставляй ноги на дощ, це дуже допомагає!

Пилип лукаво докинув:

— Встроми вербу в сухе — сидьма сидітиме, а в мокре — одразу пагони пустить!

Куприк знав, що Тимофій, Оля й Пилип жартують, але десь в глибині душі заворушилась думка: "А що коли справді допоможе?"

Куприкові так хотілося підрости, що кінець кінцем він спробував би підставити ноги не тільки під дощ, а й під сніг. А втім, він все ж не догадувався, що незабаром йому випаде-таки нагода здійснити пораду своїх товаришів!

Розділ двадцятий

Але повернемось назад.

Який не був сніданок, але це був сніданок. А тим часом в людському житті й так трапляється, що немає не тільки чогось їсти, а й пити. От як у пустинях. А люди нічого — йдуть вперед, роблять своє діло, і про них потім так гарно розповідають у кінокартинах.

Тимофій сказав на це:

— Пхе, дуже потрібно. То колись було, а тепер сяде на Ту-104 і за годину яку завгодно пустиню перелетить.

Пилип зиркнув здивовано на Тимофія, нічого йому не одповів, а звернувся до Хоми:

— А я ще ніколи не пробував, щоб цілий день нічого не їсти и не пити.

— І я,— бадьоро сказав Хома.— А, мабуть, воно гарно! Я в кіно бачив. Тільки треба тугіше поясок затягти.

Еге, так де ж той поясок, коли на хлопцях були самі труси, та й то не на резинках, а на вшитих поясах. А вшитого пояса не затягнеш.

— Ет, пусте,— подумавши хвилинку, сказав Пилип.— Треба просто вірьовочкою попідв’язувати труси. Аби тільки вірьовочка була не тонка, а товста. Тонкою як затягнешся добре, то різатиме.

Хома заблискотів очима і радо сказав:

— У мене в рюкзаці є, на дорозі знайшов. З палець завтовшки.

Через дві години сонце стало майже над головами. Розігріті скелі й каміння дихали спекою. Зелень, де вона вилазила з ущелин і вибалків, посіріла; листочки поскручувалися і неначе вкрилися сірою ворсою. Від того, що листочки поскручувалися, кущі порідшали, стало видно, що там під ними. Хома навіть куріпочку з дітьми помітив — гайнула від людей у кам’яні звалища й не озирнулася.

В цю пору над цією гірською країною не буває ніяких вітерців, зависає над нею розпечена мла, мов від куряви. Сонце здається жовтогарячим, як великий помаранч, і на нього можна дивитися

неозброєним оком. Небо теж втратило свій небесно-блакитний тон, воно помутніло.

Мандрівники намагалися, де можна було, йти по траві або по м’якій землі, бо камінь був, як розпечений черінь у печі, і на одному місці но можна було навіть устояти.

Після першої години маршу Григорій Савич звелів промочити горло.

"Пхи,— відповів тихо Хома.— Мені хоч би й до вечора, то байдуже без води".

"Коли Хома не п’є, то чому я буду пити, воду переводити,— подумав Пилип.— І я не питиму. Перехилю в рот баклажку, а пробки не вийму. Хай Григорій Савич думає, що ми підсвіжилися..."

Пізніше, коли у Хоми почала випадати смага на губах, Пилип спитав у приятеля:

— Держишся, Хомо?

— Держуся. А що мені?

Вони пішли далі, і, йдучи, Пилип розповідав Хомі:

— Восьминіг, знаєш, сильний який? Тільки кашалот ще сильніший!

— А є такий восьминіг, що подужає кашалота або аж двох? — спитав Хома.

— Куди йому,— палко відповів Пилип. І розповів другові про одну з морських трагедій, яка відбулася на дні океану. Кашалот напав на володаря морських глибин — спрута; відбулася кривава боротьба.

Кашалот таки переміг восьминога, але останній своїми гігантськими мацальцями повидирав з боків свого супротивника шматки м’яса з тарілку завбільшки. Від себе про цю подію Пилип розповів Хомі так:

— То вони як зустрілися, а він, чуєш, мацальцями його так і тягне. Присоски на кожному мацальці з миску завбільшки, страшні. А він як терне його боком та до підводної скелі так і притискає, до крові роздушив, тоді — у пащеку і з’їв.

Незважаючи на деяку стилістичну недовершеність розповіді, Хома слухав приятеля, затамувавши дихання. Він з усіма подробицями уявляв перипетії грізної сутички, і що йому було до того, що "він" у Пилипа означав і восьминога, і кашалота! Очі у Хоми блищали, в них одсвічувався захват і жах.

Переживши трохи подію, Хома, облизавши губи, узявся розповідати зміст останньої кінокартини, яку він бачив. Під час цієї розповіді Пилип увесь час схвально кивав головою, а "Хома з притиском вигукував:

— А він тоді, чуєш, на коня! А він за ним біжить, чуєш! А він кричить: гляди, наздоженеш чорта лисого! А він тоді: бац! бац!

— Убив? — спитав Пилип.

— Куди йому! Там яма була. А він у неї — беркиць! А він тра-та-та, тра-та-та, тра-та-та! От гарна картина...

Все вже переговорили, а марш тривав.

Хома почорнів, очі його глибоко поховалися у вічниці і палахкотіли напруженим гарячковим блиском. Пилип теж потемнів, став якийсь менший і не такий шовковистий. Але кроку не применшував. Час від часу він питав у Хоми:

— Держишся, Хомо?

— Держуся,— відповідає Хома.— А мені що?

А ще довго зможеш продержатися?

— Хоч і до смерті...

На цьому обидва замовкали. Бо від безводдя в роті у них попересихало, язик був шорсткий, наче сукняний, губи ще більше вкрилися смагою, а піднебіння стало, мов шкураток.

Після полудня, помітивши, що Пилип увесь почорнів змарнів, Люся підійшла до нього і тривожно спитала:

— Чи ви з Хомою не захворіли, Пилипе?

Коли б Люся спитала тільки про нього, обминувши Хому, Пилип розсердився б, бо не сам же він терпів без хліба й води це випробування,, а з другом. Те, що Люся Хоми не забула, зігріло Пилипове серце. І в думці він скрикнув: "От дівчина! Вона все розуміє!" А потім уже вголос відповів:

— Ні. Ми з Хомою не захворіли. Маленькі, чи що?

Пилип намагався вимовити ці слова приязно, на ділі вийшло зовсім інше. Він же ж і язиком як слід не міг поворухнути! І з його вуст вихопилося сичання, шкварчання і якийсь присвист; ще й обличчя йому при цьому змінилося, і бідолашній дівчинці здалося, що Пилип перекривив її.

Люся образилася. Вона до Пилипа підійшла з добрим серцем, а одійшла, ковтаючи сльози і думаючи про себе: "Був такий славний, а

тепер, бач, який..." Вона трохи поплакала, звичайно, мовчки, без сліз, потім розсердилась і на себе, і на Пилипа: "Коли він такий, то і я така буду..."

А тепер ми спитаємо: а де ж ділися наші друзі Кость і Сашко? Де ділася Люба і що сталося з їхнім Біланом?

Люба вдень не могла мандрувати, бо допомагала матері. Біланові набридло крутитися біля нової бази, і він гайнув на Шкаврове до головного агронома Хрисанфа Івановича.

Що ж до Сашка й Костя, то вони сиділи в холодочку під скелями і займалися благородною справою вчених мінералогів. Лазячи між камінням, вони наткнулися на ціле звалище дикого скла і тепер ладналися робити з нього крем’яхи.

Повний набір крем’яхів, як відомо, складається з п’яти камінців. В радгоспі хлопці виготовляли їх або з брукового́ жаменю, або з цегли. Найбільше з цегли. Цегла — м’який матеріал, і з неї можна вишліфувати такі гарненькі крем’яхи, що й очей не одведеш.

Тут цегли не було. Довелося взятися, як кажуть військові, за підручний матеріал, а що він був різнобарвний, то хлопці намагалися зробити кожен крем’ях з окремого камінця. Кость встиг підібрати крем’яхи — блакитний, зелений, рожевий, медово-вогнисто-жовтий. Всі вони були прозорі, просвічувалися красиво проти сонця, а зламані грані так блискотіли, що аж очі засліплювали.

Сашкові потрапила під руку дуже гарна грудка дикого скла — винно-жовто-червоняста на колір. Вона так світила, так сяяла, блискотіла, що Сашко аж замилувався нею. Коли ж надивився, то поклав її на кам’яну брилу і добре стукнув зверху гранітною каменюкою. І бив, поки не розбив. А тоді почав визбирувати підхожі для справи камінці, обтісувати й шліфувати їх. Крем’яхи аж кипіли в шумовинні

дрібних скалочок. Особливо пишним це видовище було, коли Сашко дивився на скалки проти сонечка. Як вони мінилися, переливалися!

Спочатку видовищем милувався лише Сашко, потім приєднався і Кость.

— От гарно!

В купі біля нього лежали вугласті куски дикого скла різних форм і барв. В усіх їхніх рисах відчувалося щось вишукане, благородне. Це були особливі куски дикого скла! Тим краще! Коли товкти їх, то сяятимуть, як райдуга!

Озброївшись гранітними каменюками, приятелі молотили ними по тих вишуканих, благородних гранях, радо вигукували, коли уламочок, одірвавшись від цілості, високо підлітав вгору, викреслюючи діамантову траєкторію.

— Ти глянь, як у мене блиснуло,— в захваті кричав Сашко. Кость відповідав ще палкіше:

— А ти глянь, як у мене заблискотіло! Ось глянь, глянь!

Втомившись і зробивши перепочинок, Кость озвався до приятеля:

— От коли б нас побачили новопшеничанські хлопці! А то задаються: ми — експедиція! А той їхній Пилип ще й з колодієм та курячим крильцем від зозулястої! Думаєш, він щось знайде? Нічого він не знайде, а ми вже й знайшли! Коли б оце зустрілися, то Пилип одразу б: "Кость і Сашко! Дайте і нам трохи дикого скла..." А ми б: "Немає дурних, були, та перевелися. Самі знайдіть, а то, бач, які: зразу — дайте!"

— Та вони такі,— підтримав приятеля Сашко, неначе тисячу років уже знав Куприка, Пилипа й Хому.— Щоб самим знайти, то не дуже, а як побачать, то зразу: "Дай, Сашко!" Дам, дам, та ще й вивершу...

Розмова була в розпалі, коли на повороті стежки між скелями замигтіли людські постаті. На столовому камені підвелася на увесь зріст химерна істота з головою коня, тулубом лошака і коров’ячим хвостом. Химеру прикрашали високо підведені довгі вуха. Незабаром поруч неї стала ще одна. Був це вовкодав білої степової породи. Обидві постаті якийсь час нерухомо височіли на своєму постаменті, потім особа, прикрашена розкішними вухами, обережно почала спускатися вниз, похитуючи на ходу двома кошиками, перекинутими їй через хребет. За нею рушив і вовкодав.

Кроків за десять від Костя з-за скелі випорснув раптом хлопець у закуреній панамці, в трусах з широким поясом, з рюкзаком за плечима і з компасом на лівій руці. Хлопець був. меткий, жилавий. Кость і Сашко прикипіли до нього очима. Раптом Кость закліпав, труснув? головою, ніби одганяючи якийсь привид, і скрикнув, видобувши той скрик з самої глибини серця:

— Ой! Та це ж. Їхній Куприк — старий морський вовк! — і звернувся до жилавого хлопчика в закуреній панамі: — А я тебе знаю. І всіх ваших знаю — по радіо чув. Ото он Явтух. А ото — Білан. У нас теж є Білан, тільки паш молодший: шерсть на ньому ще біла-біла, а у вашого уже прижовтіла. А цей — товстий та опецькуватий — видно, Тимофій...

Кость не помилився. Всіх пізнав, а себе не пізнав: і вчора, і сьогодні, хвилину тому, виголосив він чимало різних слів проти хлопців з новопшеничанської експедиції. А зараз все, що тоді говорив і думав Кость, десь ділося, вивітрилося, і в серці своєму він відчув лише почуття теплої приязні й захвату: то тільки знав, що така експедиція десь існує, а це стикнувся з нею віч-навіч!

Тим часом, на стежці з’явилася Оля, за нею Люся, Женька. Олині щоки аж засліпили на момент Костя. "Бач, яка вона",— промайнуло у хлопчика. В голові. Олю випередила Люся. Кость пізнав її червоне в білу горошинку плаття, прямокутний виріз для шиї і метнув оком до подолу, звідки дівчинка одірвала шматочок тканини, щоб зав’язати Пилипові пальця. Він не знав, що ту стрічечку, коли її замінили бинтом, Люся гарненько вимила і пришила назад, на своє місце.

— І не видно нічого,— сказав він Сашкові, показуючи на Люсин поділ.

Сашко теж не помітив нічого і знизав плечима:

— Може, друге плаття наділа?

Раніше хлопці думали, що їхня Люба найкраща на світі. Виявилося, що й ці дівчатка були славні.

Але Кость і Сашко так досхочу й не намилувалися на своїх несподіваних гостей. До них підійшов Тимофій. Приятелі чекали, що він привітається, скаже щось гарне, наприклад, таке: "Здрастуйте, хлопці, хто ви, що ви, як ви поживаєте, що отут робите?.." Замість цього він скривився сердито й плаксиво:

— Куприк завів нас до чорта в пельку. Я з самого ранку нічого не їв... Дали якихось житніх сухарів, а вони тверді...

Немає нічого гидкішого на світі за ябеду, донощика,, а тим часом Тимофій і почав саме з цього. А сам здоровий, товстий, одгодований... Недобре почуття зародилося в грудях у Костя. Ще п’ять хвилин тому, побачивши експедицію, він подумав: "От кого почастуємо сьогодні кашею із дрохвичем! — А тепер він завагався...— Дзуськи! Хай цей Тимофій трохи стухне..."

Але як швидко спалахнув Кость, так швидко і одійшов: "Тимофій Тимофієм, а при чому ж тут вся експедиція!" І серце його знову одкрилось для дружби. Він тут господар, й інакше не можна!

А тут і Білан, Сашків та Костів, мов із землі вийшов! Прошумів по стежці, вискочив на камінь і завмер. Перед ним у всій своїй мальовничій красі групувалася в повному складі, новопшеничанська експедиція: восьмеро людей, чотириногий вухатий Явтух і ще один Білан, що замріяно стояв за лівою ногою Григорія Савича.

Він, цей старший Білан, був як лев!

Білан-молодший не стримався, гарикнув. Безконфліктному постові край! Набік зайченят і дрохвенят! Мине кілька секунд, обидва вовкодави зійдуться, і один з них вкриє себе безсмертною славою. Цим вкритим славою звіром буде Білан-молодший, білий-білий, немов вимитий в купелі...

Настовбурчивши шерсть на хребті й загривку, прищуливши вуха, він рушив уперед. Білан-старший і голови не повернув, навіть не поворухнувся, бо стояв на посту за лівою ногою Григорія Савича. Поки Григорій Савич дозволу не дасть, поста свого він не залишить. Навіть голову вище підняв, ще пильніше почав вдивлятися вдалину.

Ця витримка спантеличила молодого вовкодава. Він спинився, не знаючи, що далі діяти. Ех, дорого б йому обійшлася ця затримка! Показав би йому Білан-старший, як ходити в атаки! Але старий вовкодав не поворухнувся. Зовні. Всередині він клекотів запалом рушити в бій і покарати чужого Білана за зухвалість. Відпустив би його Григорій Савич хоч на п’ять хвилин!

Собаки, коли гризуться, стають навлапки, гарчать один одному в писок і намагаються ухопити приятеля за вухо, за лоба, а то видерти жменю шерсті з собачої щоки.

Так колись робив і Білан-старший. Але з літами змінив засоби боротьби. Треба приловчитися, щоб ударити на супротивника не з фронту, а збоку, перекинути його, придушити до землі і перервати горлянку. Так Білан чинив з вовками і вовчицями. З собаками він поводився інакше. Цим горлянки не розривав, а кусав за ноги. Коли в Новопшеничному хлопці бачили собаку не на чотирьох, а на трьох лапах, то казали захоплено: "Бач, як цього песика Білан стриножив!"

І Білана-молодшого стриножив би. Так не вийшло. Змінилися обставини.

Білан-старший, перед тим як потрапити в експедицію, доглядав у степу отари овець. Ходив за ними мало не все життя.

Все на світі має свої пахощі. Пахне фіалка, конвалія, нарциси. Чарівний запах має бузок і резеда. Пахне й отара. Хай тільки війне вітер, і за два, за три кілометри ви почуєте, як спочатку потягне кучерявою вовною, потім до цього запаху приєднається дух кошари, де ночували вівці, запах тирла, де вони відпочивали в обід, запах зопрілого гною і тісного гурту великої сили чотириногих істот... Цей запах широким фронтом летить по степу. Почувши його, люди кажуть: "Десь отам отара пасеться". Вовк, зачувши цей подих, враз спиняється мов укопаний, потім лягає на живіт, висуває язик і починає хекати тривожно і важко. І вже отак полежавши, підводиться і починає скрадатися, щоб підібратись до отари проти вітру.

Довгі роки Білан-старший насочувався цими запахами і от просяк ними до білої кістки. Хай тепер віють буйні вітри, хай мочать і обмивають його шерсть рясні дощі й зливи! Все це спливе, а запах, котрим просочилося Біланове тіло, так при ньому й залишиться...

І, ось від Білана-старшого війнув вітрець на Білана білосніжного. І сталося диво. Білосніжний закліпав очима, прищулені вуха його

підвелися, стали рівно, шерсть на спині прилягла назад до хребта. Пес заскавулів здивовано й радо.

— Та вони ж знайомі! — після паузи, заповненої глибокими переживаннями, вигукнув Кость.

Григорій Савич теж звернув увагу на зміну в поведінці обох собак і, поклавши руку на голову своєму Біланові, промовив:

— Ну, ну, йди...

Пес одірвався від ноги Григорія Савича і рушив назустріч Біланові білосніжному. Ось вони зійшлися, облизали обережно один одного; потім погордо підвели голови і лягли поруч, мов висічені з білого мармуру.

Так лежали вони колись, як доглядали в степу неспокійні отари колгоспних овець...

Розділ двадцять перший

Кость і Сашко мало різнилися один від одного; тільки й одміни, що в Сашка навіть вії вицвіли, а Костя, навпаки, прикрашали вії чорні, як ніч, ще й променисті. Але до цих подробиць придивлялися тільки їхні матері. Щодо Куприка, то він насамперед звернув увагу не на цю декорацію, а на хлоп’ячі труси — з поясами і з кишенями.

Цей одяг і спантеличив Куприка, адже він був винаходом і гордістю новопшеничанської експедиції. Спробуйте рушити в подорож у звичайних трусах на резинці і без кишень! І Куприк спитав у Костя:

— А хіба ви теж з експедиції? Еге?

В душі у Костя виникло дві протилежні течії. Одна половина Костевої душі пишалася, що навіть Куприк, цей старий морський вовк, непомильно визначив, хто вони й що вони... Експедиція! Як це звучить! Яке це слово вабливе, адже за ним лежить цілий непізнаний світ, який доконечне треба пізнати! Це — з одного боку. Та Кость перехопив Куприків погляд, спрямований на отой пояс і кишені в трусах... І — скис! Друга половина душі його затьмарилася. Не самі вони з Сашком придумали цей варіант мандрівного хлоп’ячого вбрання, а скористались з готового новопшеничанського зразка — по радіо почули. І ця, друга, хвиля у Костевій душі перемогла першу. Опустивши очі, Кость тихо промимрив:

— Ні... ми не експедиція. Це ми з Сашком... тут так...— І одразу ж перевів розмову на іншу тему: — У нашій річці глибини — без дна; а туди вбік — мілко; вода як крига,— вскочиш, аж засичиш. Це тому, що там між камінцями джерела. Ми їх з Сашком усі дослідили: де джерело, там під водою так і вирує, і вгору викидає. Брр... Як вискочиш, то тіло немов голками поштрикане...

Цієї інформації вистачило, щоб повернути Костеві добрий святковий настрій. Що там труси, коли він розмовляє із самим прославленим морським вовком, а навколо них збирається вся новопшеничанська громада.

Отут від і згадав про кашу й дрохвича. Це ж хіба так можна пригостити людей?! А як гарно запалити ввечері велике багаття посидіти, поговорити, наспіватися досхочу... А потім полягати спати. Всі хлопці й учитель умостяться надворі, дівчатка ж — в печері, а Білани — один біля них на сторожі, а другий — біля Явтуха...

Ці думки за одну мить промайнули в голові Костя; дальша мить наздогнала Костя; коли він уже почав входити в роль господаря.

— Чуєш,— казав він Куприкові, з благанням дивлячись йому в вічі,— не ходіть далі нікуди, залишайтесь у нас... Ми із Сашком каші наварили ціле відро! Їй-право, ще й з молодим дрохвичем... Білан наш приніс. Чуєш, чуєш, залишайтеся! І приймач детекторний є у нас....

Ось як обернулася справа: не треба було й думати, як вийти з утруднення, порятунок прийшов сам. І Куприк весело гукнув Григорію Савичу:

— Кость і Сашко запрошують нас разом посидіти вечір біля багаття! У них в печері є детекторний приймач, відро каші й дрохвич.

— Та що ти кажеш?! — Григорій Савич підійшов до Костя і поклав йому руку на плече, а потім Сашкові.— Хто ж із вас Кость, хто Сашко?

Сашко так гостро переживав зустріч з справжньою експедицією, що увесь час мовчав, тільки роздивлявся на гостей. Григорій Савич вивів його з щасливого заціпеніння, він поворухнувся, сплів руки перед грудьми і спитав, не вірячи в те, що таке може статися:

— І ви у нас переночуєте? І всі будемо разом?!

— З вашого дозволу і переночуємо, і біля багаття посидимо...

Експедиція склала своє спорядження на точку біля печери, і всі прискоком помчали до річки; навіть Білан і Явтух. Залишився тільки Куприк, бо чергував. Коли почали розкладати вогонь, Кость спитав:

— А добре треба підвіситися на безмін, щоб погойдатися? Я теж хотів, так у нас немає.

— Е, хай йому,— поправив труси Куприк.— Хто ж знав, що у ньому така слабка пружина?!

— Мені теж частенько перепадає,— повів далі розмову Кость.— Ух нас навколо самі чужі садки. Так ми з Сашком перебралися до Хрисанфа Івановича в радгосп, на експериментальне поле. Огірки вирощуємо. Вже двадцять кошиків одвезла Любка в їдальню. А як упорається — сюди прийде. Це у нас друга база, а перша ззаду, зразу за Петровим байраком...

Поки Кость і Куприк розмовляли і запалювали багаття, Сашко порачкував у печеру і виповз звідти, пхаючи перед собою відро з кашею. Костів "ватник, яким зверху було закрито посуд, трохи збився, і в ніс хлопцям ударив аромат гарячої пшоняної каші. Куприк глянув у той бік і провів язиком спочатку сюди, потім туди...

В цей час Кость глянув на стежку і смикнув за руку Сашка:

— Ти глянь, глянь!

На стежці з’явилися ще дві постаті, такі закурені, обвіяні вітрами, попечені сонцем, що тільки очі у них і блискотіли.

Придивившись, Кость зиркнув на приятеля:

— Бачиш? За поясом ніж-колодій і з лівої кишені крильце вибивається... Чи не від зозулястої? — І аж затіпався від переживання.— Та це ж знаєш хто? Це ж — Пилип! А той другий — Хома!

Але в міру того, як запізнілі мандрівники надходили ближче, Костів ентузіазм почав падати. Від постатей прославлених жабоїдів віяло не завзяттям, а трудною втомою.

Куприк, Женька й дівчата, як підходили сюди, то всі трималися, крім Тимофія, по-геройському, а ці плентаються, насилу перебирають ногами. Навіть червоні галстуки, поодягані на голі шиї, почорніли в обох. І Кость розчаровано зітхнув:

— А я думав...

Пилип, що не чув цієї розмови, заворушив губами, і до Хоми ледь долетів тихий шелест:

— Держишся, Хомо?

— Держуся...

— А довго ще можеш продержатися?

— Хоч і до самої смерті...

Куприк придержав Костя за руку:

— Ти не кажи так: "А я думав..." Бач, смага у них на губах. І очі блискотять... І курявою припали... Бо без води цілий день.

— Це вони, як мандрівники в пустині, еге?

— Еге.

Тепер Кость і Сашко дивилися на Пилипа й Хому вже з захватом.

Була дев’ята година. Пилип спитав, пильно глянувши на Хому:

— Зараз нап’ємося води й повечеряємо чи як сонце зайде? — І додав твердо: — Страждання всіх мандрівників завжди закінчувалися після заходу сонця...

— То й ми нап’ємося, як сонце зайде,— відповів Хома, гарячково поблискуючи глибоко запалими очима.— Вже недовго ждати. А коли зараз нап’ємося, то Куприк не скаже, що до самого вечора витерпіли.

Куприк при хлопцях був начебто суддею.

— Коли так,— промовив Пилип,— то каша почекає.— Він одставив миски з кашею в затінок, помовчав і несподівано спитав у Хоми.— А ти міг би піти в мандрівку у пустиню Цайдам, як швед Свен Гедін? Отам безводдя! Там спека така, що всю душу вимучить...

— Я б і в Сахару пішов,— відповів Хома.— Знаєш, які там оази? Навколо пальми стоять і таку ж тінь на землю кидають, що ні один промінчик сонця не проб’ється. Доплентається мандрівник сюди, впаде на землю, аж тут дзюркотить щось. Голову підвів, а там з-під найвищої пальми струмочок вибивається, і вода в ньому, як крига, холодна! Отам вода...

— Про воду не треба говорити,— сказав Пилип.— Не треба про неї нагадувати. Вона й так перед очима стоїть...

— Еге, не треба,— погодився Хома,— бо ще дужче пити хочеться.— І додав по хвилі: — А от є такі люди, що їм до води байдужісінько. Александрові Македонському, як ішли через пустиню, ординарець приніс у кухлику трохи води. А він каже: для всіх мало, для одного забагато. І вихлюпнув її геть, щоб нікому не було...

— Так то ж Александр Македонський,— зітхнув Пилип.— Він же герой, про нього в усіх книжках пишуть. А не героєві дуже, пити хочеться. Я її ціле відро випив би. Так не випадає. "Слабак",— скаже Куприк.

— Еге, скаже,— підтвердив Хома.— А як витерпимо, так не скаже...

Поки велася ця розмова, за кущами калини на ряднині відбулося таке. Хлопці й дівчата поїли першу порцію каші, почали кінчати й другу. Тоді Тимофій закричав Костеві:

— Як ділитимеш дрохвича, то мені першому неси, та це крильце, а ніжку!

Вислухавши Тимофієву заяву, Кость чемно відповів як і належить хазяїнові:

— Добре, дам тобі не крильце, а ніжку.— І зиркнув на Білана.

Яка не була голодна експедиція, як не налягали хлопці й дівчатка на кашу, а подужали лише половину відра. Кость озброїв ся добрячою шпичкою, яку вистругав ще раніше, і встромив її у кашу з наміром намацати дрохвича і виколупнуть його на поверхню.

Шпичка легко увійшла й пшоняну масу і торкнулася дна, не натрапивши на дичину. Кость штрикнув нею з другого боку відра. І цього разу шпичка пройшла наскрізь і спинилася, стукнувшись об дно.

Кость збентежився. Дрохвич — не вишнева ягода, це ж цілий півень! Кость втретє і вчетверте опустив шпичку у відро. Наслідок був той самий. "Що за морока?" — вже зовсім занепокоївся Кость. Відклавши шпичку, він узяв відро в обидві руки, почав перехиляти його, струшуючи покопирсану кашу під один бік відра. Від такої операції одна половинка дна оголилася. Дрохвича там не було. Кость обернув відро і повторив цю ж саму операцію. Тепер та половинка, що була внизу, перемістилася вгору. Дрохвича не було.

Тимофій закричав:

— Та мерщій там колупайся! Без м’яса хіба обід!

Кость обернувся не до Тимофія, а до Сашка:

— Чуєш, Сашко, наш дрохвич десь дівся...

— Та де ж він міг дітися? — відповів спокійно Сашко.— Як був у каші, так там і залишився...

— У каші його нема!

Сашко підійшов до відра — і дрохвича в ньому, як і Кость, не знайшов. Потім бралася біля каші Люба. Дрохвича вона теж не знайшла.

Незабаром біля загадкового відра стовпилася перша и друга експедиції, зазирали у нього, струшували, підбиваючи кашу то під один бік, то під другий.

Підійшов Тимофій, все перевірив і сказав:

— А це того дрохвича нема, що вони брехуни. Нічого вони в кашу не клали, тільки задавалися!

Від цих несподіваних слів Сашко зблід. Йому дух забило, він щось сказати хотів і не зміг.

Кость краще володів собою. Примруживши очі і блиснувши ними, він спитав у Тимофія:

— Це ми з Костем брехуни, еге?

— А то й не брехуни,— не спинявся Тимофій.— Стільки кричали: "Дрохвич, дрохвич!" А де ж він?

Справді, де ж дівся дрохвич? Бідолашний. Кость, бідолашний Сашко! Що ж вони могли сказати супроти такого закиду, коли справді птах з відра зник.

І Кость похилив голову.

— Ага, мовчиш, мовчиш? — допікав Тимофій.— Сказати нічого, так язик аж у п’яти втягло...

Бувають у житті такі безвихідні становища, коли чесні люди, як Кость і Сашко, не можуть нічого сказати на своє виправдання, бо ж докази зникли...

Люся, Оля і Люба сиділи на тому місці, де годину тому Кость і Сашко молотили гранітними каменюками дике скло. Скрізь блискотіли різнобарвні скалочки — червоні, медово-жовті, зеленаві, золотисті, димчаті.

На одній великій каменюці лежали готові крем’яхи — два набори; один той, що його робив Сашко, другий — що робив Кость. Дівчата глянули — і очі порозбігалися у всіх трьох. Люба взяла на долоню перші, які були від неї, крем’яхи, почала пересипати їх на долоні. Камінці заторготіли, але якось м’яко, поверхні їх блискотіли, переливалися в сяйві. Любі від цього видовища аж дух забило.

Забило дух і Люсі. Оля всім своїм єством потяглася до камінців, скрикуючи: "Ох і ловкенькі ж які!" А більше говорити не могла, слів не знаходила!

Навтішавшись трохи м’яким стукотінням і блиском камінців, Люба нагукала на Сашка і, коли він прийшов, спитала:

— Це ті, Сашко, крем’яхи, що ви з Костем для мене робили? Еге?

— Еге,— відповів Сашко.— Оці, що в тебе в руках, то я зробив, а ті, що в Люсі,— Кость.

— Спасибі ж тобі, Сашко. І Костеві спасибі за подарунок,— промовила Люба.

Сашко запишався від такої подяки та ще й сказаної при Люсі й Олі, але скромно відповів:

— Ні за що. Ми, як схочемо з Костем, так мільйон їх наробимо або ще й більше. Дикого скла тут ого скільки!

— Це дуже добре,— зиркнула на нього привітно і водночас насмішкувато Люба.— Але "більше" — не треба: для мене й мільйона вистачить.— А тоді обернулася до Люсі й Олі, і голос її заспівав: — Я дуже рада, Олю й Люсю, що ми з вами зустрілися й познайомилися. То я про новопшеничанську експедицію тільки по радіо чула, а тепер ось перед собою бачу, і мені хочеться зробити для тебе, Олю, і для тебе, Люсю, щось гарне-гарне... Якщо вам подобаються ці крем’яхи, то візьміть їх собі на пам’ять про нашу зустріч. Ти, Люсю, оці, а ти, Олю, оці... А мені хлопці ще зроблять. Правда ж, Сашко?

— А нам. що станеться! — вигукнув охоче Сашко.— Зробимо!

Ні в Люсі, ні в Олі зроду не було таких крем’яхів. Вони пересипали їх з долоні в долоню, підкидали вгору кожен камінець окремо, по два і по три, ойкали і вигукували:

— Як же ж і блискотить! Такого нам ще ніхто не дарував..

І Оля поцілувала Любу в щоку. Люба віддала поцілунок Олі...

Від цього видовища Сашкові враз стало нудно. Він залишив їх і опинився біля Куприка:

— Бач, смеркає. Вже й сонце зайшло.

— Еге ж, зайшло,— підтвердив Куприк і крикнув Пилипові й Хомі:

— Пустиня за плечима. Вже вода і оаза...

Коли б Пилин і Хома одразу кинулися до води, це не був би вчинок, гідний запеклих підкорювачів Цайдаму і Каракумів. Справжні. мандрівники уміють володіти своїми переживаннями й почуттями. Ось чому, перш ніж припасти спраглими губами до вінця відра, Пилип сказав, насилу повернувши у роті язика:

— Це ти воду з джерела приніс?

— З джерела,— відповів Куприк.—Тут не джерело, а Ніагарський водопад: вода б’є просто із скелі і холодна, як крига. Ось хоч і покуштуйте.

— Покуштувати можна,— згодився Пилип,— бо таки добре хочеться пити. Тільки що ж з відра! От коли б з чобота! Пам’ятаєш, як шведський мандрівник Свен Гедін напував Касима, коли вже перейшли всю пустиню Цайдам?

Ця ідея, видно, захопила й Куприка. Він пожвавішав, але одразу ж і отямився:

— Еге, так то ж чоботи,— сказав він з жалем,— а в нас — сандалі, весь верх з дірочками: не вдержиться.

— Жаль,— зітхнув Хома.— Бо ж із чобота, мабуть, хіба ж така вода?! Ну, коли не можна, то давай Пилипе, так будемо пити. Ти прихиляйся до відра з того боку, а я ось з цього...

Але Пилип не прихилився. Нагнувся, скинув з ноги сандалію, оглянув її.

— Дірочки пилюгою позабивалися: хоч і витече, так небагато.— Пилип постукав сандалією себе по нозі, струшуючи пилюку, потім

зачерпнув води з відра, сполоснув і, вихлюпнувши, набрав вдруге, як у цілком чистий посуд, а вже по цьому, кваплячись, припав до задника губами.

— Ти глянь! І з сандалії можна! — вигукнув Хома. Він мерщій скинув своє взуття і проробив з ним ті ж самі операції, що й Пилип.

Поки Пилип і Хома цідили воду, Куприк розширеними очима дивився на них, потім не витримав і спитав, зазираючи Пилипові у вічі:

— Добра? Еге?

— Ох і добра ж,— замість Пилипа, відповів Хома.— Ніколи ще такої не пив. Як мед!

Тоді Куприк нагнувся, швиденько стяг з ноги свою сандалію, сполоснув, зачерпнув з відра і припав губами до задника.

Невідомо, якою йому насправді та вода здалася, однак, випивши першу міру, він з ентузіазмом промовив:

— От добра! Як "Миргородська"! — і зачерпнув сандалією вдруге...

Розділ двадцять другий

Зникнення дрохвича з Сашкової й Костевої пшоняної каш! так і залишилося загадкою. Був дрохвич і не стало! Може, розварився! Тоді від нього у каші повинні були хоч кісточки залишитися. Але їх не знайшли ні Кость, ні Сашко, ні навіть Тимофій!

Єдиною втіхою для Костя й Сашка була нагода порахуватися з Тимофієм. Вранці Білан Білосніжний зник із табору і незабаром повернувся, несучи в зубах неживого ховрашка.

Наблизившись до Костя, він спочатку тернув його лобом у коліно, далі почав опускати голову, щоб покласти ховрашка йому до ніг.

Кость спинив Білана:

— Це ти, Біланчику, отому Тимофієві однеси, бо він все не наїсться, все голодний та всіх брехунами обзиває. Покажи йому, що ти пес чесний і знаєш своє діло.

Білан підвів голову і, так само гордовито ступаючи, попрямував до Тимофія, і, не глянувши на нього, поклав йому біля ніг неживого ховрашка. А потім обернувся, велично підійшов до Костя, сів біля нього, примружив очі, спрямувавши їх на вершину карпатської гори Менчул. Цю гору дуже красиво намалював київський художник Данило Безуглий. Білан Білосніжний, звичайно, картини художника не бачив, однак спрямував погляд саме на ту гору, проминувши Еверест, Гаурізанкар, Казбек і навіть знову-таки карпатську вершину, котра має чудне отаке ім’я — Піп-Іван.

Сашко теж дивився в тому самому напрямку, що й Білан Білосніжний. Кость теж.

Вся новопшеничанська експедиція одвернула голови, бо було соромно за Тимофія.

А Тимофій що? Спочатку він сильно злякався, щоб Білан Білосніжний не поклав йому червоної латки на литку; коли ж все благополучно минуло і неживий ховрашок ліг до його ніг, він закричав:

— Григорію Савичу, Григорію Савичу! А чого вони мені дохлого ховраха підкидають?!

— А я почім знаю, чого це вони тобі дохлогоховраха підкидають,— відповів гостро Григорій Савич.— Спитай у них. Не маленький...

Але Тимофій не спитав. Копирснув носком черевика Біланів подарунок і, скривившись, сказав:

— Отакого дрохвича ви, мабуть, і в каші зварили?

Сашко відповів:

— Ти каші найбільше з’їв, то тобі й знати найкраще...

Тимофій крутнув носом.

В цей самий час десь за скелями зашелестіли, тручись об траву, колеса авто, рипнули гальма.

— Гей, гей, хлопці, Костю і Сашко, де ви? — почувся здалеку голос.

— Ми тут, осьдечки, Хрисанфе Івановичу — зразу обізвався Сашко і закричав, біжучи на голос.— Ми не самі! У нас гостює новопшеничанська експедиція. Їй-богу! І Явтух з ними! А їхній Білан і наш Білан — давні знайомі, облизали один одного і рядом полягали, як мармурові статуї!

Незабаром із-за скель вийшов Хрисанф Іванович, але не сам. Попереду дріботів Сашко, показуючи дорогу; за ним — доктор геологічних наук Володимир Данилович Остапчук; поруч нього професор Павлусевич. А вже за ним — нікого:

Познайомились. Новоприбулі з обережністю зиркнули на обох вовкодавів і з явною симпатією на вухатого Явтуха. Хрисанф Іванович сказав Сашкові й Костеві:

— А покажіть, будь ласка, ваше дике скло Володимиру Даниловичу і професорові Павлусевичу.

— Е, показали б,— щиро розвів руками Кость,— так нема вже: потрощили гранітними молотами і наробили крем’яхів! Там так сяють, аж в очах мигтить. Це ми для нашої Люби, бо привозить з радгоспної кухні пироги як не з картоплею, так з сиром і вишнями. І не жаліє сметани...

До розмови встряв Сашко:

— Ми ті крем’яхи їй віддали, а вона подарувала он їхнім дівчатам: Олі й Люсі. І вже так цілувалися...— Сашко при згадці про ці поцілунки позіхнув і рота прикрив долонею.

Оля й Люся боязко поглядали на професорів. Мало що їм може запасти в голови! Роздивляться, які гарні у них крем’яхи, та й заберуть. І Люся непомітно сховала руку з крем’яхами за спину; Оля ж насупилася, як ніч. Щоки її одразу буряковими стали, в очах стрельнув вогник завзяття, і цей вогник кричав всіма голосами: "Хоч убийте мене, а камінців не віддам!"

За дівчатками стояв Кость і теж шепотів:

— Нізащо не віддавайте!

Всю цю гаму настроїв по-справедливості міг оцінити лише Григорій Савич. Доктор же геологічних наук Володимир Данилович Остапчук, професор Павлусевич, старший агроном радгоспу "Зелене Полісся" Хрисанф Іванович нічого і не зрозуміли, і не побачили. Цебто побачили, так не крем’яхи, котрі Оля й Люся так міцно тримали в руках, що ладні були швидше померти, ніж розлучитися з своїми скарбами, а камінну майстерню, де працювали ювеліри-крем’яхороби Кость і Сашко.

Картина тут була гідна подиву. Посеред майстерні, за яку правив тічок під скелею, підносилися два камені, на котрих приятелі товкли дике скло. Верхні площини цих каменів і простір навколо каменів були

засипані барвистими скалками з того матеріалу, який був під руками у наших ювелірів. Тут переливалися блискітки всіх відтінків. Все це мерехтіло, сяяло, грало-жило життям багатим і красивим.

Дивний же вплив має краса на людей, та ще коли ці люди — доктори наук і професори! Вони обидва стояли над тими блискітками, дивилися на потовчене і потрощене дике скло і рота не могли розкрити. У доктора геологічних наук Володимира Даниловича Остапчука сіпалися м’язи біля носа, він кліпав очима та все знімав окуляри і, протерши білою хусткою, знову надівав їх. Професор геологічних наук Павлусевич окулярів не витирав, а витирав хусточкою лоба. Хусточка у нього була не така, як у Володимира Даниловича, не біла батистова, а біла з широкими синіми смугами. Витерши разів з десять свого лоба, професор нарешті промовив, і в голосі його відчувався біль і навіть смуток:

— Боже мій, боже мій, що ж вони наробили!

Володимир Данилович тим часом присів біля розсипів, почав перебирати скалочки; брав кожну з них, як беруть найкоштовнішу річ, і проказував про себе якісь незрозумілі слова:

— Це ось блакитний топаз... це — винно-червонястий... це білий гірський кришталь...— Потім Володимира Даниловича неначе хто голкою вколов; він аж підскочив і, простягаючи, професорові червонясту скалочку, скрикнув: — Ви тільки гляньте: моріон!

Професор Павлусевич, взявши з рук Володимира Даниловича скалочку моріону, простяг йому якийсь свій камінець, промовивши:

— А оце гляньте!

— Боже світе! — вихопилося у Володимира Даниловича.— Лабрадор!

Обидва вчені зовсім, забули за присутніх і все тяглися та поривалися до нових і нових камінців, і з вуст їхніх зривалися різні дивні слова:

— Аквамарин!

— Халцедон!

— Опал!

— Альмандин!

Сашко й Кость стояли поруч і з подивом стежили за тим, як їхнє дике скло оберталося на дорогоцінні камені й самоцвіти з такими звучними назвами. Адже ж як красиво звучить: аквамарин!

Довго слухав Кость репліки вчених мужів, нарешті не витримав і щиро вигукнув:

— А ми з Сашком думали: чого вони так блискотять? А як удариш каменюкою, то іскри снопами летять, та все міняться, особливо як проти сонечка...

— Як же тебе звати? — спитав Володимир Данилович, поклавши руку на безневинну Костеву голову.— Га?

— Мене Костем звуть, а Сашка — Сашком...

— Так ось що, Костю й Сашко, послухайте, що я вам скажу: ви належите до племені найсимпатичніших варварів на землі. Знаєте, що ви наробили?

— А чого ж,— відповів охоче Кость.— Я ж уже казав: крем’яхи для Люби. А вона подарувала їх он Олі і Люсі...

— Таки твоя правда, крем’яхи,— зітхнув Володимир Данилович.— Тільки скажи: ти приблизно уявляєш, скільки коштують оті крем’яхи?

— Як із цегли, то й за дві цукерки "Мрія" можна виміняти. А такі, як оце у Олі й Люсі, Гмиренко Карпо проміняв Самійленковій Катерині за пиріг з вишнями. Солодкий, сік аж тече. То оса як причепилася, так у вічі і лізе, так і лізе...

Володимир Данилович зиркнув на професора, професор на Володимира Даниловича, а потім обоє раптом продекламували якісь дивні слова:

— "Щаслива, щаслива, безповоротна пора дитинства..."

Цієї цитати з Льва Толстого хлопці не зрозуміли.

Постоявши хвилинку, Володимир Данилович труснув головою і пояснив:

— Це, що ви бачите,— не дике скло, як ви називаєте, а самоцвіти — дорогоцінні і напівдорогоцінні камені. Гляньте, як вони гарно забарвлені, які прозорі, як міняться!.. Ось розкрий, Олю, руку,— та не бійся! Я їх не буду чіпати...

Оля боязко розкрила руку. Навколо замигтіли відблиски, немов від тисячі маленьких прожекторів.

— От бачите, як заблискотіло: тут все багатство сонячного спектра! Правда, самоцвітів фіолетових і синіх тонів небагато, так зате які ж розмаїті інші відтінки... Густо-зелені, блакитні, червоні, рожеві, бурі, пурпурові, жовтаві...

— Еге, гарні,— підтвердив Кость.— Дивишся й очей не одведеш. А каменюкою як стукнеш, так райдуга спочатку вгору підійметься, а потім вниз спада... От гарно!

— Що гарно, то гарно,— глянувши докірливо на Костя, погодився вчений.— Але підемо далі... Найкращими вважають такі кольори: білі — в алмазів; блакитні — в аквамаринів; зелені — в смарагдів...

Слухаючи це повідомлення, Оля і Люся так і тяглися до вченого: оченята у них, мало сказати блискотіли — палали надзвичайною цікавістю. Зате хлопці більше колупалися в носі. Ожили вони лише тоді, коли Володимир Данилович перейшов до геологічної географії.

— Надра Радянського Союзу багаті на дорогоцінні камені всіх кольорів і відтінків. Головними родовищами наших самоцвітів завжди вважалися Урал, Прибайкалля, Алтай, Памір... Ще недавно, говорячи про дорогоцінні камені, України ніхто не згадував...

Тут хлопці зовсім перестали куняти і так слухали вченого, що не пропускали ні єдиного слова...

Люба, Оля й Люся, навпаки, почали примеркати. А далі й зовсім примеркли.

Доповідач тим часом вів своє:

— Перед війною питання про самоцвіти на Україні постало в іншому світлі. Вивчення Кристалічного щита на Житомирщині дало несподівані наслідки, і наше Полісся за кількістю дорогоцінних каменів стало на один рівень з районами найважливіших родовищ не тільки в Радянському Союзі, а і в цілому світі. Житомирські самоцвіти набули такої ж слави, як і уральські...

— Еге, такої,— заперечив Хома.— Про Урал я скільки читав, а про Полісся оце вперше чую!

— Бо молоде діло,— пояснив Остапчук і взявся далі розповідати.— Насамперед, мова іде про топази. Які їх відмінності не побували в руках у вчених! Сині, блакитні, зелені, білі, рожеві, винно-жовтаві з червонястими відтінками. Розміри окремих каменів величезні! Знаходили кристали, які важили по чотири-п’ять кілограмів!

— А наш блакитний кристал,— вихопився Кость,— теж важив з п’ять кілограмів. Гранітною каменюкою не можна було його потрощити, так ми з Сашком — гнейсовою! Як луснули, так тільки іскри. посипалися. А тоді до річки пішли. Вода в річці чиста-пречиста! Як кинеш кусок топаза, так він опускається і, де опускається, всю воду навколо себе в блакитне освітлює. Аж риба збігається дивитись. От гарно було!

— Ех, Костю, Костю,— похитав головою Володимир Данилович.— Поет з тебе, мабуть, буде видатний, а от мінералог абиякий. Такий кристал міг стати окрасою першого-ліпшого геологічного музею в світі!

— А я хіба музеям заважаю шукати? Хай собі знаходять та й виставляють. А то хитрі які: хтось знайде, а вони будуть пишатися...

— Ой! — вихопилося в Олі.— І в мене, гляньте, серед крем’яхів є такий камінець. Ось вій. Дивіться!

Оля схопила з долоні один камінець, піднесла його вгору. Світло, котре одбилося від дерев і скель, промені, сонця і промені, що струмили з глибини блакитного неба, схрестилися в уламку кристала і вийшли з нього короною сяйва, без міри м’якого, ніжного й вабливого.

Люба й Люся так і потяглися до нього. Схитнувся вперед в напрямі тієї корони сяйва Володимир Данилович; на момент застиг зачарований професор Павлусевич.

Отак і підійшов учений до закінчення свого слова:

— Ви тепер самі бачите, які багатства таять надра нашого Полісся. До цього слід додати ще дещо. Найкрасивішими серед усіх дорогоцінних каменів є алмази. Ми про них ще не згадували, бо зоставили розмову про них на кінець. А кінець цей такий: дорогі друзі, алмази є на Україні. Їх ще не знайдено, але обов’язково знайдемо.

Протягом всієї розповіді Пилип сидів у якійсь дивній нерухомості; навіть тоді, коли Люся й Оля почали демонструвати свої багатства, пересипаючи їх з долоні на долоню, він не виявив ніяких ознак зацікавлення. Та ось вчений виголосив останнє слово: алмаз! І Пилипа підкинуло вгору, немов на пружині.

Алмаз! Ось про що мріяв Пилип. Коли алмаз добре оббити гострою каменюкою та погранити об цеглину, можна вишліфувати справжній діамант, такий, щоб сяяв на увесь світ. Отоді він візьме той діамант і скаже: "На, Люсю, тобі цей діамант назовсім!"

Бідолашний Пилип! Ти ще, голубе, не знаєш, який сюрприз наготувала тобі ота сама Люся. Знатимеш!

Під кінець розмови Володимир Данилович, знайшовши Костя і Сашка, спитав:

— А ви не зможете показати нам ось із професором Павлусевичем те місце, де ви матеріал для крем’яхів здобували?

— Покажемо, а чого ж,— охоче погодився Кость.— Тільки там уже нічого немає: що ми потовкли на крем’яхи, що повкидали у річку: рибу дражнили...

— Все одно покажіть. Ми звіримося з картою і на тому місці хрестик поставимо.

— Та показати не важко,— згодився Кость.— Це не отам, де Кіліманджаро, і не там, де Піп-Іван. З того краю ми все вилазили. А треба йти ондечки отуди. Там глибокий-преглибокий яр; навколо бескеття — страх! Під камінням на дні яру струмочок тече, а збоку — печери...

Незабаром три об’єднані експедиції (третя — університетська в складі вчених Остапчука і Павлусевича) рушили в похід на пошуки дорогоцінних каменів.

Розділ двадцять третій

Хоч дні вщерть були заповнені подіями й переживаннями, Люся й на момент не забувала про ту кривду, котру заподіяв їй Пилип під час свого безводного маршу. Як він тоді розмовляв з нею! Не розмовляв, а хрипів, перекривлявся, глузував. Правда, пізніше вона, довідалася від Куприка, що, може, тоді Пилипові було й не до розмов з нею, бо ж не їв і не пив, бідолашний, цілий день. Але це не стишило Люсиного гніву, а, навпаки, посилило його. Як же ж це так у того безсовісного Пилипа виходить? Люся й Пилип дружать між собою, розмовляють, а коли якісь секрети з’являються, то про них всі знають, крім Люсі!. І Хома про ту безводну мандрівку знав, бо й сам взяв у ній участь, і Куприк здав, бо був суддею, а от Люся — нічого не знала! Пилип їй не сказав. Чого ж він їй не сказав? Тому, що не цінує її, не ставить її на один рівень з Хомою та Куприком, а ставить її нижче, зневажає. А це ж образа. Ух, як же ж вона серце Люсі опекла! І Люся в думці скрикнула: "Ну, підожди, коли ти такий, то й я така буду. Знатимеш!"

А Пилип про це нічого не знав. За вчорашній безводний день і за сьогоднішній ранок, наповнений блиском топазів і моріонів, він дуже скучив за Люсею. Тож він почав шукати нагоди поговорити з нею.

Якось трапилось, що Люся одстала з Куприком, Пилип, почекавши їх, спитав:

— Що це ви робите? Квітки ховаєте для гербарію?

Куприкові ніяк було відповісти, бо він держав у зубах кінець однієї зав’язочки від папки. Що ж до Люсі, то вона не обернулася навіть. Навіть не глянула на Пилипа. Пилипа вона просто не помітила. А слів його не почула!

"Бач, як захопилася",— подумав Пилип і спитав ще раз, тепер уже голосніше:

— Квітку в папку закладаєте, еге?

Спитав про це Пилип голосно. Голосну нього був дзвінкий, сильний. Проте Люся й тепер не почула Пилипа. І відказала, тільки не Пилипові, а Куприкові:

Ходім, он Григорій Савич уже позирає...

Вони одірвалися від Пилипа, подалися вперед і незабаром приєдналися до гурту. І йшли чудно: Куприк увесь час спантеличено обертався до Пилипа, а Люся не оберталася, а, навпаки, тягла Куприка за собою.

"Чого це вона? — розгублена спитав сам себе Пилип,— Не бачить мене, чи що? — Подумавши трохи, він скрикнув у думці.— Еге, не бачить! Бачить! Тільки тепер вже не хоче дружити зі мною, а дружить он з Куприком. А він, бач, який! Як що, то зразу до мене: Пилипе, Пилипе! Ну, добре, попилипкаєш тепер!"

Пилип був у розпачі. Все, що сталося, здавалося таким неймовірним, що, вигукнувши згодом: "Ні, це вона так!" Пилип подався швидко вперед і, наздогнавши Куприка й Люсю, пішов поряд з ними.

— А чого це ви од мене тікаєте?

Люся в цей час щось жваво говорила Куприкові, то й не звернула уваги на Пилипові слова. Він же, хапаючись, мов потопаючий за соломинку, казав далі:

— А правда ж, оці сокирки набагато гарніші, ніж які завгодно волошки?

Пилип знав, що на такі запитання Люся завжди відповідала охоче. Але сьогодні вона знову не почула Пилипових слів ні про сокирки, ні про волошки, а просто сказала вкрай зніяковілому Куприкові:

— Як приїдемо додому, то я покажу тобі, Що про Кавказ є і в Шевченка і в Лєрмонтова. Добре?

— Добре,— відповів Куприк. І зразу ж поцікавився: — А про море в тебе є? Про матросів і тайфун у Китайському морі?

— Є й про море! — Люся говорила таким ніжним голосом, як колись Пилипові.— У нас таких книжок багато...

Але й після цього Пилип не здався. При дорозі ріс велетеньський кущ будяка. На ньому було безліч квіток. Деякі з них зоріли, немов троянди. Пилип підбіг до куща, голою рукою виломив гілочку з квіткою, не відчувши, що при цьому боляче поколов пальці. Навпаки, увагу його при цій операції привернув великий джміль, що спокійно пив на квітці нектар. Джміль мав жовтогаряче черевце, чорну оксамитову спину і сам був красивий, як квітка. Пилип наздогнав Люсю й Куприка, трохи випередив і, заходячи спереду, заговорив до Люсі швидко-швидко:

— Та ти ж глянь, глянь! Це, бач, будякова квітка така. А це — джміль._ Ти хоч що зроби, а він з квітки не злетить, поки не нап’ється нектару. Всі великі джмелі такі. А маленькі — і чорні, і жовті — ті ворушкі. Як що, то і вкусити можуть...

Люся неуважно глянула на квітку, на джмеля, протягла чужим дерев’яним голосом: "Хіба?", відсторонила Пилипову руку і пішла далі...

Пилип був так вражений, що застиг на місці і зім’яв гілку в руці; джміль розсердився, вкусив Пилипа за палець. "Ага, це ти? Ну й забирайся! — зиркнув на джмеля Пилип. І кинув квітку на найближчий кущик вересу. І так у нього заболіло серце, що мало не заплакав. Хома, побачивши, що Пилип чогось скривився, підійшов до приятеля:

— А чого це ти? Джміль укусив, еге?

— Еге,— відказав Пилип.

Хома взяв Пилипову руку, оглянув палець і, набачивши ранку, підніс Пилипів палець собі до рота і почав висмоктувати отруту. Як це зробив, поспівчував:

— Та вони що-що, а кусатися вміють. Меду не буває в них, сама перга, а, бач, кусаються.— В цей час через стежечку, якою йшли Пилип і Хома, пробігла ящірка, і Хома без паузи й роздумування гукнув: — Без хвоста! — і спокійніше зауважив: — Зелена, неначе смарагдова. От добре професор розказував! Я потім повну кишеню скалочок назбирав.— Хома засунув руку в кишеню і коли витяг її — на долоні заблискотіло. Він почав перебирати дрібні камінці й вихвалятися своїм багатством.— Це, бач, топаз голубий, а це ось топаз білий...

Хома забалакав Пилипа, і Пилипові стало трохи легше. Він навіть задивився на Хомині блискітки. І тут йому зовсім несподівано спало на думку: відступити Куприкові Люсю? Нізащо! Треба Люсю назад одвоювати, щоб вони вдвох знову ходили і щоб не Куприк, а він держав у зубах зав’язочку від Люсиної папки. В грудях Пилипа народилося щось затяте, уперте. Отак Пилип і здався! Пилип ніколи не здається, до самої смерті! Несприятлива сила ламала Пилипа, та тільки ще невідомо, чия сила переважить: ця, несприятлива, чи Пилипова! Він поклав руку на

пояс, почав перебирати пальцями і так просував їх, поки вони не дотяглися до археологічного ножа. Ліва рука його водночас опустилася в кишеню, намацала там крильце від зозулястої курки і погладила його кілька разів. "Ось знайду найкращий діамант для неї, тоді знатиме!"

Об’єднана експедиція увійшла в горловину велетенського яру. В той час, як вгорі сяяло сонце і голубіло безхмарне небо, тут, внизу, було похмуро, немов у сутінках. І моторошна ж картина відкрилася перед мандрівниками! Весняні й грозові води порвали гранітні щити на величезні брили. Камені то наповзали один на одного, то підіймалися хаотичним нагромадженням мало не по вінця яру, то, обрушившись, захаращували на сотні метрів дно цієї гігантської кам’яної щілини. На освітленому лобі здоровенної брили Оля помітила клубок морського каната. Від торохтіння каміння під людськими ногами і від розмов канат ожив, на очах у всіх заворушився д, рухаючи себе неквапливими хвилястими вигинами, почав спускатися у тріщину між каменями.

— Полоз,— зауважив Володимир Данилович.— Охоронець багатств цього гранітного царства.

Дівчата перестали пискотіти, попритулялися одна до одної. Пилип широко ступнув і рушив на бій із змієм. Колись, ідучи на такий бій, добрі молодці обмотували своє тіло клоччям і смолою; змій шматував на них цей панцир, а вони його молотили довбнями по головах. Як кресоне, аж іскри з очей посиплються!...

Ховався полоз на високій скелі, що підіймалася з дна яру і вершиною своєю підносилася вище верхнього краю ущелини. На дні ущелини панує напівприсмерк, тут вогко і холодно, а там, на вершині, чагарнички дерези і парості берези, залиті сонячним світлом.

— Пилипе, Хомо, не лізьте туди! — загукала Люся.— Він же ж такий страшний і великий...

— Хай висуне тільки писка,— держачи напоготові гранітну каменюку, гукнув похмуро униз Пилип.— Так бабахну, що очі рогом полізуть!

Але змій писка не виставив.

— Його щастя,— обізвався і Хома, глянув угору й зрадів.— Давай поліземо на самий вершечок. Бачиш, там на дерезині зачепилося якесь пірце!

Пилип, підвів голову, секунду помилувався пірцем і вирішив:

— Давай.

Пік підносився метрів на десять над іншими вершинами й великими тисячолітніми брилами. Звідси можна було бачити весь гірський край.

Приятелі стояли зачаровані: вперше в житті довелося їм озирати землю з такої висоти.

— Ох же ж і ловко як! — вирвалося у Хоми з грудей.

Пилип потягся за ним зором своїм і, коли все оглянув, переконався, що Хома сказав правду.

Якийсь час він мовчки дивився у далечінь, далі простяг руку до Хоми і торкнув його за плече:

— Бачиш? Кам’яна гора, а зверху на ній осокор. Весь сонцем залитий.

Хома спрямував погляд у той бік, і в цю саму мить у нього защеміла п’ята. Та й Пилип доторкнувся пальцем до перенісся, де вправлявся колись із своїм списом Ассурбанапал.

— А ти глянь! — знову піткнувся до Кам’яної гори Пилип.— На тому осокорі й гніздо, а в гнізді, мабуть, кібець сидить!

І, хоч до осокора було щонайменше три-чотири кілометри, Хома прорік:

— Мабуть, аж двоє: кібець і кібчиха!

— І терник під горою. Густий-прегустий, аж чорний...

Хлопці вп’ялися очима в Кам’яну гору. Через хвилину Пилип обізвався, не приховуючи подиву:

— Це ж, видно, той самий терник, тільки з другого боку! Олька наплутала в маршруті, так ми, зробивши коло, назад повернулися!

— Атож,— погодився Хома.— Олька така, що може. Григорій Савич думав, що вона на картах розуміється, а вона...— Хома махнув рукою.— А Куприк ще таку прикриває... Та я, може, теж...

Далі в ущелині почався хаос. Стежка зникла. Доводилося видиратися з каменя на камінь, обминати величезні брили і пробиратися по вузеньких карнизах над прірвами.

Нарешті Кость і Сашко спинилися, і Кость, показуючи на якийсь вугластий отвір в стіні ущелини, сказав:

— Оце ось тутечки...

Всі погляди спинились на темному вході в земні надра. Хлопці одразу зробили крок вперед. Навіть Тимофій. Пилип був прудкіший, став перший. Тимофій одштовхнув його.

— Ти чого штовхаєшся?

— А ти чого наперед вискочив? — блимнув похмуро Тимофій.— Всі дорогоцінні камені собі хочеш забрати? — Голос у Тимофія був сердитий, з відтінком якоїсь лихої злості. Пилипа подивом глянув на Тимофія, знизав плечима і уступився:

— Ти перший хочеш? Ну, перший і лізь!

Хома підтримав Пилипа:

— Еге, перший і лізь. А то, бач, штовхається...

Тимофій, озброївшись каменюкою, зробив два перші кроки, але плесковатий зазубень на камені здався йому за голову полоза. Він викинув вперед руки і сахнувся всім тілом назад.

Пилип мовчки обійшов його, спинився перед діркою, присів і, намацуючи опори, почав задки спускатися в печеру. За ним подався Хома.

Кость весело кинув услід:

— Так ми ж із Сашком там уже побували!

Дно печери було заслане битими уламками дорогоцінних каменів і кусками того граніту, який Костеві й Сашкові правив за молот. Всі стіни були вирівняні, ніде ні одного виступу, тільки заглибини, де сиділи гнізда гірського кришталю. Кость і Сашко добре тут попрацювали! І все

ж Пилип не здавався. Він витяг свого археологічного ножа і почав сантиметр за сантиметром обстежувати стіни. Вистукував, колупав гостряком у підозрілих місцях. Самоцвітні камені блискотять, зір привертають, тим часом, алмаз, поки він ще дикий і не огранений, має скромний вигляд сіренького буденного камінця. І вчив Хому:

— Алмаз сам не впадає у вічі. Його треба наглядіти...

Скільки цього дня через їхні руки пройшло сірих буденних камінців! І ні один з них не був алмазом! Не був? Хлопці помилилися. Круглячок, який Пилип підібрав у рівчаку, що залишив після себе дощовий потік, був справжнім алмазом. Довгі тисячі років він лежав серед кам’яного дріб’язку, і на ньому наросла тонюсінька плівка від вапна, а ще тонша від кременю. Він падав разом з потоками з каменя на камінь, його дзьобали гостряки, товкли гранітні і гнейсові брили. У ті подзьобини набилася глина, пісок, іржа.

З такого кристала можна вигранити діамант, яким милувалися б покоління людей; наробити наконечників до гірничих свердел і пробивати такими свердлами найміцніші породи, що прикривають собою невичерпні запаси дорогоцінної. нафти і ще дорогоціннішого газу й інших багатств земних надр...

Зморений утомою, Пилип мляво подержав алмаз на долоні, мляво оглянув його і викинув геть. Камінець провалився в щілину між камені. Довго доведеться шукати його наступним поколінням!

Втома і невдача засмутили Пилипа. Він похилив голову і так ішов, поки очі його не спинилися на Люсі. А тоді стрепенувся: "Не думайте, що отак і здається Пилип! Не знайшов діаманта як геолог, то знайде його як археолог!"

І Пилип поклав руку на пояс... Він був готовий до нового бою.

Яр розширявся, схили його ставали все похилішими. Нагромадження каменів залишилося позаду. Землю тут вже застеляла лише кам’яниста жорства, а де, то й пісок. Попереду, як на долоні, забовваніла Кам’яна гора.

Незабаром схили ущелини розійшлися, і вона перетворилася на просторий вибалок, виритий травою й кущами вересу та будяків. Між кущами там і там темніли більші й менші вирви від авіабомб і артилерійських снарядів: під час відступу німецьких фашистів в 1943 році тут відбувся запеклий бій.

Місцевість для привалу була дуже вдала; то й отаборились. Метрів за сто — сто п’ятдесят протікала річечка Вуша, оперізуючи з трьох боків Кам’яну гору. Вода в ній спокійна, неглибока й тепла. Всі досхочу накупалися, а коли повилазили, то втоми неначе й не було.

Чергові заклопотались біля багаття, всі інші робили, що кому хотілося: відпочивали, сиділи купками, розмовляли, ганяли в довгої лози.

І тут треба розповісти про страждання і сум, що несподівано налетіли на Пилипового друга — Хому.

Хомі дуже подобалося, що Пилип дружить з Люсею. Він багато про це думав і от одного разу вирішив: "Хай собі Пилип приятелює з Люсею, а я візьму й подружу з Олею".

Згодом він підійшов до дівчат і, коли залишився вдвох з Олею, сказав їй:

— Бачиш, он яка юга над скелями? Повітря тремтить і переливається...

— Авжеж, що бачу,— грайливо відповіла Оля.— Дуже гарно тремтить і переливається...

Оля замовкла. Хома відчув, що не зможе далі підтримувати розмови і, мов утопаючий, схопився за сонце.

— А сонце он бачиш яке? Гаряче! Коли надворі отак пече, то жарко буває...

— А як з неба дощ іде, то мокро стає,— продовжила насмішкувато Оля.

Хома розсердився, насупився і спитав загрозливо:

— А чого ти насміхаєшся?

— Я більше, Хомо, не буду! — удавано-покірливо відказала Оля і так весело засміялася, що в кишені її плаття заторготіли дорогоцінні крем’яхи.— Ти ще щось отаке цікаве скажеш? Га?

Хомине серце ніяк не лежало до розмови з дівчатами, а тим більше з Олею, з якою він років зо три підряд сидів колись за однією партою. І він одмахнувся:

— А хай тобі! — Далі скрутнувся, наздогнав Пилипа і зразу відчув себе у рідній стихії. Ще й подумав: "Чого воно як з Олькою та Люською, то так нудно, а як з Пилипом, то гарно?"

Коли ж на обрії з’явилася Люба, то Хома якось одразу відчув, що дивитися на неї було дуже приємно. Де б він не був, з ким би не говорив, а голова його сама оберталася на шиї, і очі шукали, де Люба. Вже на другий день після зустрічі обох експедицій Хома, побачивши, як Люся і Люба присіли біля кущика вересу, сказав Пилипові:

— А онде і Люба! Бачиш?

Але найголовніше сталося сьогодні після марних пошуків дорогоцінних каменів серед гранітний розсипів яру. Якось так трапилось, що Хома з Любою опинилися вдвох. Люба дивилася на Хому щиро розкритими очима. "Ти глянь, яка вона,— в одну з пауз подумав Хома,— дівчина як дівчина, а очі які! Он Пилип вихваляв Люсю, так куди тій Люсі до Люби. Люся така, як усі дівчата, а Люба не така, як усі. Такої другої, мабуть, і на світі немає. Бач, які очі: зазирають у саму душу!" Від Любиних очей Хомі дух захопило, і він зовсім несподівано для себе сказав їй:

— А ми вчора забилися з Пилипом не пити цілий день аж до вечора.

— Навіщо це ви? — здивувалася Люба.

— Як навіщо? — знизав плечима Хома. Кажучи це, він враз відчув, що не зможе дати відповіді на Любине запитання. Справді, чого вони так вирішили? Щоб знати, як почувають себе справжні мандрівники в пустині? Так яка ж тут, у Поліссі, пустиня? Хома почервонів, шукаючи слів для відповіді, і, нічого не знайшовши, сказав:

— Та так.— І зразу ж змінив тему.— У перший день маршу ми хотіли побачити, який Григорій Савич — чи добре ходить. Прибавили ходу, а він каже: "Це ви мене на зуб пробуєте? Нічого не вийде". Хома щиро посміхнувся і вже тихіше: — А ми все ж його обдурили. Він звелів Куприкові викинути пісок з клумачка, а ми ввечері всі понасипали собі. Григорій Савич нічого й не бачив! І оце вже чи не шостий день носимо.

Люба знову здивувалась:

— А навіщо ж ви це?

— Ну як навіщо? — і собі здивувався Хома.— Зробили й все. Куприк, щоб матросом стати, як виросте, а ми так.— Хома не вгавав.. Помовчавши трохи, він взявся розповідати далі.— А то ще лазили з Пилипом у колодязь горобців драти. Цямрини в колодязі старі, порозходилися, і драбини не треба! Однією ногою тут став, другою — отут. Дві цямрини було нічого, а третя потрухла. Як обломилася під ногою! А летіти вниз далеко, вода в колодязі холодна і плавати не вмію. Може, і втонув би,— продовжував безжурно Хома,— бо завис на самих руках, так Пилип зчинив крик. Прибігла тітка Галька і витягла мене. Від матері добре перепало,— не міняючи тону, вів далі Хома.— А коли б цямрина не була трухла, то ніхто б і не знав...

Люба слухала Хому охоче. Мабуть славний оцей Хома: завжди жвавий і, видно, ніколи не журиться...

Наврочила Люба. Саме в той день і зажурився Хома, бо як сіли обідати, то нарізно: Любу дівчатка біля себе посадили. Тільки і втіхи Хомі було — дивитися на неї здалеку.

Після обіду радгоспівці і вчені почали збиратися додому.

Відчуваючи близьку розлуку, Хома занепав духом і все думав: "От коли б Люба вчилася в нашій школі, ми дружили б з нею. А то там пустиня така, що й словом перекинутися ні з ким. З Люськи й Олі тільки й користі, що котру за коси смикнеш. А Люба зовсім інша..."

А потім прийшло й прощання. Збоку загурчала радгоспна "Волга". Посідали в машину так: Хрисанф Іванович біля шофера, вчені — на задньому сидінні, Люба — між ними, а хлопці — Сашко й Кость — у них біля ніг.

Поки дверцята були відкриті, то Хома добре бачив Любу. Він дивився на неї повним туги поглядом. Люба відповіла йому розтривоженою і довгою посмішкою.

Оце і всього.

Далі Володимир Данилович взявся за дверцята. Всі кричали: "Прощайте, до побачення!" А Хома не кричав. Злякано стежив, як дверцята прихилялися більше й більше. Ось і зовсім зачинилися. "Волга" рушила. Куприк і Женька, Оля і Люся бігли за нею, поки вона розганялася, махали панамками і хусточками. Найдзвінкіше кричала Оля. І слова її були такі, неначе вихопилися з самого Хоминого серця:

— Прощай, Любочко, прощай...

Розділ двадцять четвертий

— Чуєш, Жепько, давай уже мерщій картоплю почистимо...— гукнула Оля, і в цьому була її фатальна помилка. Їй не треба було казати: "Женько, давай...", а треба було проголосити: "Чергові, до мене, картоплю чистити!"

Оля не сказала так, і Женька одразу скипів, мов сів на жарину:

— А чого ти женькаєш? Женька та Женька! Сама й чисть, скільки хочеш! — Женька почервонів, і очі у нього так заблискотіли спідлоба, що коли б Оля це знала його, то могла б ще й злякатися. Але Оля знала Женьку, то й не злякалася, а тільки сказала:

— Чи ба який. Не хочеш, і сама начищу.— І почала чистити.

Женька не знав, що робити. Одбіг від Олі за кущі будяків, і тут увагу його привернув здоровенний жовтий джміль з чорною спинкою. Він був так навантажений пилком, що аж валився. Женька заздрісним оком почав стежити за траєкторією його польоту. Траєкторія була трохи плутана; він то кружляв тут, перед. Женькою, то поривався кудись за кущі. Женька помандрував за джмелем і аж завмер від щастя. Джміль, покружлявши трохи над галявиною, почав раптом важко спускатися і

спускався аж до входу в нірку, а нірка та вела у джмеляче гніздо. От удача!

Женька, солодко облизуючись, почав оглядати нірку і все, що біля неї. Від цього розглядання радість його зростала більше і більше; нірка була вдвічі ширша за звичайну: джмелі теж були більші і важчі, отож і ледачіші, а ледачий джміль і на думку не покладе учинити опір і вжалити Женьку хоча б у палець.

Женька витяг кишеньковий ножик, окреслив ним приблизну територію, яку займає під шаром дерну джмелине гніздо, і, не хапаючись, зайнявся гірничими роботами по видобуванню підземних солодких багатств.

За цією роботою і застав його Явтух. Він наблизився до місця розгортання подій, нюхнув Женьчину голову, зазирнув лівим оком у Женьчину кишеню і, тільки переконавшись, що там нічого не було їстівного, тицьнув мордою просто в те місце, яке розкривав за допомогою свого ножа Женька, і натрапив на джмеля. Джміль розсердився і вжалив Явтуха в губу. Явтух сильно мотнув головою, скинув джмеля на зуб і з’їв його.

Глянувши на цю картину, Женька зітхнув: "Оце і я такий, як осел. Так він же ні розмовляти, ні думати не вміє, і в школу не ходить..." Йому стало соромно, потім прикро. "А все мама винні. Коли б, як усі матері, купували мені цукерок, то я не викопував би джмелів, а їв цукерки!"

Скинувши провину на матір, Женька трохи заспокоївся і подумав, переключивши увагу на себе: "Та й ти, Женько, нічого собі, добрий. Тільки що, так зараз упоперек. А за це не дуже напихають цукерками..."

Словом, Женька, про що б не починав думати, все у нього сходило на цукерки. Якесь зачароване коло!

А в цей саме час з другого боку видолинка сталася зовсім інша історія.

Добре набігавшись, Люся сиділа на пагорбку, перебирала квіти.

Збирала вона колекцію сокирок. Городні сокирки мають лише відтінки голубизни; польові ж забарвлені безліччю півтонів, від бузкового до фіалкового, а фіалковий колір буває і світлий, і темнуватий, і з тінню синявого, і з відсвітом червоного, бо червоне та синяве теж непостійні, беруть собі то менше, то більше густоти...

Люся підібрала вже з двадцять відмін польових сокирок і розглядала тепер дуже цікаву гілочку з квіточками кольору стиглої сливи.. Робота ця була приємна... поки не згадала про Пилипа.

Сто разів вона наказувала собі не думати про нього, викинути його з голови, бо ж безсовісний: дружить із нею, а секрети розповідає Хомі й Куприкові. "Як ти такий, то й забирайся геть з голови... А я буду думати про своє. Ні в кого,— одпихаючи геть Пилипа, казала вона далі,— немає такої колекції сокирок, як у мене..." Люся починала перегортати аркуші гербарію, придивлятися до сокирок, але на тих аркушах бачила не сокирки, а того самого, бридкого Пилипа. І все здавався він їй таким, як під час безводного маршу: змарнілий, аж чорний, очі блискотять і язика в роті не поверне... Люсі ставало шкода безсовісного Пилипа. "Бо він же ж упертий,— думала дівчинка.— Як що в голову візьме, то вже не одвернеш назад. За день і краплиночки не випив..."

Отак Люся думала про Пилипа, схилившись над папкою з сокирками. Аж тут кущі біля неї зашелестіли, і з них вискочили спочатку Пилип, а потім і Хома. Пилип, червоний, розгарячілий, спинився проти Люсі. В очах у нього, в самій глибині, світилося щось привабливе і незвичайне.

— Чуєш, Люсю, ось ходім з нами! Ми покажемо тобі таке!..

— Еге ж,— підтвердив Хома і блиснув своїми чесними очима: — Там таке, що ого!

Люся гнівалася на Пилипа і на Хому, і це було ще так недавно! Розум Люсин кричав: "Прожени їх, безсовісних, хай знають, як секрети ховати!" А серце Люсине вже не гнівалося не тільки на Пилипа, а навіть і на Хому: вони стояли перед нею, нетерпляче чекали.

Дівчина завагалася, хотіла не почути Пилипового голосу і... не змогла!

Люся розслабла, почала зав’язувати папку, сокирки чіплялися, і Пилип сказав:

— Дай я тобі допоможу! — І, не ждучи, поки Люся згодиться, взяв папку.

Привели хлопці її до самого підніжжя Кам’яної гори, тільки не з того боку, де Ассурбанапал, а від річки. Під могилою Люся побачила величезну авіаційну вирву. Вирва ця до самого дна заросла бур’яном. Від спеки бур’ян знизу почервонів, зате зверху був зелений, гіллястий і такий високий, що Люся, як ступила в нього, то й потонула з головою.

На дні вирви земля була покопирсана, подзьобана більшими й меншими ямками. Пилип присів біля найглибшої і, засунувши руки в м’який ґрунт, обернувся головою до Люсі. І сказав таке:

— Чуєш, Люсю, візьми собі оце, коли хочеш, назовсім! Це кругла коробка, а в ній діамант...

Люся простягла руки і, враз скрикнувши "ой!", сахнулася так, що мало не впала.

Все з’ясувалося, як тільки Пилип глянув на те, що дарував Люсі. Це була не коробка з діамантом, а людський череп з діркою в лобі, з покаліченими щелепами. Хлопці, як і Люся, дивилися на череп з ляком. Нарешті Пилип сказав:

— Де ж він узявся? Я сам бачив: там не череп був, а коробка, і в тій коробці блиснув діамант...

— І я теж і коробку, і діамант бачив,— ствердив Хома.

Люся стояла настрашена і не знала що їй робити і думати.

Спочатку їй здалося, що це хлопці так жорстоко пожартували з неї, але коли глянула на вкрай спантеличеного Пилипа, на вкрай розгубленого чесного і завжди щирого Хому, завагалася.

Хома перший отямився, взяв у Пилипа з рук його археологічного ножа і нагнувся над ямою. Він казав, штрикаючи ножем, то з одного, то з другого боку:

— Отут нічого не було і отут нічого не було. А отут ти як копонув, а воно як блисне...

Тим часом чутка про знайдений череп вже облетіла всю експедицію, і на місце події один по одному почали збігатися хлопці.

Люся. стояла серед новоприбулих і з страхом розповідала:

— Та такий страшний, увесь побитий...

Вислухавши Люсину розповідь до кінця, Куприк поспішив до. Пилипа.

— Ану покажи! Я теж подивитися хочу...

— І я теж,— додав Женька.

Тимофій стояв осторонь і мовчав.

Пилип став на коліна, покопирсався в землі, на тому місці, де приховав череп, щось там намацав і; коли підняв, сказав:

— На, дивися...

— Так це ж не череп! — скрикнув вражено Куприк.— Це коробка, а в ній, бач, щось блищить...

Пилип підвів голову. Таки правда, в руках він тримав це череп, а ту саму коробку, котру хотів подарувати Люсі. Ось і дірка, яку він пробив ненавмисне ножем. Пилип. занімів від несподіванки. Цим скористався Куприк. Він застромив у проріз по одному пальцю з правої і лівої руки, напружився і розколов зотлілу коробку надвоє. Розламав і охнув:

— Ой, та тут годинників та перснів! І всі золоті! — Промовивши це, він закричав скільки сили: — Григорію Савичу! Ось ідіть сюди. Тут Пилип і Хома скарб знайшли! Чує-те-е!

Куприків вигук почули не тільки Григорій Савич, а ще й Оля і навіть Білан. Оля підхопилася і дременула, випередивши Григорія Савича, а Білан, котрий лежав, поклавши голову на передні лапи; тепер цю голову підвів і так залишився на варті, охороняючи табір, недочищену картоплю, палатки, рюкзаки.

Все, що було в коробці, Куприк висипав на свою смугасту матроську майку, знявши її для такої нагоди.

Всі стояли, тісно збившись, навколо. Наперед вийшов Тимофій, дивився на знахідку, і очі його взялись дивним блиском.

Люся почала дорікати собі: "Яка ж я дурна й підозріла! Завжди думаю на Пилипа щось погане, серджусь на нього. Насправді ж виходить, що не Пилип поганий, а я сама погана. Хіба ж він винний, що в одній ямі череп лежав і коробка з золотими окрасами? Більше ніколи не буду сердитися на нього..." І Люся поглянула на Пилипа приязно і ще й сказала тихенько, щоб ніхто не почув:

— Не треба сердитися на мене, Пилипе. Тільки ніколи не ховай секретів од мене. А то про твої секрети хто хоч знає, тільки я нічого не знаю...

Пилип з подивом глянув на Люсю і в думці ляснув себе по лобі. Бач, чого вона Гнівалася, не хотіла чути й бачити його!

І почав виправдуватися:

— Так ми ж з Хомою спочатку нічого не думали. От їй-богу. А потім не до того було: бо хіба ж так хотілося пити! Воно хочеться, а я проганяю думку, кажу сам собі: "Ніякої води не треба мені!" То, знаєш, і язик не повертався в роті...

— Все ж більше так не роби,— ледве стримала гнів Люся.— Насамперед я повинна Знати усе, а тоді всі інші.

— А Хома? — пильно диблячись в очі Люсі, спитав Пилип.

Люся відповіла:

— Я ж і кажу: коли ви з Хомою щось задумаєте, то насамперед про це повинна я знати, а тоді всі інші...

— От добре ти сказала! — одразу повеселішав Пилип.— Бо, знаєш який Хома? Він гарний. З ним завжди легко...

Тим часом Куприк лічив скарб, а Женька все записував у журнал. В коробці було сховано два золоті портсигари, двадцять один золотий годинник, вісімдесят шість золотих перснів, сорок дев’ять золотих ланцюжків, причому п’ятнадцять із золотими медальйонами. Крім цього, серед скарбу Куприк знайшов жіночу окрасу для голови. Передню частину її прикрашав великий камінь у золотій оправі. Камінь припав пилом, та тільки Куприк тернув його об труси — він увесь засвітився. Сяяла кожна його грань, іскри перебігали по ньому, мов маленькі блискавки...

— Оце ж, мабуть, і є діамант,— догадався Пилип.— Візьми його, Люсю, хай він тобі буде назовсім...

— Ой гарний який! — вигукнула щиро дівчинка і засоромилася. Хотіла навіть одмовитися. "Навіщо він мені?!" Але знахідка так сяяла і така була гарна, що у Люсі не вистачило духу, і вона, несамохіть взявши окрасу, наклала її собі на голову.

Голова Люсина засяяла, засвітилася.

Глянув Пилип і рота роззявив; Хома теж від подиву роззявив рота; і Женька теж від захвату рота роззявив. Оля теж скрикнула:

— Тепер, Люсю, дай я примірю!

Мовчав тільки Тимофій. Золото засліпило його. Він спочатку дивився на скарб із захватом, потім, отямившись зиркнув спідлоба на Пилипа й Хому і сказав з недобрим виразом на обличчі:

— А чого це шукають все вони та вони? Ач які! Я теж хочу шукати. Я теж хочу знайти скарб і діамант...

— Ти глянь, який він! — обурено підхопився Пилип.— А чого ти досі не шукав? Бо ледачий. Щоб знайти діамант, треба копати, а ти не копаєш, бо не вмієш та й боїшся, що жарко...

— А от і не боюся,— уперто відповів Тимофій.— Ось як візьмуся копати, так і не такий скарб знайду!

— А чим ти будеш копати? — накинувся на нього Хома.— Ти що, взяв з дому археологічного ножа або хоч куряче крильце?

Тимофій глипнув на Хому і губи прикусив — нічого відповісти: археологічного ножа у Тимофія не було.

Куприк диктував Женьці далі:

— А це золотий медальйон, то ми до медальйонів його... А оце золота сережка, то ми до сережок її... А оце...— Куприк простяг руку до золотого персня і одсмикнув її: — Ой! А це ж що таке! Ви тільки гляньте...

Всі потяглися, куди він показав. Люся теж сахнулася і пополотніла. Перелякано дивився Хома. Задкувала Оля.

Тимофій промовив зневажливо, знизавши плечима:

— А чого всі полякалися? Ну, одрубаний палець, ще й засох. Хтось одрубав його собі разом з перснем, може, ніколи було морочитися, а він сам не скидався.— В голові у Тимофія була тільки ділова цікавість до тієї хапливої людини, що сама собі палець утяла...

В Люсі ж усередині все мов кров’ю закипіло. Не засохлий одрубаний палець вона побачила, а війну. Фашистські грабіжники ходять з хати в хату. Хто тягне хліб, хто курей, хто одежину. Один побачив у жінки

перстень, шарпнув, щоб скинути, а коли з одного разу не зміг цього зробити, схопив сокиру і одрубав палець разом із перснем...

Промайнула ця картина в Люсі в голові і зв’ялила дівчинку, їй враз ненависною стала і купа золота і ланцюжки та годинники, бо на них сліди кривавих рук..

Певне, це ж саме подумала й Оля. Двома пальцями зняла вона з голови окрасу, неначе отруєна вона була, й кинула на купу золота.

Потьмянів скарб і в очах у Пилипа. Завжди було так, що він перший торкав Хому за плече, а це Хома обернувся до нього:

— Це ж він грабував, а наші як натисли, то кинув усе та навтьоки; тут, може, й собачу смерть знайшов. Ти думаєш, чий ото череп?

Люся аж заслабла від переживань, сперлася Олі на плече і тихо сказала Григорію Савичу:

— Давайте все назад закопаємо. Так страшно, хай йому...

Всі почали думати, що робити із знахідкою. Перший надумав Тимофій. Він так зрадів з Люсиних слів, що, мабуть, аж підскочив би, коли б не був такий хитрий. А хитрий він був тому, що одразу вирішив: "Нехай вони цей скарб отут закопають, а я прийду вночі, відкопаю, і буде в мене багатство". Вголос Тимофій сказав інше:

— Еге, еге, давайте скарб назад закопаємо...

Хома теж егекнув, і Пилип до Хоми приєднався. Але Григорій Савич не погодився:

— Треба розрізняти,— промовив він.— Золоті речі не відповідають за вчинки лиходіїв. Це все — народне добро; ми його й повернемо народові. Добре?

— Добре,— перша погодилася Люся.— Бо я й дивитися на це золото не можу.

А Пилипові пізніше шепнула:

— Спасибі за діамант у золотій оправі, тільки я ніколи не надіну його: моторошно...

— Мені теж моторошно,— зізнався Пилип.— Хай йому.— Він стих на момент, потім сказав так, щоб його почули тільки Люся й Хома.— Ось як знайдемо з Хомою золотий скіфський меч і золоту підкову, тоді — не відмовишся...

— Або два мечі і одну золоту підкову. Отоді не...

Хома не закінчив речення, бо йому враз неясно стало, кому ж саме піднести оте добро. Спочатку Хома розігнався, щоб віддати все це Люсі, але вчасно, згадав про Любу і — посмутнів. Люба стала перед ним, мов жива. "От дівчина! — вихопилося з серця в Хоми.— Їй, по-справедливості, слід подарувати назовсім і два золоті скіфські мечі, і одну золоту скіфську підкову... А Люсі ж що?" Отож і вийшло, що знахідку треба поділити між двома дівчатками. І тут Хома вирішив: "Один меч і одну підкову оддамо Любі, а другий меч і другу підкову — Люсі..."

Правда, запроектовано було роздобути два мечі і лише одну підкову, та це не спинило Хому, адже в стародавніх могилах можна знайти скільки завгодно мечів і скільки завгодно дорогоцінних підків!

Скарб перенесли в табір. Там його переклали з Куприкової майки в торбу, що звільнилася з-під гречаних крупів; торбу всунули в кошик, а цей кошик разом з другим кошиком перекинули Явтухові через спину та й рушили далі в дорогу, щоб зарані добратися до села Рудного, а там уже й заночувати.

Ось який запис залишив Женька в експедиційному журналі.

"Знайшли різне золото з одрубаним пальцем як би подушечки викопали хоч із, смородяним варенням а, джмелячий мед тільки, медом називається і з землею та й той, Явтух поїв сама ямка а, в ямці нічого но залишив ненажерливий, золото, оддадуть в банк а жаднюга Тимофій очима, їсть..."

Трудився над цим записом Женька сам, то й розділові знаки лежать на його совісті...

Розділ двадцять п’ятий

Всі йшли напруго, за винятком хіба одного Тимофія, який давно вже встиг себе переконати, що йому нікуди й ні для чого поспішати. Та був він і трохи глевкуватіший, ніж інші хлопці.

До цього треба додати ще й таке: золота знахідка не давала хлопцеві, спокою. Тимофій хотів, щоб це золото належало йому, щоб він ніс його в своєму клумачкові, щоб міг зважувати його на руках, дивитися, як воно блискотить.

Ще більше захоплювала Тимофія інша думка: золото можна десь продати й накупити цукерок, гарного складаного ножа на два кіпці, з одного кінця більший ніж, з другого — менший, і обидва гострі-гострі! Далі Тимофій купив би собі нову майку, кепку, а найперше — футбольного м’яча. Отоді заспівали б хлопці! Тепер тільки й чуєш від них: "Ледачий та ледачий!", а тоді Пилип зразу б: "Чуєш, Тимофію, давай

у футбола погуляємо!" А Тимофій йому на те: "А дулі! Ти думаєш, я отого "ледачого" забув? Я сам буду грати!" От поглянути б, як скривився Пилип! Зразу маленький та низенький стане, а то, бач, як вперед груди виставив та голову задер?!

Коли Тимофієві набридло мріяти, він озирнувся на кошик із золотом, що висів у Явтуха зліва. От відчепити б ножем цей кошик, схопити й дременути, тільки так, щоб ніхто не знав і не побачив, а тоді прибігти додому і закопати в глечику під повіткою. Ніхто і нізащо, не знайде! А то ще й так можна: Тимофій знає чари, заворожив усіх, навіть Явтуха і Білана, всі йдуть, дивляться, розмовляють, і ніхто не бачить, що діє Тимофій. А Тимофій діє таке: скаже чарівне слово, кивне пальцем, і золотий годинник — до нього в рюкзак! За першим — другий, потім третій...

Отак і літав Тимофій у золотій атмосфері, плентаючись по заду.

Коли до Рудного залишилося не більше десяти кілометрів, на обрії з’явилась якась зрадлива хмарка. Пилип принюхався, неспокійно забігав очима по безхмарному небі і стривожено вигукнув:

— Ой Григорію Савичу, дощ буде!

— Звідки ти взяв, хлопче?

— Бо проз тіло два вітри проходять. Один біля ніг — холодний; а той, що біля плечей,— гарячий.

— Еге ж,— підтримав приятеля Хома.— І я чую: по ногах наче холодком віє а в плечі — гаряче. Це на дощ, на грозу...

— І Білан, бач, як зачухмарився,— втрутився в розмову і Женька.— В жару блохи вилазять із шерсті ближче до повітря, а в дощ геть всі ховаються в підшерсток і лоскочуть його та кусають...

Григорій Савич уважно всіх вислухав, оглянув небо, Пилипові ноги і Хомині плечі, спитав:

— Ще обвіває теплим і холодним?

— Ще й як!

— Виходить, треба нам поспішати.

— Єсть поспішати! — весело вигукнув Куприк. Майбутній матрос найменше боявся всякої негоди, а надто такого, як на морі буває: вихорів, зливи, штормів тощо. Чим більша злива, тим краще. Коли раз і вдруге війнув вітер і здалеку загуркотів грім, Куприк закричав:

— Ану ще, ще! От добре! — Очі у Куприка сяяли, груди високо і легко підіймалися, ніздрі роздувалися. У всі дні маршу на чолі експедиції йшли Пилип і Хома, тепер їх випередив Куприк.

Юні мандрівники залишили за собою вже з три кілометри, як хмара розрослася і за кілька хвилин заслала півнеба. Її сизі, шлейфи опускалися так низько, що аж по землі тяглися. І де налягали на хліба, там пшениця із зеленої ставала спочатку вороною, а потім сизою. В далині знову гримнуло, і свіжий подих близької грози вже відчували не лише Пилипові ноги. Дівчата теж запискотіли:

— Ой Григорію Савичу, свіжим вітром по ногах віє!

"Відчули-таки! Так коли? Коли вже й дитина скаже: зараз гроза буде! А раніше не відчували! Бо хіба дівчата здатні на таке?" — думали і Пилип, і Хома, тільки вголос нічого не встигли сказати, бо пролунала команда:

— Стоп! Привал. Напинати палатки!

Експедиція спустилася у затишок степової балки. Тут і вирішили отаборитися.

Хлопці ще перед мандрівкою навчилися ставати палатки. Тепер Куприк вбивав кілочки, Люся й Оля розв’язували і натягували шнури, Пилип і Хома копали запобіжні канавки, а Женька, що був великим спеціалістом робити такі печі, котрі не боялись дощу, почав копати під пагорбом піч.

Ще Люся й Оля не кінчили закріпляти шнури від палатки, як у Женьки вже запалало в печі. Він підкладав трісочки і, позираючи то в казанок, з якого незабаром почала підійматися пара, то на хмари, що затягли все небо, угадував, що станеться раніше — звариться манна каша чи хлюпне злива.

Куприк забився з Тимофієм на гайку. Куприк вважав, що раніше рине дощ, а хитрий Тимофій обстоював думку, що спочатку звариться каша, а потім уже вдарить гроза, бо дуже любив попоїсти.

Після того, як Женька поклав у кашу три ложки масла і висипав склянку цукру, Куприкову справу можна було вважати за пропащу; Оля й Люся почали розставляти миски; Білан замахав важким хвостом у реп’яхах; навіть Явтух заворушив верхньою губою і потягся до багаття. Та коли легенький язичок полум’я, що зненацька вихопився з-під казанка, лизнув його по тій губі, Явтух невдоволено закрутив головою прищулив вуха, ніби налагодився когось вихнути задньою ногою, і ображено одійшов на своє місце. Тимофій задивився на нього. Це ж він ніс кошик із золотом на своєму хребті! Щасливий Явтух!

Дощ поспішав, але не ловили гав і наші мандрівники. Ось запарували миски. Женька захукав. Хитрий Тимофій не став лізти ложкою в глибину миски, де каша була така гаряча, як вогниста лава в кратері вулкана, а обережно водив нею зверху і те, що потрапляло в неї, відправляв у рот.

Хома теж лизнув ложку і зразу ж сказав:

— Ох і добра ж. Ніколи такої не їв!

— Еге ж, як мед,— приєднався до нього Пилип.

В цей час десь вгорі від хмари одірвалася дощова краплина і луснула Хому в лоб саме в той момент, як він, зімкнувши рота з захованою там кашею, почав хукати, щоб вона хоч трохи вистигла. Краплина так нагло луснула його, що він скрикнув з несподіванки: "Ой!" Одночасно така ж сама, а може, ще й більша краплина опустилася в Пилипову ложку, розбилася на сто менших краплин, частина яких потрапила Пилипові у ніс, а частина нікуди не потрапила, так собі полетіла.

Пилип теж скрикнув: "Ой!" Недалеко загуркотів грім, і злива крапель полилася на землю. Кілька таких краплин розплескалося у Яюсі на голій шиї, і вона, весело сміючись, прожогом проскочила у палатку. За нею сипнули й інші. Надворі під літнім теплим дощем залишився тільки прип’ятий до прикорня Явтух. Він, очевидно, не вважав дощ за якесь особливе нещастя.

Як тільки сипнув дощ, Білан зразу ж підвівся і заховався за Явтуха: Коли дощ бив Явтуха справа, Білан ховався за нього зліва; коли ж Явтух обертався до дощу лівим боком, Білан заходив справа і все робив так, щоб дощ потрапляв не на нього, а на сердешного Явтуха.

В палатці було тісненько, зате весело. Пилип, щоб налякати дівчат, рикав вовком і клацав зубами. Хома в щілинку дивився на бурхливе грозове небо, на блискавки й вири, які клубочилися у хмарах.

Женька мріяв про м’ятну цукерку "Дюшес", Куприк, поклавши йому голову на груди, теж не витрачав часу марно. Він думав: "А що як і

справді висунути ноги на дощ. Жарти жартами, а від дощу раннього літа вся природа оживає, і все починає буйно зростати".

І Куприк почав совати потихеньку ногами і совав ними доти, поки не просунув їх під нижнім краєм палатки надвір. Надворі ноги вперлися в запобіжний валик, яким Женька обкидав палатку, прорвали його і спустилися в канавку. В канавці шумувала вода, дощ періщив і поливав Куприкові ноги зверху. Коли б від цього вони подовшали хоч на п’ять сантиметрів, знали б тоді хлопці, як насміхатися!

Куприк бачить себе матросом у смугастій сорочці, безкозирці із стрічкою, на котрій виведено: "Паризька Комуна"; літери золоті, а стрічка так і в’ється од вітру. Боцман щось гукає йому, а він весело кричить у відповідь: "Єсть зробити те і те!" Одна Куприкова нога тут, друга там: він, як метіль, і боцман, покурюючи люлечку, каже: "Ну ж і проворний, вражий син, цей Куприк!"

В самий розпал Куприкових мрій Тимофій раптом підхопився і злякано крикнув:

— Ой! Щось холодне! Мабуть, гадюка!

Всі враз заметушилися, дівчата голосно запискотіли,, і Куприк похапливо підібрав свої ноги в палатку. Треба правду сказати, що серед цієї метушні Пилип найменше злякався. Людині, яка знесла голову самому Кощію Безсмертному, злякатися якоїсь там гадюки!

— Тю, дурний! — крикнув він Тимофієві.— Яка гадюка полізе туди, де повно людей, хіба що безмозка!

Він швиденько зашилив руку в кишеню", намацав там електричний ліхтарик. Голубий промінчик світла поповз по траві, розгорнув її там, де стояв Тимофій, і тоді Пилип побачив манюсінький струмочок води і мокрі Куприкові ноги.

"Це ж він їх зрошував під дощем",— подумав Пилип, але вголос цього не сказав, а сказав зовсім інше:

— Мабуть, запобіжний валочок вода прорвала!

— Як це вона могла прорвати?! — обурився Женька.— Не могла вона валочка прорвати! Як би вона прорвала його, коли я там нагорнув стільки дерну й землі!

Пилип не хотів сперечатися з запальним Женькою, а мирно сказав:

— А може, де дірочка прорвалася в палатці. Я знадвору присвічу, а ви дивіться, чи не мигне в ту дірочку промінчик з ліхтарика.

Куприк, зрозумівши Пилипів маневр, переповнився до нього вдячністю і рушив до виходу:

— А чого це ти підеш? Я теж можу піти!

— Бо запізнився,— стримав його Пилип.— Хомина куртка з плащ-палатки у мене, вже на плечах.— Він справді натягав Хомину куртку, висмикнувши її у друга з-під голови. Хома, почувши цей рух і Пилипові слова, і собі захапався:

— А чого це ти сам підеш? І я теж піду...

Він почав підкачувати штани, щоб не намокли.

Скориставшись з цього, Пилип проскочив у нього попід рукою і зразу ж опинився у мокрій пітьмі. Дощ лив як із відра, шелестів по траві і періщив десь поблизу по відкритій водяній площі.

Пилип засвітив ліхтарика, обійшов навколо палатки, наглядів пошкодження, зроблене Куприковими ногами, полагодив його. В цей час над головою у нього торохнув ще один удар грому, блиснула блискавиця, і при світлі її Пилип побачив, що вода залила всю балку і тепер добиралася майже до палаток. Текла вона прожогом, несучи з собою купи трави, хмизу й соломи. Біля другої палатки Пилип побачив Григорія Савича. Григорій Савич світив ліхтариком і теж дивився на воду, що заливала балку.

— Бачите, скільки її,— прилучаючи до промінчика Григорія Савича ще й свій, сказав Пилип.— Ще трохи, і ми підпливем. Що ж ми тоді робити будемо?

— Не підпливемо,— весело відповів Григорій Савич.— Ми з наших палаток поробимо зонтики. Піднімемо їх над головами та й перенесемо далі від води.

— І-і! Ух ти ж! — не стримав свого захоплення Пилип. Він ніколи в житті не ходив під зонтиком, а тим більше під таким. Це ж буде незабутнє видовище! Зустріне колись потім Люсю, спитає: "А пам’ятаєш, як ми тоді під зонтиком од води з балки тікали?!"

Пилипів ентузіазм передався всім мандрівникам. Не пройшло й хвилини, як усі рюкзаки були вже за плечима, кілочки повисмикувані.

Розділ двадцять шостий

Отак і вирушили. Попереду з ліхтариком у руці йшов Григорій Савич. За ним сунулися, як страховища, обидві палатки, під якими миготіли ноги з високо підкачаними холошами.

Мандрівники аж захлиналися від захвату, жартували, щось кричали, починали пісню; коли натрапляли на слизьке, ковзалися, падали на одне, а то й на обидва коліна.

Особливо було гарно, коли торохкав грім і блискала блискавка. Від ударів грому Люся і Оля починали тоненько ойкати, а від блискавки трава під ногами ставала блакитною, а мокрі ноги зеленими. Пилип кричав:

— Громе-громовище, торохни ще раз!

Люся й Оля гупали його кулаками в спину:

— Ой не треба, не треба!

Женька милувався Хоминими ногами:

— От іще трохи і стануть зелені, як у жаби!

Хома відповідав:

— А в тебе ще зеленіші: як у ящірки.

Куприк нічого нікому не говорив, а тільки, коли гатило зверху і сяяла блискавиця, пильно зиркав на свої ноги — придивлявся, чи не почали видовжуватися.

Тимофій весь час думав про золото.

Перед зливою хлопці розв’ючили Явтуха і скарб сховали в палатку до Григорія Савича.

Та ось піднялася ця веремія з перенесенням на нове місце. Тимофій кинувся до Явтуха, перекинув йому через хребет обидва кошики і все намагався зробити так, щоб кошик із золотом, як і вдень, висів з лівого боку.. План у нього був такий: коли рушать палатки, він одстане і зробить, що надумав.

Найбільше Тимофій думав про золотий портсигар. Щоправда, досі він ще не навчився як слід курити, та й курив казна-що — листяну потерть, вату, кінські кізяки,— але ж прийде час, що куритиме по-справжньому! А це буде, коли Тимофій підросте і стане трактористом. Тоді у нього заведуться і справжні цигарки — "Казбек", "Супутник", "Біломорканал". Покладе він їх у золотий портсигар, а хтось із хлопців і попросить: "Тимофію, дай закурити". Витягне він золотий портсигар з кишені, натисне на манюсіньку кнопочку, портсигар клацне, відкриється, а він: "Прошу, будь ласка, призволяйся..."

Мріючи про таке й подібне, Тимофій милувався собою, своїм багатством, своєю щедрістю і незабаром сам себе й засудив: "Подумаєш, цигарками пригощає! Цигаркам всяк може пригостити. А от коли б золотим годинником". Витяг з кишені золотого годинника, простяг його здивованому приятелеві: "На ось тобі годинника. Це з чистого золота. Носи на здоров’я!" Або й золотий ланцюжок із золотим медальйоном. Повернувся Тимофій з оранки додому. А в дворі мати зустрічає його. А він їй: "Здрастуйте, мамо. Ви знаєте, який я вам подарунок привіз?" Лізе в кишеню, дістає медальйон, одягає матері на шию. Півсела збігається подивитися на подарунок. А Тимофій каже: "Носіть на здоров’я, мамо. Це — з чистого золота". Зробила мати малюсіньку-малюсіньку Тимофієву картку, сховала в медальйон і носить біля серця. А хто спитає, що там — відкриє, покаже. "Це мій син Тимофій, тракторист, подарував; найкращий у світі син".

От який був Тимофій. Любив хлопець дарувати, та тільки ж не своє, а... позичене. Сказати б: добрий був за чужий рахунок. Е, Тимофію, не велика ціна такій доброті, веде вона не тими стежками, якими треба йти людині.

Тимофій, ковзаючись по мокрій траві, ішов позад осла, підштовхуючи його руками. Було темно, хмари, що заслали все небо, ще більше згущали морок, а темрява — рідна стихія для всяких темних діл. І Тимофій теж став на слизьку стежку: обійшов Явтуха зліва. Від хвилювання йому й дух забило. Руки почали трястися, так що насилу

підняв їх, щоб дотягтися до кошика. І дотягся. І торбину намацав. Але на цьому все й закінчилося.

Над головою торохнув грім, блискавка засліпила Тимофія...

А тепер час розповісти про дядька Гарасимчука.

Ви гадаєте, що, попрощавшись з Сашком і Костем, він подався в радгосп "Зелене Полісся"? Нічого подібного! Не в радгосп пішов, а слідом за хлопцями.

Але дядько Гарасимчук не був сірим злодюжкою, що лазить ночами по чужих погребах та коморах своїх сучасників. Що там знайдеш цікавого! Його вабили скарби і багатства віків минулих, минулих епох.

Такі люди, як дядько Гарасимчук, є на всій земній кулі. Це ж вони ще тисячі років тому перші пробралися в глибини пірамід на берегах ріки Нілу, у завалені наносами вавилонські й ассірійські храми на Тигрі і Євфраті. Чотириста років тому один український хроніст писав, що такі є і в нас — бродять по країні, розкопують стародавні могили і з того живуть...

Дядько Гарасимчук був чи не останній із шукачів скарбів. Довгі роки пробродив він із залізним щупом від урочища до урочища, та так нічого і не знайшов путнього, і, коли б не фотоапарат, давно б витяг ноги.

Раніше він мандрував по Вінниччині й Черкащині, але з якогось часу серед людей почали ширитися чутки про дике скло на Житомирщині. Ці багатства заволоділи уявою Гарасимчука, і з простих степів він перебрався на Полісся.

Чоловік бувалий, дядько Гарасимчук знав, що найкращими помічниками у всякій справі, повитій романтикою, є хлопці, отакі як

Кость і Сашко. Від них ніщо не втече і ніщо не сховається. Все дослідять, все винюхають, все знайдуть!

Сашка й Костя йому не пощастило обдурити. Невдача не засмутила, однак, його: як навпростець не вдалося, піде обходом, назирцем. І, як тінь, скритно рушив за приятелями.

Що ж дивного в тому, що в один прекрасний момент, коли Кость і Сашко гайнули купатися, дядько Гарасимчук заліз у печеру, витяг з відра дрохвича і. розправився з ним?

Але дрохвич погано прислужив Гарасимчукові. Дядько Гарасимчук не був жадібний до їжі, ходив здебільшого надголодь, бо так легше. Надголодь і тридцять кілометрів за день подолаєш! Цього ж разу він не додержав норми, хотів з'їсти лише одну ніжку, а розправився з усім набутком. Від цього очі у нього посоловіли, вії самі зімкнулися, він приліг у холодочку подрімати і проспав решту дня й цілу ніч.

Вранці шукач скарбів кинувся до хлопців, та збився з дороги, не пішов на схід, а на захід. Натрапив на слід він лише надвечір, але це вже були не Кость і Сашко, а новопшеничанська експедиція в повному складі.

Надибав на експедицію дядько Гарасимчук саме в той момент, як Пилип і Хома викопали на дні авіаційної вирви золотий скарб. Може, й пройшов би він мимо, нікого не помітивши, так хлопці ж підняли такий галас, що й за десять кілометрів чути!

Зрозумівши, що сталося, дядько Гарасимчук потай наблизився до експедиції і вже не спускав з неї очей. Він чув, як Женька й Куприк переписували золоті портсигари й годинники, бачив, як дівчатка приміряли на себе діамант у золотій оправі, і мало не вмер з горя, що скарб знайшли діти, а не він, такий старий і досвідчений шукач підземних багатств!

Треба сказати, що за все своє життя дядько Гарасимчук не вкрав, як не рахувати дрохвича, навіть голки з ниткою і взагалі крадіжки йому і в голові не було. Знайти скарб — це зовсім щось інше. Романтичне і благородне заняття!

А тепер всі ці давні уявлення й звички пішли шкереберть: Скарб був майже у нього в руках, простягни руку — дітлахи з своїм учителем врозтіч, ти — за золото і до побачення!

Цих думок Гарасимчук дотримувався, поки не побачив Білана. Тоді почав міркувати, як би скарб забрати, не силою, а хитрощами.

Коли пішов дощ, лиходійське щастя усміхнулося старому шукачеві.

Ось Тимофій похапцем виніс з палатки кошики і перекинув їх через спину Явтухові.

Далі створилася така картина: попереду йде Явтух; трохи збоку за Явтухом крадеться Тимофій, чекаючи нагоди, щоб застромити руку у кошика; за Тимофієм чалапає навшпиньки Гарасимчук; цей приміряється, як відштовхнути Тимофія і зробити те, чого не встигне Тимофій.

А не знав Гарасимчук, що як оце він дибає за Тимофієм, так за ним ззаду назирці йшов Білан. Помітив його Гарасимчук випадково: ззаду неначе щось чмихнуло, глянувши вмер: Білан!

Що таке вовкодав, дядько Гарасимчук знав з власного досвіду. Перелякався і вже почав думати не про те, як вихопити з-під Тимофієвих рук золото, а я вискочити з халепи. Дивно і страшно стало старому шукачеві скарбів: як оце він забрав у голову злодієм стати? "Це кляте золото очі мені засліпило, совість замулило, підштовхнуло на страшне діло. Та я ж ціле життя чесною людиною ходив по землі, всім сміливо дивився у вічі, а тепер! Міг стати злодієм, та мало того, ще й упійманим

злодієм, бо вовкодав навряд чи дав би мені змогу втекти! Добре, що надворі дощ, що вода заливає собаці очі і ніс, він не бачить як слід і не чує, що я чужий, а вважає за свого!"

Дощ як з відра линув. Гарасимчук почав непомітно брати вбік, сховався за кущ верболозу і, коли небезпека минула, зітхнув з полегшенням: "Спасибі Біланові, совість мені відтулив. Затулило ж її оте золото! А немає нічого страшнішого, як втратити совість! І душа в людини тоді вже не сад, а багно. Це мені наука. Ніколи більше в таку твань не полізу..."

Про те, що. діялося з дядьком Гарасимчуком, Білан навіть не догадувався, та й про існування його не знав. Перехопив, правда, вдень якийсь чужий запах, та хіба мало всяких запахів бродить на землі по дорогах?

Вовкодав ішов, не спускаючи очей з Явтуха і з тих кошиків, що хилиталися у нього з обох боків спини. Ішов і думав: "Дощ який уперіщив! І це непогано. Набридла вже спекота. Хіба отакі хлопці, як Тимофій, тямлять, що таке влітку сонце? Вони ж ходять цілий день в панамках і трусиках. От коли б Тимофій хоч раз одяг на себе батькового кожуха та ще й навиворіт. І щоб той день сонце шаленіло, щоб на ньому протуберанці спалахували, щоб і найменшого вітру не було! Отоді знав би, як себе в такий штиль почуває Білан!.."

Та про що б не думав Білан, а очі його пильно стежили за тим, що діялось навколо. І ось він помітив, як Тимофій, котрий увесь час підпихав Явтуха, враз прудко проскочив вперед і простяг руку до кошика. Може, поправити схотів? Так ні, де там! Заходився там похапцем порпатися. І вигляд у Тимофія став якийсь незвичайний — злодійкуватий, гидкий...

Білан чимало прожив на світі і надивився на все: на добре і недобре. Він бачив сміливих і відважних людей, які ні в дощ, ні в хуртовину не залишали свого поста біля отари; бачив і лихих людей. Ці темної ночі,

мов вовки, підкрадалися до овець, намагалися витягти з отари ягня чи ягничку. З такими у Білана був свій спосіб боротьби: він хапав їх за вуха, пригинав до землі, а коли вони ставали рачки, одводив до старшого чабана.

Тимофій зараз був схожий на тих лиходіїв. Чого ото він шукає в кошику серед ночі у зливу? Чого йому треба? Може, вкрасти що хоче? Е, того не буде!

Блиснула блискавка. Коли ж вона зникла, Тимофій побачив біля себе Білана. Вовкодав передніми лапами сперся йому на плече, засунув Тимофієве вухо собі в рот і почав помаленьку спускатися вниз. Зуби в Білана були неначе залізні. Де ж тут викрутитися! Все одно Тимофій спробував викручуватися і закричав:

— Пішов геть, Білан! Чого ти хапаєш?! Я шкоди не робив: тільки хотів поправити кошика! Ну, пішов, пішов, кому я кажу!

Білан не зважав. Прихилив Тимофія до землі, і коли той, щоб не впасти, сперся руками в дорогу, смикнув його за вухо, точнісінько так, як смикав Явтуха, виводячи з чужої пшениці.

Ця подія привернула увагу Явтуха. Сердешний осел здивувався: коли ж це Тимофій встиг обернутися на чотириніжця? "Нічого не розумію. Буває ж таке...— Похитав своєю великою головою і чмихнув: — Якби Тимофієві ще й довгі вуха — моїм родичем став би..."

Розділ двадцять сьомий

Всі інші члени експедиції про це нічого не знали.

Встановили палатки і приступили до найголовнішого: належало запалити вогонь у спеціальній печі, яку запасливий і далекоглядний Куприк ще дома змайстрував на випадок якоїсь аварії.

І ось такий випадок настав. Всі були мокрі, виголодніли, всім хотілося присісти біля багаття і хоч трохи навтішатися його теплом і світлом!

Куприків агрегат являв собою Суху липову коротко обрізану дуплянку. Дуплянка зсередини потрухла, дерево перетворилося на якісь попрошивані дірочки-подушечки, котрі пружинили, коли на них натискати пальцем. Така деревина нездатна палахкотіти, вона береться лише жаром, як губка,— без полум’я. Куприк свою споруду перевіряв ще дома. Її з достатком вистачало, щоб закипіла вода на чай. А чай після такої пригоди — втіха!

Щоб дуплянка горіла лише зсередини, Куприк зверху оббив її жерстю, а на верхньому вінці понатягав дротинки з таким розрахунком, щоб поставлений на піч казанок не провалився вглибину агрегата.

— От ти здорово придумав,— з заздрістю промовив Хома. І зразу ж палко додав: — Так чого ж гаяти час? Запалюй вогонь, от гарно буде! Зробимо відтулинку над дверями палатки, і хай туди вилітає дим, як сам хоче!

— Зараз,— з цілковитим розумінням обстановки відповів Куприк. На дощ Куприк одяг свій піджак. Піджак був у крапочку і мав шість кишень: дві з боків, чотири на грудях — зверху і зісподу. Дві кишені було у Куприка в трусах. Разом вісім кишень.— Я ось зараз,— ще раз і ще бадьоріше вигукнув Куприк і засунув праву руку у праву кишеню трусів. Він шукав прославлену в таборі водонепроникливу гумову торбинку, де переховувався аварійний набір знарядь для здобування вогню. Там були сірники — звичайні і незвичайні, наприклад, такі, що спалахували, коли б навіть їх черкнути об підошву!

Окрасою вогнезапального оснащення охоронця вогню були запальнички — сині, золотаві, плесковаті, кулясті, маленькі й великі... Все це було спочатку загорнуте в целофан, потім у клейонку, а вже

потім у гумову торбинку, котра на фронті правила Куприковому батьку за кисеток.

Почекавши хвилину, Хома, а слідом за ним й інші гукнули ще раз:

— Доки ж чекати? Запалюй!

— Зараз, зараз,— не міняючи бадьорого тону, одказав Куприк.— Зараз знайду.— І поліз з четвертої кишені в п’яту.

Пилип сказав:

— Знаєш, Куприку, ти витягай оту блакитну запальничку. З неї вогонь вискакує, як з "катюші".

— Ет, з блакитної,— втрутився Хома.—Блакитна не дасть стільки жару, як та, що подарував твоєму батькові генерал Черняховський. Вона все одно що вулкан Кракатау, пам’ятаєш, як Григорій Савич нам читав про нього, а Женька, визираючи на вулицю, застромив голову у кватирку, а назад ніяк витягти не може. От сміха було!

— Еге..." Ще й не сміха,— блиснувши очима, пішов у контратаку Женька.— А як сам розлив клей, сів зверху та й прилип до парти, так мовчиш...

— Ти їх не слухай,— порадив Куприкові Хома.— Я думаю, що найкраща запальничка мідна. В неї влазить півлітра бензину, га в блакитну і черняховську — наперсток!

На це Куприк відповів:

— Та чого ви підганяєте мене? Я ж точно пам’ятаю; що’ торбинка з вогнеприпасами лежала у мене в оцій кишені. А тепер її тут немає. І в сьомій також. І у всіх інших.

— Як це немає? — жалісливо скрикнув Хома.— Я ж мокрий до нитки. У мене вже й так сироти на щоках виступили.— Хома був рум’яний, як яблуко, сила бурхала у нього в грудях, і коли він прикидався мокрою куркою, то тільки для того, щоб швидше побачити в дії Куприків незвичайний агрегат.

— А ти знаєш що? Ти не пискоти|,— примружуючи очі, сповнені. веселих блискавиць, відповів Хомі Куприк.— Аварійних пристроїв для здобування вогню нема., Зрозумів? От і все.

— Якби це було в поході,— підскочив уже по-справжньому вражений тим повідомленням Хома,— я б тобі показав, як бути охоронцем вогню. Добрий охоронець!

Пилип стад спиною до Хоми і, звертаючись до охоронця вогню, сказав:

— Куприк, ти ж знаєш сорок сім способів здобування іскор і жару, коли їх немає.

— Авжеж, що знаю,— жваво і охоче відповів Куприк. І почав енергійно лічити.— Перший спосіб — запалити скрутень паперу від печі; другий — запалити такий самий скрутень від ковальського горна; третій — від тліючого пенька; четвертий — від пострілу з мисливської рушниці в суху потерть; п’ятий.— від сухої верби, запаленої в грозу блискавицею...

— Ти знаєш що, Куприку,— знову спалахнув Хома.— Грози вже майже немає, а верба аж на березі річки Рудиці залишилася. Чогось кращого ти не придумаєш?

— Є й краще,— на диво швидко погодився Куприк.— Наприклад, лінза...

— Лінза добре запалює,— втрутився Женька.— Як наставиш, так спочатку легенький димок з’явиться, потім почорніє, а тоді вже й іскра...

Женьчині слова викликали загальне пожвавлення. Проте, подумавши трохи, Пилип покрутив головою:

— Одначе, як бути без сонця? До ранку ще ж Далеченько...

Всі присутні стихли, задумалися. Зате обізвався сусідній намет, і з нього долинув тонюсінький-тонюсінький Люсин голос:

— Є пропозиція,— виписала цим голосом Люся,—вплинути на сонце, щоб воно оце зразу зійшло!

— Це не спосіб,— заперечив майбутній матрос далекої океанської плавби.— Можна ще здобути вогонь і способом давніх австралійських племен: деревиною об деревину так черконути, щоб іскри посипалися!

— Ідея! — натхнений словами Куприка, вигукнув Пилип.— Де наш аварійний запасзвичайного палива?!

Доглядачем аварійного запасу палива була Оля. Вона внесла в’язочку сухих дров, щільно і вміло обв’язаних клейонкою. Дрова були зовсім сухі, на них не впала й краплинка дощу.

— Оце добре! — вибираючи дві палички, сказав Пилип. А незабаром і у всіх хлопців опинилося в руках по два цурупалки. Намагаючись здобути вогонь способом давніх австралійських племен, Пилип сопів, як ковальський міх; його посильно підтримував Хома. Куприк так тер деревину об деревину, що чулося сичання. У Женьки від тертя обидві

палички запашіли гарячим теплом, від чого з Женьчиної спини сивим віялом заклубочилась пара.

— Ще трохи! — підбадьорював хлопців Куприк.— І всі сорочки як одна висохнуть. А тим часом і сонечко зійде...

Справді, через кілька хвилин пекельного тертя всі так нагрілися, що Григорій Савич сказав:

— Мабуть, вже годі, хлопці,— і спитав: — Чи всі попросихали?

— Всі! — дружно обізвалися мандрівники. Куприк після невеличкої паузи промовив задумливо:

— Вони, мабуть, дуже сильні, оті давні австралійці. Тут треба не такого запасу мускулів, як у нас, а як у Іллі Муромця...

— Або як у двох,— мирно докинув Хома.— Еге ж?

Всім стало весело. Люся вигукнула:

— Або як у п’ятьох Муромців! Еге ж?!

Хома зразу надувся, зиркнув недобрим оком на Люсю і спитав:

— Смішно, га? Смішно?

Люся нічого не встигла відповісти, бо в цей момент Оля занепокоїлася:

— Ой лишенько, а де ж це Тимофій?!

Тимофій не обізвався. В палатках — ні в першій, ні в другій — його не було.

Повискакували надвір. Григорій Савич, склавши руки рупором крикнув у вибалок. До нього приєдналися хлопці, але все одно найсильніше від усіх загукала Люся:

— Тимофію-у-у-у! Тимофію-у-у-у!

Минуло кілька хвилин, ніхто не відгукнувся. Тільки Явтух, почувши знайомі голоси, чмихнув, обтрушуючи землю з билинок, які він вирвав із коренем. Згодом збоку від нього щось забіліло.

Всі кинулися туди і побачили вовкодава і Тимофія. Білан за вухо виводив Тимофія з якоїсь шкоди; Тимофій чалапав рачки — на чотирьох ногах, як і Білан.

Всі так і заклякли. Помітивши людей, вовкодав випустив Тимофія і одійшов убік, Тимофій підвівся і одразу взявся мацати вухо: чи не поробив дірочок у ньому Білан?

Багато пережив сьогодні Тимофій. І з тим золотом намучився, поки думав про нього та прибирав способу, як украсти. До того ж і крадіжка ця була особлива: не вдень, а серед темної ночі, в грозу, під зливою, коли від гуркоту грому і блискавиць все стрясалося всередині.

Доки Тимофій був з хлопцями, то ще не так боявся, а як пітьма обгорнула його з усіх боків, йому здалося, що увесь світ населений ворожими страховищами. Хтось ступав ззаду, якісь темні й кошлаті тіні виринали справа і зліва. Коли ж почав піднімати руку до кошика, то привиділося, що, це не кошик, а гніздо, де причаїлася гадюка. Простягне руку, а вона його — раз! І вжалить у палець! А скільки перестраждав він, брьохаючи рачки за Біланом! Смикне добре вовкодав і — де ділося Тимофієве вухо? Та й чи Білан це? Може, це тигр, вовкулак

чи упир, що вживає хлоп’ячу кров у такі темні й страшні ночі?! Від жаху Тимофій мало не втратив притомності. А тут ще навколо таке діється... цей гуркіт на небі, ця злива, ці калюжі, що в них він часом тонув по пояс...

Побачивши, як Білан виводить Тимофія із шкоди, Хома аж підскочив:

— А чого ти відставав, га? Чи не золота захотілося? Я тебе знаю! Кажи...

Хомин голос вивів Тимофія із заніміння. Він обернувся, побачив біля себе Григорія Савича, Хому, Пилипа, Люсю... І радість охопила хлопця: він врятований, тепер йому не страшні вже ні вовкулаки, ні тигри, бо він біля своїх!

Тимофій ніколи й гадки не мав, що Хома, і Григорій Савич, і Люся, і всі інші можуть бути для нього такими рідними... Прислухаючись до цих нових почуттів і водночас силкуючись зберегти свою вдачу, він накинувся на Хому:

— Еге, який! Золота захотілося. Так я й скажу тобі, чого відстав! Я не золота хотів! Я Явтуха підганяв. А Білан, мабуть, подумав, що чужий, та за вухо мене. Чого він мене за вухо схопив?

Це звернення було адресоване до Григорія Савича.

Григорій Савич пильно прислухався і придивлявся до Тимофія, і йому здалося, що в голосі у хлопця з’явилися такі відтінки, яких у нього раніше не було: чи якесь почуття радості, чи прихований сором. Григорій Савич подумав: "А чи не помиляюся я? Хай і помиляюся! Краще помилитися в цей бік, ніж у протилежний". Відповів він, як завжди, гостро, впустивши, проте, в цю гостроту цівочку тепла:

— Чого Білан тебе за вухо схопив? Не знаю... У себе спитай, Тимофію...

Ледь-ледь помітна цівочка тепла, а Тимофій так і потягся до неї.

І Григорій Савич зробив те, чого ніколи не робив раніше: простяг руку і поклав її на голову Тимофієві, що стояв перед ним мокрий, в грязюці і тремтів від недавніх жахів. Рука Григорія Савича тепла, велика...

Невідомо, як складеться життя Тимофія, але скільки б не проминуло років, а цієї хвилини він не забуде ніколи. Коли б хлопець умів вдячно поглянути у вічі Григорію Савичу, він це зробив би, та ба! До цього йому ще довго рости. І все ж Тимофій зробив рух в бік Григорія Савича. На жаль, було темно і цього неусвідомленого поривання ніхто не помітив. І насамперед Хома. Почувши Тимофієву відповідь, він закипів:

— Та він усе бреше. Каже: Явтуха підганяв! А ти його коли підганяв, як сам ледачий?! Ми раніше — щоб ти знав — про все здогадалися і скарб переховали з кошика в клумачок до Куприка. І Григорій Савич знає про це. Так що можеш!

Від цього повідомлення Тимофій аж присів, зробився якимсь маленьким і кволим голосом спитав:

— Так ото ви так зробили, хлопці, еге?

— Еге,— відповів Пилип.

Тимофій зів’яв. Переховали! Йому так стало жаль себе, що він аж заплакав. А він же ж як мріяв. Надарував людям і золотих портсигарів і годинників! Тепер мати ніколи вже не одягне на шию золотого медальйона, не вкладе туди Тимофієвої картки, не скаже: "Це подарував мені Тимофій — найкращий із найкращих синів!"

— А ти не хлипай,— насупився Пилип.— Бо ти ж не своє збирався дарувати. Чужого не роздарюй. Трактористом станеш, тоді інша річ. Он Петро Тангенс привіз із цілини матері пальто за сто п’ятдесят карбованців і батькові валянки — за тридцять...

Тимофій подібні повчання чув уже безліч разів і пропускав повз вуха. І тепер пропустив би... так не можна! Бо таки справді Тангенс привіз із цілини матері пальто і батькові валянки!

Тимофій засопів носом, потім стих. Перед очима мов живий стояв Петро і стояв біля власного мотоцикла. Та що пальто й мотоцикл! Тангенс міг би й "Москвича" купити. У трактористів грошей... От постривайте, Тимофій як виросте, то й у нього буде грошей. І "Чайку" купить... І матері медальйона... Хай тоді Хома скаже: "Та він усе бреше!"

Про "Чайку" Тимофій забув швидко, а про медальйон — ні. Згадка про матір перенесла хлопця на хвилину додому, а дім — це ж мати. Її образ зворушив Тимофія, він аж замріявся. Але ненадовго. Наздогнав Григорія Савича і спитав:

— Як купити, то скільки коштуватиме золотий медальйон?

Григорій Савич скоса зиркнув на хлопця:

— Напевне не знаю, а думаю, що отак — карбованців сімдесят-вісімдесят!

— Не дуже дорого! — зрадів Тимофій.

Простеживши за ним трохи, Григорій Савич подумав: "Що там у тій голові діється, які процеси відбуваються... Що його зараз за серце бере: золото чи образ матері?" — Не спускаючи уважного погляду з Тимофія, він звернувся до мандрівників:

— А знаєте, на що знадобиться золото після того, як комунізм переможе у всьому світі?

Оля несміливо зробила припущення:

— На персні, мабуть...

— І на сережки та дукачі до намиста,— додала Люся.

— Певне, робитимуть і сережки, і дукачі,— погодився Григорій Савич.— Але послухайте, що я вам скажу. Золото велика й страшна сила. За золото буржуазія, пани, фашисти не тільки пальці з перснями в живих людей одрубують, а й голови. За золото капіталісти підуть на який завгодно злочин. Але при комунізмі людство звільниться від капіталізму, і від влади золота. Ось чому Володимир Ілліч радив, коли комунізм переможе у всьому світі, спорудити із золота вбиральні в кількох найбільших містах і цим показати, що насильству й розбою прийшов край.

Це повідомлення дуже вразило і дівчаток, і хлопців. Перший отямився Хома:

— Ото вбиральні будуть! — вигукнув він.— Не такі, як у нас в школі!

Тимофій якийсь час зосереджено мовчав, потім потягся до Григорія Савича — і не стерпів:

— От коли б в комунізм полетіти! Я б звідти приніс хіба ж таку грудку золота!

— Зрозумів ти мене, Тимофію,— похитав головою Григорій Савич.

Складна душа в Тимофія. Все там переплуталося: і образ матері, і блиск золота. Та в один трудний момент життя у тій душі блиснув вогник. Страшенно маленький цей вогник, але він був! Набере сили цей промінчик — і піде в життя Тимофій трактористом і добрим сином; зачахне — біда! Темна стихія візьме гору, і хто знає, куди вона може повести хлопця.

За годину експедиція ввійшла в село Рудне.

Розділ двадцять восьмий

Коли всі гарненько повмощувалися в теплій колгоспній хаті біля яскраво палаючої печі, у котрій вже варилася пізня вечеря, охоронець вогню Куприк бадьоро повідомив:

— Не журіться, хлопці, вогнеприпаси знайдено. Я їх, клятих, засунув у водонепроникливу торбинку; торбинку сховав у глечик; глечик поставив під перекинуте відро; відро ув’язав у лівий кошик, щоб урівноважував правий кошик. Як репіжив ч дощ, а проте ні одна сірничина не одвологла! Ось, будь ласка! — Він вийняв глечик з відра, з глечика — гумового батькового кисетка, з кисетка висипав на стіл увесь вогнезапальний матеріал, вибрав з нього чотири запальнички різної форми і різних систем, клацнув, черкнув коліщатками по каменях — і хату осяяв феєрверк вогню!

— Здорово, правда ж?

Тимофієві закортіло зіпсувати Куприкові веселий настрій:

— Здорово, як біля печі, в хаті. А як у степу під дощем, так: "Куприку, Куприку, дай вогню!", а Куприк дав би, так не знає, де дів! Отакий ти охоронець вогню!

— Ти сам такий охоронець вогню! — без перехідних нот спалахнув несподівано Женька, грудьми обстоюючи Куприка.— І чого ти куприкаєш та куприкаєш, а як сам одстав з Явтухом, так нічого? А ти скажи, чого ти одстав з Явтухом?

Тимофія це обурило. Коли вперше Пилип і Хома напосіли на нього, це було одно діло, а коли тут і вдруге почали сипати сіль на рани, то йому запекло. Він не змовчав і кинувся на Женьку в атаку...

Хату освітило блискавками, і, мабуть, була б гроза, коли б не Пилип. Він вчасно наспів на місце події, став спиною до Тимофія, лицем до Женьки і, показуючи пальцем на праву долоню, промовив:

— Бач, яку водянку нагнав, здобуваючи вогонь способом давніх австралійських племен. А ти, Женько, теж? Ану, покажи!

Щоб спустилися від найвищого спалаху до ділового буденного тону Женьці потрібен був час. Поки він справлявся з цим переходом, обізвався Хома:

— А я аж дві нагнав.— У нього справді красувалися на долоні дві великі водянки, як перлини — тугі в з ніжним перламутровим сяйвом.

Женька задивився на це сяйво; за цей час він встиг охолонути і, коли простяг свою праву долоню, промовив уже спокійно:

— А в мене нема перламутрового сяйва: я як натис на свій дренчик, так і пороздушував — і ту, що на правій руці, і ту, що на лівій... Бачите?

Хлопці почали оглядати Женьчину руку, і в цей самий момент звідкись згори долетіли повні співчуття слова:

— Бідолашні діти. Бач, як покалічилися...

Хлопці обернулися і побачили на печі Мишкову бабу. Мишко був бабин онук, їхній одноліток. З Мишком вони зразу познайомилися, а з бабою лише тепер. Побачивши її, Пилип сказав:

— Гляньте, бабуся якась.— І зразу ж виструнчився.— Драстуйте!

Бабуся відповіла на привітання, а Мишко пояснив:

— Це не якась бабуся, це — наша баба.

А з печі тим часом летіло:

— Ви ж, мабуть, без пісочку терли?

Мишко пояснив:

— Це вони як партизанили, так навчилися витирати вогонь з двох паличок. Трохи пісочку підсиплють, а тоді труть...

— А може, у вашої баби в руках така сила, як в давніх австралійських племен? — недовірливо спитав Хома.— Я хіба ж так кректав, палички, мабуть, ще гарячіші стали, ніж із пісочком, а воно хоч би що!

Мишко відповів:

— Коли б наша баба мала силу давніх австралійських племен, то вона ще раз поїхала б у Москву на Виставку. Та не ті вже літа. До неї на святкування вісімдесятиріччя і з Москви люди приїжджали, і з Києва, і з Житомира; прийшло сто п’ятдесят сім телеграм, навіть з Сибіру. Четвертий орден дали. А тепер наша баба вже постаріла.

Пилип торкнув Хому за плече:.

— Ото баба! Коли б у мене така!

— Або в мене,— підтримав приятеля Хома.

Мишко показав хлопцям бабині ордени. Найбільше враження вони справили на Женьку. Женька любив усе святкове, яскраве. Коли йшли на демонстрацію, Женька завжди перший добирався до шкільного прапора і погордо ніс його перед собою. Як у свято одягали майки, то Женька просив матір, щоб майка у нього була найбіліша, просто як сніг; коли ж це була майка червона, то щоб як жар, щоб аж очі вбирала! Ордени Мишкової баби засліпили Женьку. Це сяйво мерехтіло Женьці тоді, коли він дивився на ордени, і тоді," коли спати ліг. Від блиску він і прокинувся вранці.

Спав Женька разом з хлопцями в хаті на соломі. Промені ранкового сонця косими клинами падали з вікон просто на мандрівників. Женька трохи одсунувся від цих сліпучих променів і хотів знову заснути, аж почув розмову, котра обурила його.

— Мишко, онучку,— сказала баба.— Ти не біжи зрання на річку. Гостей треба нагодувати, сніданком. Водички принеси: треба ж і чаю наставити, і хлопцям та дівчаткам повмиватися зо сну. І курчаток нагодуй...

Баба говорила лагідно, але з неспокоєм у голосі.

Мишко спочатку сопів, потім озвався, і Женька не пізнав Мшркового голосу. Вчора, коли Мишко показував бабині ордени, то у нього був один голос — чистий голос; сьогодні ж Мишко говорив хрипко. Він казав:

— А чого це мені все робити?! Самі й робіть. А то: і води наноси, і курчат нагодуй, і солому з хати прибери. Мені ніколи, хлопці он вже свистять...

І він, схопивши бриля та одбатувавши окраєць хліба, вибіг із хати.

Баба мовчки зітхнула, полежала трохи і заворушилася. Женька побачив, як вона почала спускатися з печі. Він заплющив очі і зібгався в клубочок.

Так і не заснув більше Женька. Лежав і кипів: "От коли б вона його зразу за чуба, щоб знав..." Далі він думав про те, що коли б у нього була така баба, то не встигла б вона вказати: "Женько!", як він так і злетів би на ноги: "Що вам, бабо!"

А Куприк ні про що таке не думав. Спочатку він спав, потім, коли одсунувся від променя, зиркнув на піч, побачив, як тяжко звідти злазила Мишкова баба, зразу схопився, скочив на припічок і промовив, підставляючи голову:

— Ви, бабо, рукою за голову мені держіться. А оцю ногу не туди ставте, а сюди — я тут свій клумачок підмостив...

Баба й незчулася, як Куприк поставив її на припічок, потім допоміг злізти на підлогу. Як вона вже злізла, сказав:

— Мені, бабо, треба вранці зарядку зробити. Де у вас. вода? Я води принесу. А дрова є — нарубати? Мені дома припадає ще й теля прив’язували до прикорня і курей годувати...

Куприк стояв перед бабою, як стоять на військовому лінкорі матроси перед боцманом,— голову високо, груди колесом, плечі широко розпрямив і ноги розставив, щоб морською качкою не збило, і дивився на бабу, не зводячи з неї очей. Баба озирнула його, поклала руку на голову:

— Спасибі, синочку, тепер я вже й сама. Мені тільки з печі важко злізти...

Але Куприк робив своє: кинув оком по хаті, наглядів порожні відра і за мить уже був за порогом — баба не встигла й рота розкрити.

Вскочив у хату Куприк, розчервонілий, веселий, поставив відра на лаві, набрав у кухлик води, надпив трохи й прицмокнув

— От вода так вода!

А далі наглядів під лавою сокиру, схопив її і вилетів із хати.

А Женька ж що? Женька, лежав, хоч не Куприкові, а йому б належало схопитися й гукнути весело: "Єсть, бабо, все зроблю!"

Та Женька так не вчинив. І тут ми повинні сказати: "Женько, час тобі вже думати, що з тебе вийде: помічник старшим чи ледар, напханий самолюбством".

Через півгодини, коли всі попрокидалися, в хаті все закипіло: прибирали по всіх кутках, самі чепурилися і нетерпляче чекали її а Григорія Савича, котрий пішов у сільраду здавати державі знайдений скарб. Незабаром у кімнаті стало як у віночку, бо Люсині й Олині руки до чого не бралися,— то все обертали на сяйво і блиск.

Біля хати, під вишнею, на вимитому чисто столі шумів самовар, від кабиці линув приємний запах смаженої яєчні; бабуся перебирала в полумиску вишні і, де більші й кращі, відкладала для гостей, а всі гості ввижалися їй такими, як Куприк, Оля й Люся, і вона тривожно думала: "От у людей діти як діти, а в мене не онук, а жара господня. Коли він вже підросте та вилюдніє?! Та й чи ж вилюдніє..."

Рипнула хвіртка, в отворі її показалася весела дзвінкоголоса дівчина. Вибираючи на ходу з шкіряної торби газети, листоноша гукала:

— Новина, бабо!. У Новопшеничному змагалися дві куховарки: баба Галущиха Немидора Харлампіївна і випускниця кулінарного технікуму дівчина з чудним іменем — Ієреміада. Ніхто нікого не переміг, але все одно обидві одержали по сто п’ятдесят карбованців премії. Ви ось гляньте на їхні портрети! Оце ось баба Галущиха, а це — Ієреміада!

Мишкова баба взяла газету і потяглася до кишені у кофті. Оля випередила її: "Окуляри не тут, а ла вікні в кімнаті!" І, як метіль, війнула у хату. Баба спинила її:

— Далебі, не треба. Все одно і в окулярах вже трудно бачу. На прочитай бабі, а я послухаю...

Всі стовпилися навколо газети. Зазирали в неї і очам не вірили: з газети дивилися на них знайомі обличчя Немидори Харлампіївни й Ієреміади.

Пилип задивився на портрет баби Галущихи. Він знав, звичайно, що на світі є герої, славні й достойні люди, але коли він слухав радіо, то йому завжди здавалося, що отакі герої можуть бути лише десь далеко, в інших районах і областях. У їхньому ж селі героїв і героїнь ніколи не було — і не буде! І ось виявляєте ся, що вони і раніше були, і тепер є, ще й одразу аж дві. І обидві на весь колгосп прославилися своїми борщами. Хто їсть борщ баби Галущихи Немидори Харлампіївни, той поривається до поезії праці, а хто їсть борщі Ієреміадині, для того відкривається поезія серця.

Отак думав і переживав Пилип. А що ж тоді сказати про. Олю?!

Раніше для неї Ієреміада була і витрішкувата, й патлата, й негарна. А тепер виходить, що насправді вона інакша, либонь, чи не така, якою бачила її Оля в ту зустріч на шляху, коли Ієреміада обнімала Олю й цілувала її в товстенькі червоні щоки. А тоді очі в Ієреміади були сині-сині, як волошки, шкіра на лиці ніжна, пахтіло тоді від неї красиво; і

слова в неї були красиві, надто як розпитувала, чи не болять у Олі ноги і чи не важко нести за плечима рюкзак.

В газетній статті було написано, як хвалили Ієреміаду трактористи. "Наша землячка Ієреміада,— казали вони кореспондентові газети,— славна тим, що душа її з нами — трактористами, комбайнерами, доярками й курятницями. Вона знає, що нам треба, і ми шануємо її за де".

Читаючи ці слова, і Оля відчула вдячність до Ієреміади. Не вірилось Олі, що серце в такої людини може бути поганим. Мабуть, вона справді любить Григорія Савича, бо чого б ганялася за ним по дорогах і призначала побачення в Білій Криниці...

Тимофій, вислухавши читання, скрикнув:

— То це вони кожна одержали аж по сто п’ятдесят карбованців премії? І за що? За якісь борщі?!

Пилип пішов у наступ на Тимофія:

— За такі борщі я б їм і по триста карбованців дав!

Хома ж докинув:

— А я не пожалів би й двічі по стільки!

В цей час повернувся із сільради Григорій Савич, він повідомив:

— Все! Народне добро ми державі передали...

Оля насилу діждалася, поки Григорій Савич закінчить, і, зарум’янившись, оповістила:

— Григорію Савичу, тут в газеті і про бабу Галущиху Немидору Харлампіївну, і про Ієреміаду гарно-гарно написано. От прочитайте...

При нагадуванні про Ієреміаду Григорій Савич увесь спалахнув, тільки ж не зовні, а всередині; зовні він залишився зовсім спокійним.

— Та що ти кажеш?! Про наших земляків? Ану, дай хоч оком поглянути.

Оля передала йому газету і стежила, не одриваючи очей, за тим враженням, яке справить на нього розповідь про Ієреміаду та її портрет.

У Григорія Савича знову ніщо не рухнулося на обличчі — ні м’язи біля носа, ні м’язи на лобі, ні крильця носа. Це так. Але ж у нього були ще очі, а в очах зіниці, або чоловічки. І побачила Оля в глибині його чоловічків цяточку. Була зіткана вона з щасливих волошкових тонів. "Та це ж у нього в зіницях одсвічуються Ієреміадині очі!" — без слів вигукнула Оля.

Тим часом вздовж вулиці ударили важкі черги кулеметної стрільби. Пилип підкинув голову. Хома теж підкинув голову. І всі хлопці повернулися на постріли, як соняшник повертається до сонця. Ні один мотоцикл в світі не сипав такими залпами, як мотоцикл новопшеничанського Тангенса Петра. Його можна пізнати й за сто кілометрів. Пилип поглянув на Хому, і Пилип скрикнув:

— Побий мене грім, коли це не Петрів мотоцикл!

Всі кинулися до воріт. В шлейфі пилюги посеред дороги мчав мотоцикл, і над ним маяло, як прапор, блакитне запинало, Оля вчепилася обома руками Люсі в плече. Люся не одривала очей від блакитного маєва.

— Ти чуєш,— зашепотіла вона Олі у вухо,— це ж вона! Ієреміада!

Так, це була Ієреміада. Вона переполошено дивилася на Олю, на Люсю, була як полотнина, очі заплакані, губи тремтіли й сіпалися, неначе вона довго плакала і все ніяк не могла заспокоїтися. З Олі й Люсі вона перекинула погляд на хлопців, на. Мишкову бабу. Та ось побачила Григорія Савича, підхопилася в Колясці, вискочила з неї раніше, ніж Петро машину спинив.

— Григорію Савичу! Ти живий? І тебе розбишаки ножем не поранили?

Біля Ієреміади стояла Оля. Ієреміада сперлася на дівчинку, прошепотіла:

— Я так, Олечко, перехвилювалася. Послухай, як серце б’ється! — прихилила Олину голову собі до грудей.

Григорій Савич дивився на Ієреміаду, бачив її переляк і радість і нічого не розумів.

І Оля нічого не розуміла. Та і всі інші...

Що ж сталося? Як Ієреміада опинилася тут?

Про це треба розпитати у дядька Гарасимчука.

Того пам’ятного вечора, сяк-так добившись на попутній машині до Білої Криниці, він зайшов у ресторан і засів там сушитися. Лише тут почав заспокоюватися і приходити до пам’яті. Мало не вскочив у непоправну біду! Піймали б його — і почали б ганяти по судах, по слідствах. Навіки пропало б його добре ім’я! Брр... Моторошно!

На радощах шукач скарбів трохи хильнув. А в ньому сидів такий біс, що як розгарячиться, то вже сам сидіти не може — давай аудиторію! Нічого дивного в цьому немає: всі люди мандрівного життя люблять

поговорити, а надто тоді, як в поле їх зору впаде хоч одна крихітка чогось несхожого на буденщину... А тут же ішлося про цілий скарб!

Незабаром до дядька Гарасимчука підсіли два хлопці з сусідньої каменоломні, троє з якоїсь свиноферми і шофер з новопшеничанського колгоспу "Світанок", на ім’я Юрко Панібудьласка. Пили чай, гомоніли. Гарасимчук розійшовся. Розповідь його потекла такою широкою рікою, що бувалий чоловік, який сидів за сусіднім столиком, повівши носом, покрутив головою: "Ге! Кажуть, чай п’ють!"

— Був я сьогодні аж під радгоспом "Зелене Полісся",— так почав свою розповідь дядько Гарасимчук,— і там сталося таке, що страх! — Всі зразу підсунулися до оповідача; Юрко ж Панібудьласка мало очима його не їв.— Ну і ось, якийсь учитель вивів дітей на екскурсію, чи що,— дівчаток і хлопців. Дорога вела через старе бойовище, і там, біля Кам’яної гори, знайшли вони золотий скарб. Ви уявляєте, яка то знахідка була?

П’ять пар очей вп’ялися в лице дядькові Гарасимчукові, запалюючи його: "Ну, ну?!"

І він полетів у щасливе царство фантазій:

— Так, кажу, уявляєте, що то за знахідка була? Сто двадцять сім золотих портсигарів, триста золотих годинників, п’ятсот шістдесят один медальйон і без ліку золотих ланцюжків — від годинників і тих, як їх, ну, що дами одягають на шиї... Ну, знайшли і з радощів крик зчинили. А там якісь троє проходили поблизу і підслухали. Вирішили змінити господаря тієї знахідки. Забігли наперед, вискочили з-за куща і: "Руки вгору!" Діти, звичайно, налякалися, хто в плач, хто навтьоки, одне слово, розбіглися. Залишився тільки вчитель. А він спортсменом був. Вони на нього, а він першого боксерським крюком під щелепи. А той його! Зчинилося таке — світе мій! Один кричить: "За ноги його хапай! Бий під коліна, щоб упав!" Другий радить, як руки за спину скрутити. А при експедиції у них був

собака — Білан, вовкодав. Бачить учитель, що непереливки, та: "Білан, сюди! Хапай кого за що!" Той і налетів. Поки на побоїще наспіли люди з радгоспу, то двоє уже конали. Третьому пощастило втекти. Міліції наїхало з усього району; люду назбиралося... Ну, до вчителя, а він, сердешний, кров’ю стікає: в спину ножа засадив той, що втік...

— А що ж, дядю, із скарбом? — ледве повертаючи в роті, язика, спивав один із свиноферми.

— В цьому і вся сила,— гаряче вигукнув Гарасимчук.— Пропав! І ані сліду... Був там дід один з Рудки; все мовчав, на ціпка спершись, а далі махнув рукою: "Звідки той скарб узявся, туди й пішов",— і сам зник на очах у людей, немов провалився крізь землю...

Ось яку історію того вечора почув шофер Юрко Панібудьласка.

Новопшеничанський голова терпляче вислухав Юрка і, коли той скінчив, спитав голосом, який не обіцяв шоферові нічого доброго:

— Скажи: скільки ти разів заприсягався мені не пити? Два рази? Ну, то слухай: завтра здавай машину, молодшому Халяві, а сам — назад у майстерню. Зрозумів?

— Та що ви! — аж підскочив Юрко.— Їй-право, не горілку я пив! То я чай такий пив у білокриничанському ресторані...

— А чого ж від тебе горілкою тхне?

— А я знаю? Певне, скло горілкою просочилося. Тепер у нього хоч нектар лий,— все одно спиртом одгонитиме...

— Добре... Йди.— І, одхиливши вікно, гукнув кудись в темряву ночі.— Петре, зайди, будь ласка, на хвилину до мене.

За кілька хвилин Петро Тангенс стояв уже в конторі:

— Ось і я… Щось скажете?

— Сідай. Певно, чув, що Панібудьласка патякає?

— Та то він з п’яних очей...

— Можливо. А все ж таки перевірити треба. То ти, голубе, проїдься завтра у Рудне, узнай, що там і як там:

— А чого ж? Добре. Мотоцикл — це не трактор. Пустиш вздовж шляху — тільки захурчить...

Панібудьласка приїхав пізно ввечері, а вдосвіта про трагічну подію знало вже все село.

Ієреміада ні жива ні мертва спинилася перед Тангенсом, заломила руки:

— Візьми й мене... Може, його вже й живого нема...

— Це все п’яні теревені,— почав заспокоювати дівчину Петро, а сам подумав: "От що значить любов! Чи й мене ж моя Оксана так любить?"

І схотілось йому, щоб і Оксана його так любила, як Ієреміада Григорія Савича.

— Сідай! За одну мить домчу!

Так експедиція довідалась про нічний напад на них лиходіїв.

Після цього сцена зустрічі Ієреміади з Григорієм Савичем втратила для хлопців всякий інтерес. За десять кроків від них стояв сам Тангенс Петро і білою, як сніг, хусткою витирав спітнілого лоба. Пилип доторкнувся рукою до панами:

— Здрастуй! — і тут же додав.— У тебе мотоцикл — другого такого на світі нема! Стріля, як з реактивних гармат! — Сказавши це, Пилип почав тертися біля коляски, з котрої щойно вискочила Ієреміада.

Хома й собі цмокнув. Куприк як стояв біля руля, так і прикипів до металу очима. Буває, що й морського вовка знадить якась сухопутна сила! Женька теж почав обходити з лівого боку вмістилище реактивних залпів. Тимофій не обходив: чи ж годиться майбутньому трактористові цікавитись такою малою технікою, як мотоцикл? Сидячи за столом, він уминав за обидві щоки перепічку.

Тангенс ще недавно сам був хлопцем. І все зрозумів.

— То сідайте вже, сідайте...— І коли трос вмістились в коляску, а четвертий осідлав вільне місце ззаду, він звернувся до Григорія Савича: — Дозвольте мені трохи їх покатати...

Григорій Савич махнув рукою: їдьте собі! Біля нього стояла Ієреміада. Йому хотілось хоч трохи порозмовляти з нею. Тепер він вже не буде звертати уваги на другорядне, а скаже найголовніше. А це найголовніше таке: "Коли любиш мене так, як я тебе, то будь моєю дружиною. А повернуся з експедиції — підемо в загс і розпишемося... Що ти на це скажеш?"

Зробивши тур на край села і назад, мотоцикл спинився біля воріт.

Всі посідали за стіл: хто доснідувати, хто — починати спочатку. Люся сіла з одного боку Ієреміади, Оля — з другого. Коли ложки й виделки

зацокотіли, Оля щільно-щільно притулилася головою до Ієреміади, спитала:

— Скажи, ти його дуже любиш?

— Я його дуже-дуже люблю,— прошепотіла їй Ієреміада.— Жити без нього не можу.

Оля промовчала а тоді ще спитала:

— А студент Коля й Олег Кучерявий, то так, еге?

— Еге. То я про них говорила, щоб ніхто не догадався, що люблю тільки Григорія Савича!

Оля зітхнула і докірливо похитала головою:

— А чого ж ти раніше мені цього не сказала? Коли б я знала, що студент Коля й Олег Кучерявий — це так, то віддала б тоді Григорія Савича ще в Білій Криниці. І не заводила б його хто знає куди...

Ієреміада злякано глянула на дівчинку. Але Оля думала вже про інше.

— Це дуже добре, що ти приїхала. Мені й Люсі час вже голови помити. Дома мама, як тільки субота, так зразу: "Ну, дочко, коси розплітай. Вода вже охолола, нахиляйся над ночовками..."

Від Рудного три переходи до Білої Криниці. Там і закінчувався маршрут, бо далі знайома дорога вела у Новопшеничне. Три дні походу, три ночівлі і — дома!

У Мишкової баби в палісаднику росло" багато квітів. Пилип увесь час поривався вирвати стебельце блакитної городньої сокирки, підійти до Люсі, сказати: "На тобі, Люсю, цю квітку для гербарію. Бач, яка вона гарна! Краща за волошку!" Але нагоди не трапилося. Спочатку Люся поралася, готуючи сніданок, а тепер заходилася з Ієреміадою мити голову. Все ж йому випало щастя зустрітися поглядом з дівчинкою. Допитливо і водночас якось тривожно глянула на нього Люся і сумно всміхнулася. "Чого це вона? — подумав Пилип.— Може, того, що скоро експедиція закінчиться, а дома немає ні Кристалічного щита, ні самоцвітів, ні Кам’яної гори?.. Чи що алмаза для неї не знайшов? Це не біда. І ти не журися. Як виросту і стану справжнім археологом або доктором геологічних наук, то знайду для тебе чистий діамант, без сліду людської крові на ньому..."

А Люся в цей час казала собі: "Зараз гарно... А що буде, як Пилип поїде робити археологічні досліди на Місяць, а я в Київ — у драматичні актриси? Розлучить нас доля, занесе його в один кінець світу, мене — в другий. Ото і втіхи, що станеться це, мабуть, не скоро..."

Куприк запасався покормом для Явтуха. Робив це не тому, що Явтухові нічого їсти; причина знайшлася інша: давно коси у руки не брав, а вона якраз і висіла у Мишкової баби під повіткою. Збивши охоту, Куприк почав підбивати граблями накошене в одну купку. А тут під руку нагодився Женька. З вигуком: "Лови!" Куприк підхопив запашний оберемок і кинув на Женьку.

Чи не краще було б йому сформулювати своє звернення хоча б так: "Будь ласка, Женько, коли маєш охоту, хапай". Куприк таких слів не сказав, і Женька, спалахнувши, мов опечений, гукнув:

— А чого ти женькаєш? Ач який...

Тимофій мовчки сидів під огорожею і думав про ті часи, коли стане трактористом, назбирає багато грошей і подарує матері золотий медальйон — хай вставить туди портрет свого найкращого сина...

Оце й кінець.

Було б гарно, друзі, зустрітися років через п’ять-шість і поглянути, що з вами сталося, та, як кажуть, навряд. Певно, не доведеться. А жаль...